

मुद्राराक्षसम्

(नाटकम्)

महाकवि-श्रीमद्विशाख दत्त-प्रणीतम् ।

पण्डित श्रीसतीशचन्द्र काव्यतोर्थ-विद्यारत्न
विरचितया शिष्य विवोधिनो-समाख्यया व्याख्यया
समलङ्कितम् ।

पण्डित श्रीरमेशचन्द्र कविभूषण भट्टाचार्यविरचिते
समालोचनादिभिद्यप्यभितम् ।

झाँसोडा-जेलान्तर्गत कल्याणपुर पोष्टाधीन—
शास्त्रप्रकाश-कार्यालयात्
श्रीहरिपद चट्टोपाध्यायेन प्रकाशितम् ।

खृष्टाब्दा १९१८ ।

Printed by Rajkumar Roy
Pashupati Press
Kalyanpur , Howrah

निवेदनम् ।

भगवत्कृपया सुद्राराचसनामधेयं नाटकमिदं प्रकाशित-
मभूत् । विविधसदृश्यप्रणेता पूज्यपादायजः सतेशचन्द्र
काव्यतीर्थ-विद्यारत्नमहोदयः अस्य नाटकस्य व्याख्यां उपोद्घातश्च
विरचय्य हतभाग्यमनुजं मां दुर्भरशोकभारिण्य प्रपीडयन् अकाल
एव कालकवलनमगात् । नास्ति मे तादृग्वाग्बिभवः यनाहं
भूमिकादिभिः विद्वज्जनगणस्य मनोरञ्जनं कर्तुं शक्नुयाम् ।
केवलं ग्रन्थादौ कतिपयातिप्रयोजनीयविषयाणां अवश्यवक्तव्यतया
गनदशुलोचनं तान् एव कथयामि । पूजनीयाग्रजस्य लोकान्तर-
गमनात् परं वर्षद्वयाधिकं यावत् अस्य सुदृश्यकार्यं प्रतिवह-
मासीत् । परमकृपालोः विद्योत्साहिनः प्रकाशकमहोदयस्य
साहाय्येन इदं सुद्वितमभूत् । निखिलमङ्गलनिदानस्य भगवतः
समीपे प्रार्थये, प्रकाशकमहोदयः दोषं ज्ञोवन् शास्त्रोपन्यरत्न
प्राग्प्रकाशपूर्वकं विद्यार्थिनां विद्यार्जने सर्वर्थेव साहाय्यं करो-
त्विति । सुद्राराचसस्य वङ्गनि खलु संस्करणानि प्रकाशितानि,
न तेषामेकमपि सन्त्यगुपयुक्तं तरलमतौनां पाठार्थिनां सुखपाठाय ।
ते हि व्याख्यातारः सरलव्याख्यानस्यातोवप्रयोजनीयत्वं अगणयन्तः
केवलं स्वशक्तिप्रदर्शनाय व्याख्यां व्याख्येयविषयादपि दृष्ट्वेया-
मकुर्वन् । मदग्रजस्तु तस्मादेव अतिसरलया भाषया अस्य नाटकस्य
व्याख्यां विधाय विद्यार्थिनां उपकारं कर्तुमचेष्टत । अत्र च
तस्य कृतकार्यतासकृतकार्यतां वा सुधीजना एव विचारयन्तु ।
इदमप्यवश्यवक्तव्यम्, यत् कविराजकुलगोखर-कविभूषणोपाधिकः
श्रीयुक्त अमृतलालगुप्तः महादयः अस्य ग्रन्थस्य सभ्यक् परिशीघन
महान्तमायासं स्वीकृतवान्, तस्मै समुचितां कृतज्ञतां दर्शयामोत्यनं
प्रपञ्चन ।

• कनिकाताया
१८४१ शकाब्दीय
श्रीर वा संवत्स्र जनविश दवसे ।

विनीत—

श्रीरमेशचन्द्र देवशर्माः ।

(कविभूषणोपाधिकस्य) ।

मुद्राराक्षस—समालोचना ।

मृपतिकुलतिलकेन पृथुतनयेन महाकविना श्रीमद्विशयवदनेन विरचितमिदं मुद्रा
 राक्षसनामधय नीतिरसपूर्णं दृश्यकाव्यम् । यद्यपि प्रभूततराख्येव नाटकानि प्रसिद्धानि
 बभूवुः तथापि केवलराजनीतिरसलीलुपानां परमधीमता एकमेवैतद्नाटकं नितरामानन्द
 मन्दोद्भूतं मञ्जुनयति । चाणक्यराक्षसमतिप्रसरणमिषेण स्वकीयमहितीयं राजनीतिप्रयोग-
 प्राख्यं परिदर्शितमतः कविना । अथ च कविरगाथा कविलसम्पन्नमानोक्त्यै स्वतः एवाकाङ्क्ष
 प्रेतसि समुपजायते, “परस्परविराधिनोरिकसंशयदुर्लभम् । सञ्जत यौमरस्वकीर्भयादुद्भूतये
 मताम् ॥” इत्याशीर्भचनं सर्व्वेषु सायकं ज्ञातिमक्षिन् राजकवावति । इयं एकैव कृतिः
 कवे कौशल्यकलानैपुण्यं असाधारण्यपाण्डित्यं अनुभवचरणाकीर्णकथं तथा प्रकाशयति
 यत्तन्मृपतिकुलसल्लोमभूतस्य काव्यान्तरपाठमकुल्याण्यं अपि वयं सुखेयतैरस्य प्रशंसो कुर्महे
 अहो वर्धनीयविषयाकां हृदयहारिणं । अहो खेरिवचिन्तकस्य श्लाघनीयतां । यथा यथा
 यद् यच्चित्तमङ्गिरः कविना, ततस्तु सर्व्वमेव, सर्व्वाङ्गसुन्दरं सहृदयानां हृदये अनिर्व्वचनीय-
 नन्दं समुत्पादयति । दुरवगाहबुद्धेः कौटिल्यस्य बुद्धिप्राख्यं, मीढ्यप्रवरस्य चन्द्रगुप्तस्य
 अमात्यवचनप्रातपालनं, सुरगुरुप्रख्यान्त्याराक्षसस्य प्रभुमतिः, राक्षसमित्रस्य चन्दन
 दामस्य मितस्य राक्षसध्यायं स्वजोवनदानोद्यमं, पतिव्रतादशैभूतायाः तत्पत्न्या अपि
 चन्दनप्रवेशादीनां इत्येतेषु । किमन्नावत् पाठकानां दर्शकानाञ्च हृदये विषयवर्षं
 न जगयति ।

अथ च नाटके चाणक्यनीतिपरिच्छेदस्य चन्द्रगुप्तस्य अरिचञ्चनेन एतदनादुद्भिष्टं
 यदेतादृशमारक्षणपूर्णे सुभाषनं, स्वयथा विपदि सा सम्पदि वा गुरुभ्रमशामकं देववचनमिव
 परिपलनीयम् । यत्प्रभावेण समराट्टनस्य राक्षसचन्द्रगुप्तायभी ज्ञातं, जायते च
 सुविदितनीतिशास्त्रतत्त्वस्य कृतिकुलप्रदीपस्य देवाचार्याणामस्य कौटिल्यस्य बुद्धिबुद्धि
 प्रबलता-पयालाचनेन सरलमतीनामपि मतिपरिपाकः । किं बहुना अत्रिप्रथमं नीतिशास्त्रं
 सागरतरणोपायं नितरामैव प्रदर्शितं ।

वहव व्याख्यातुरस्य नाटकस्य प्रख्यनकारं कौटिल्यस्य च प्रकृतपरिचयं विज्ञा
 पितुकामा, किञ्चनमनुमानेनैव जानाद्युक्तमिति । यद्यपि केवलमनुमानमवलम्ब्य द्विभवि
 वक्तुं निष्कामं, कालगिह्याण्यदी तु इतिहास एव प्रमाणम् ।

नाटकमिदं सप्तभिर्द्वैरनुकृतम्, गुर्ज्जरेणपतिपादकपदविन्यासेन विनिर्दिष्टम् । अथ
 च नाटकस्य नायकचन्द्रगुप्तो धीरशक्तितः, प्रतिनायकमन्त्रकेतुश्चात्मनविभाषो, पर
 स्परमुद्दिश्य परस्परं तस्मिन् तादीन्पुद्गीपनविभाषा, उपायचिन्तनं दयोऽनुभाषा । अतसाह
 म्यादी, नीररसोद्गीकथवावयाऽङ्गरसा । चाणक्यराक्षसो भायकप्रतनावधोऽपनायक
 सहकौ सद्यो । नीतिगौडी चाकीनामगुणं प्रधाकः । प्रसाधना अदृशान्यकथपती

अथ उपोद्घातः ।

आसीत् पुरा मन्त्रमुखास्पर्द्धं कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्र मन्त्राणामपिष्ठिलमुपाधार्य
 केचित् मन्त्रीपतय आसन् । तेषु च वयं प्रथमं दिव्यं तपराक्षसं उन्मथ्य सद्दिनां नव

मुद्राराक्षसप्रतिपाद्यविषयस्य संक्षेपः ।

अस्य नाटकस्य प्रथमेऽङ्के चाणक्यस्य राजनीतिसंक्षेपेन, चरमुखात् शत्रुघोषिणाकर्णमघद्वितीय चरराक्षससंवाद, चरमुखात् स्वप्रयोगवैफल्यवर्णनेन राक्षसस्य, तृतीये चाणक्यस्य ब्रह्मन्तोक्त्वाविवारणीयदृशने चन्द्रगुप्तेन ममं कविमकलह, चतुर्थे चरमुखात् कुसुमपुरं ब्रह्मालाकर्णेनेन राक्षसस्य खेद, मलयकेतुना च प्रयोगकरणविचार, पञ्चमे राक्षसं प्रति मलयकेतोरविद्यास, राक्षसनिरसनश्च, षष्ठे राक्षसस्य चन्दनदामशूलारोपणाशयवक्षत खेद, कुसुमपुरप्रवेश, चन्दनदासमोक्षणाय स्वशरीरार्पणविचारश्च, सप्तमे राक्षसम्याकूल मर्षेण चन्दनदामस्य मीघ, राक्षसस्य चन्द्रगुप्तस्य चिन्त्यदृश्यश्च वक्षितम् ।

नाटकोक्ताः पुरुषाः ।

चन्द्रगुप्तः—(वृषभः मौर्यो वा) मगधराजः ।

शाणक्यः—(विष्णुगुप्तः कौटिल्यो वा) चन्द्रगुप्तस्य गुरुरुपदेष्टा च ।

राक्षसः—नन्दानां सचिवः ।

मलयकेतुः—पर्वतेश्वरपुत्रः ।

भागुरायणः—शाणक्यचरो मलयकेतो कपटबन्धुश्च ।

निपुणकः

मिथार्यकः

समिहार्यकः

जोषसिद्धिः

शाणक्यचराः

ग्राह्यरवः—शाणक्यस्य छात्रः ।

चन्दनदास—राक्षसस्य बन्धुः रत्नकारश्च ।

शकटदासः—राक्षसस्य प्रधानः कर्मकरः ।

विराधगुप्तः—राक्षसचरः ।

करभक—राक्षसदूतः ।

• वैहोनीरः—चन्द्रगुप्तकञ्चकी ।

जाजलि—मलयकेतुकञ्चकी ।

सर्व्वार्थसिद्धिः नन्दमरणानन्तरं राक्षसेन सिंहासनेन स्थापितं नन्द-
वंशोयः कथितं पुरुषः ।

वेरोचकः राक्षसचरेण चन्द्रगुप्तभ्रात्र्या विनाशितः पर्व्वतेश्वरस्य
भ्राता ।

शेखरसेनः (शेखरको वा)—मलयकेतोः सेनानी ।

जिष्णुदासः (विष्णुदासो वा)—अन्यः कथितः रत्नकारः ।

चन्दनदासस्य पुत्रः, अनुचरा, कर्मकराः, वैतालिकौ, शाणक्यस्य
अन्ये गुप्तपुरुषाश्च ।

नाटकोक्ताः रमण्याः ।

चन्दनदासभार्या

शोणोत्तरा—चन्द्रगुप्तप्रतीहारी ।

विजया—मलयकेतुप्रतीहारी ।

नाटकस्य श्लोकानामकारादि वणकमेण

सूचीपत्रम् ।

श्लोका	पङ्का	मध्या	श्लोका	पङ्का	मध्या
असौवभक्ति श्लोके	दि	२२	कन्या तीव्रविध—	प	२१
अप्युच्छिते मन्त्रिणि	च	११	कमलान मण्डराण	प्र	१८
अत्यादिमुखि सूर	च	१८	करोनेव विवाइनैक	दि	१५
अदिसभगुरुपरण	प	३	काम नन्दनिव	दि	८
अन शरीरपरिप्राय—	प	१३	कार्योपचपमादौ	च	३
अमासुहृत्तानां	ब	८	कि शेषस्य भरव्यथा	दि	१८
अप्राज्ञेन च कातरेश	प्र	१५	कि गन्धमि तपोवन	प	२४
अभाधीनां तमान	द	२४	किमौषध पद्यातिगै	प	१६
अलिङ्गितार्थं प्यणनामौ	प	२	कुल लम्प्यायां च	प	४
अत्रै साहसंमजस	स	१५	कृतागा कौटिल्य	द	११
अन्नाभिरमुनेनाथं—	दि	२०	केपीपुत्र मखा	स	६
आकर, सन्वशास्त्राणां	स	७	कौटिल्य कुटिलमति	प्र	७
आकाश काशयुष—	द	१०	कौटिल्यधीरञ्जु—	दि	२
आरुतीव गुणसु	प	८	कौमु ी कुमुदानन्दे	च	८
आनन्दरुतुमपि	दि	६	कौलूतयिषवर्मा	प्र	२०
आरुप्राप्यकीप	द	१०	कूरपट्ट म कित्तु	प्र	६
आर्यांशुयैव मम	द	११	कृताङ्गानां तीष्णै	प	१२
आलिङ्गन्तु गृह्णेतधूप—	द	२	गधीर गन्धितररा	च	१०
आवभृतानुशागा	च	२१	गुणवस्तुपात्रनिलये	प्र	५
आमैलन्यादिस्तान्—	द	१८	गुहनि कन्यनालोमे	स	८
आभादितरिन्द—	प्र	८	गृध्रै गान्धवका	द	२८
इष्टात्मज अपदि	दि	८	गौडीना लाधभुली	प	२३
इह हि रथयन् साधौ	द	६	चन्द्रगुप्तस्य विक्र तु	प	१०
इत्यत्राययकातरैव	प	५	वाचक्यतयालत—	द	११
इत्युद्गामुद्गूल	च	१६	थोयन गनिशस्यापि	प्र	३
इत्सिक्र कुमपिष—	द	१२	दमगुण सश्रीचन्दिटा	प	७
इदयच्छता धुरमथा—	च	६	अपदि जलदशौली	प	१
इत्यलङ्कलमितद—	द	१५	अह इच्छुड लकखिदम्भे	स	१
इधरि घण घण—	प्र	२१	अगत कि न विजितं	स	१३
इन्द्रहयन् मम	प्र	१०	आर्चानि तनत्रुमि	दि	१
इन्द्रगुणा तिद्यौ	च	२०	तीव्यादुडिजते गदौ	द	५
इतानि तानि तत्र	प्र	१६	त्यजत्यप्रियवत्प्राया	प्र	२७
इत्यर्थादनपेत	प्र	१४	त्यज्यत्कटवने	च	१३
इत्या तस्य वधाय	दि	१६	दुष्ट प्रपि चन्दा	स	५

श्लोकाः	पद्यः	संख्याः	श्लोकाः	पद्यः	संख्याः
केन्द्रीयं न ममेति	प	१८	संरभ्रीत्वादिपञ्च	उ	२०
वससावनमिह	प	५	सलभुङ्गमयाद्राश्रा	प	८
बहति जलसिधे	प	४	सलोत्कर्षस्य धारा	उ	२२
बाना वाहुलता	दि	१९	स दीप, सचिबखीव	उ	२२
वाराहोमाकयोने—	स	१८	सय, लीकारसखेड	प	१०
विकान्तेनपञ्चालिमिः	प	२२	सं दारि तारेसाथं	प	२
विगुषीकृतकामुंकोऽपि	स	११	समुत्प्लुता मन्दा—	प	१२
विना वाहनइक्षिभः	स	१०	स हि भयमभिपुत्रः	उ	२३
विपर्ययलसौषं	प	११	साधे निहित	प	१०
विरहयोभ्रंशमिह	दि	२	सासवमलिङ्कणम्	प	१८
विश्वगतं च भीर्यथ		२२	सलमेवर्षलामिषु	प	२
इषीनामिव नीति	दि	४	सुविश्वैरडः	उ	२
रुनेः श्यामीमृताः	उ	०	सोत्सर्पैः स्वभद्रेः	प	०
शाङ्गीकषावमुक्त	प	८	सुवनिशानाद्या,	उ	१६
मिच्छां भोक्तुं बहा	उ	१८	सुतं शान् पुनदारस्य	प	१४
मिषेरिव समुद्रतं	प	१८	सखन्दमेकचर—	प	२६
सौखन्दोऽवमते—	प	११	स्यमाह्वय मुञ्चाना—	प	१६
शक्तितीक्ष्ण शिष्यं	प	१३	सखिन् परिजनमयः	दि	१८
श्रुत सखे श्रवण	प	६	होदि इक्षिसस्य वाहो	प	२

सूचीपत्रं समाप्तम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि ? शशिकला, किन्तु नामैतदस्याः ?
नामैवास्यास्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ?
नारीं पृच्छामि नेन्दु, कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु ;
देव्या निङ्गोतुमिच्छोरिति सुरसरितं श्राव्यमव्याह्विभोर्वं ॥ १

अथ मुद्राराक्षसव्याख्या ।

सतीपादनतीभक्त्या श्रीसतीप्र सतां मुदे ।

काव्यतीर्थसतनीतीमां व्याख्या शिष्यविशोधनीम् ॥

अथ तवभवानशेषपदवाक्यप्रमाणपारावारीखी विदुभकुलविवस्वान् विशाखदत्तो नाम
महाकवि मुद्राराक्षस नाम नाटकं 'प्रारिष्णु' प्रारिष्ठितार्याविघ्नपरिसमाप्तिकाम आशीर्षम
स्किधावस्मिन्देशी वापि तन्मुखमित्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् अन्वयार्थे आशीर्षचनरुपां
नान्दीमापरति । धन्याद्यादि । अथ प्रथमपादत्रये पार्वतीपरमेश्वरयोस्तुक्तिप्रत्युक्ती । हे प्रभो
इत्याध्याह्वयम् । ते तव शिरसि मस्तके स्थिता । धन्या पुण्यवती इय परिदृश्यमाना का
किन्नामधिया ? इति पार्वतीप्रश्न । शशिकला चन्द्रकला विराजते इति शेष । इति शिवस्य
प्रत्युक्ति । अस्या परिदृश्यमानाया किम् एतत् शशिकलेति नाम आख्या । इति पार्वती
प्रश्न । अस्या परिदृश्यमानाया तत् पूजाति शशिकलेति नाम एव सञ्ज्ञैव, एतत् इद
नाम परिचितमपि सुविज्ञातमपि कस्य हेतोः किं कारणेन ते तव विस्मृतम् । इति शिवस्य
प्रत्युक्ति । नारीं तव शिरीऽवस्थितामिति शेषं शिष्यं पृच्छामि । इन्दु चन्द्र न पृच्छामि,
चन्द्रविषयको न मे प्रश्न इत्यर्थः । इति पार्वतीप्रश्न । यदि इन्दुन्दो न प्रमाणं भव
तीति शेषः । प्रमाणत्वेन चन्द्रो न स्वीक्रियते इत्यर्थः । तर्हि विजया चिरसङ्घर्षी ते
सखी कथयतु तच्च वदतु ; इति शिवस्य प्रत्युक्ति । इति अनेन प्रकारेण देव्या पार्वत्या
सकाशात् सुरसरितं गङ्गां निङ्गोतु अपलपितु इच्छी अभिलषत विभी नियन्तुदृश्यमान
यस्य दिवस्य शहरस्यैव्यं श्राव्यं कापस्य वक्त्रोक्तिनैपुण्यमिति यावत् न युक्तान् अभिगय
दिदृश्या समागतान् सामाजिकान् अस्यात् पायात् । अथ सन्धराहत संधैर्यानां संधैव

एषि च ।

पादस्याविर्भवन्तोमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः

सङ्कोचेनैव दाण्या सुहुरभिनयत सवलोकातिगानाम् ।

हाष्ट लक्ष्येषु नोग्रा ज्वलनकणमुच वध्नतो दाहभीते

रित्याधारानुरोधात् त्रिपुरविजयिन पातुं वो दुःखन्तुत्यम् ॥ २

भाव्यन्ते—सूत्रधार । (७) अलमतिप्रसङ्गेन । आघ्रापितोऽस्मि

परिपदा, यथा—‘अद्य त्वया सामन्तवटे खरदत्तपौत्रस्य महाराजपद-

भाक्पृथुक्ष्णा कवे. विशाखदत्तस्य कृति. सुद्राराक्षस नाम नाटकं

तिमुनियतिगुता सधराक्षीर्षितेयमिति लक्षणात् । अत वक्षीतिरलङ्कार । अन्यस्याप्या
पद वाचात्प्रत्यया योजयेद्, यदि अन्य द्वेष्य काहा वा सा वक्षीतिष्यती विधा । इति
लक्षणात् ॥ १

पादभ्येति । पादस्य चरणस्य, अत्र पादयोरिति वक्तव्ये जातावेकवचन, एकपदसञ्चालनेन
न्यासम्भवात्, खरपाते खञ्जद्विषये भाविर्भवन्तीं जायमानां लक्ष्यमानामित्यर्थ, अत्र
केवलात् वर्तमानप्राये’ इति लट् । अवधे भरिग्रा अवनतिं अधीयमन रक्षत निपा
रयत, अत्र निपधायै रक्षणात् प्रयुक्त । सर्वान् लोकांन् भुवनानि अति अतिक्रम्य
गच्छन्ति ये ते सर्वलोकातिगा’ तेषां, अतिक्रान्तसकलभुवनानामित्यर्थ । ‘लोकान् भुवने
जने’ इत्यमर । दोषां वाहनां सङ्कोचेन सचपेण मुहु पुन पुन अभिनयत अङ्घारं
रमादिव्यञ्जनार्थं अत्रस्यागुकरणं कुर्वन् इत्यर्थः । अन्यथा विपुलबाहुदद्याघातेन अगुदं
भुवनानि विलयं गच्छेयुरिति भाव । दाहभीते भक्षीभवन्मभयात्, ज्वलनकणमुच अग्नि
कणवर्षिणी अतएव उद्यां दारुणां दृष्टि गेयन लक्ष्येषु द्रष्टव्यवस्तुषु न वध्नत न विपतः,
विशदाष्टपरिहारैश्चया कथसिद्धिषेपं कुर्वन् इत्यर्थः । त्रिपुरविजयिन शङ्करस्य आधा
रानुरोधात् आधारस्य आश्रयोभूतभूतत्वादिकस्य अगुरोधात् इति इत्यभूत् दुःखेन कथं
नृत्वं दुःखन्त्यं कुण्ठितनर्तनं च युष्मात् सामाञ्जिकान् पातु रक्षतु । अत्रापि अङ्घराक्षसम् ।
अनातिशयोक्तिरलङ्कारः सिद्धत्वेऽथवसाश्रयान्तिप्रयोक्तिनिगद्यते । इति दपयोक्तलक्षणात् ॥ २

(क) नन्दयति लोकांमिति भास्वी, स्तुथाशीर्षादादिरुपा वाक, तस्या अन्ते अवसाने ।
आश्रीयेचनसमुक्ता स्तुतिर्यज्मान् प्रवभते । द्विजिज्ञप्पादीनां तस्यात् भास्वीति सञ्ज्ञिता ।
मङ्गल्यमङ्गपन्द्राककीककरवसतिनी । पद्मेयुक्ता द्वादशभिरटाभिर्वापद्देहता’ । इति सार्द्धस्य
दपकम् । अत्र श्लोकद्वयेनाष्टपदतया भास्वीयं अष्टपदा । सूत्रधारः प्रधानवट । कथं
यतीति मय एव सुखम् । अतिप्रसङ्गेन अतिबाहुल्येन । अर्धं निष्प्रयोजनमित्यर्थ । परि
पदा लक्षण्या परिपदि समुपस्थिते सभ्यव्यैरित्यर्थः । सामन्त अधिराज धी वन्धिरदत्त
तस्य पौत्र तस्य । महाराज इति पदं अत्रति य स महाराजपदभाक् महाराजप्राधिक
इत्यर्थः । स चासी प्रपुदेति तथोक्त तस्य भूत पुत्र, तस्य । कवे काव्यरचयितुं विनास्य

नाटयितव्यम्' इति । यत् सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिपटि प्रयुञ्जानस्य ममापि चेतसि सुमहान् परितोष' प्रादुर्भवति ।—(क)

चीयते वालिश्यापि सत्चेवपतिता ह्यपि ।

न शाले. स्तम्भकरिता वसुगुणमपेक्षते ॥ ३

तद् यावद् इदानीं गृहं गत्वा गृहिणीम् आह्वय गृहजनेन सह सङ्गोक्तकम् अनुतिष्ठामि । (ख) [परिक्रम्य खलीक्य च] (ग) इमे नो गृहाः, तत् यावत् पविशामि । [नाट्येन प्रविश्य खलीक्य च] (घ) अये । तत् किमिदम् । अस्मद्गृहेषु महोत्सव इव दृश्यते ? स्वस्व-कर्मणि अधिकतरम् अभियुक्तः परिजन. (ङ) । तथाहि,—

वहति जनमिय पिनष्टि गन्धान्
इयमियमुद्ग्रथते सजो विचित्रा ।

दत्तस्य तन्नामककवेरित्यर्थः । मुद्रया अङ्गुलिमुद्रया गृहोत्तरात् राक्षसं लक्षण्या तदर्थं नित्यं यन्मिन् तत् मुद्राराक्षसम् । नाटकं दृश्यत्वाच्च । नाटयितव्यं नाट्येन द्वायं नित्यमित्यर्थः । स्थिरनिश्चयाद्ये यत्सत्यं प्रयुज्यते, धृत्वं प्रवीचीत्यर्थः । काव्यविशेषवेदिन्यां काव्यस्य उत्कृष्टांपरंपरविचननिपुणायामित्यर्थः । परिपटि सभायाम् । प्रयुञ्जानस्य प्रयोगं मभिनयं कुर्वन्त । सुमहान् अतिविपुलः । परितोष आनन्दः ।

वालिशस्य मूर्तस्य ह्यपिकार्यान्मभिशस्य अपि जनस्येति शेषः । ह्यपि कर्पणं लक्षणाया वीजमिच्छन् । सत्चेव सत्कृतम्यानि सर्वरम्भौ इत्यर्थः, पतिता निक्षिप्ता सती चीयत उप चीयत भवति इत्यर्थः । शाले शालिधान्यस्य स्तम्भकरिता पुष्टिकरत्न विद्यालतन्वदं बहुर्वाजरोपकस्य गुणं नैपुण्यं न अपेक्षते नाकाङ्क्षति । सर्वरम्भमिनिहितं वीचं आधारं गुणेनैव पुष्टिं लभते, न तत्र बहुर्वैलक्षण्यमपेक्षते, एवमत्रापि सङ्घट्टदृश्यं करुणेनैव अभिनयो दृश्यतरो भवेदिति परमानन्द इत्यर्थः । अत इदानीं लक्षणात् ॥ ३

(ख) गृहिणीं पत्नीं गृहीतव्यम् । आह्वय आकांक्षम् । "न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणीं गृहमुच्यते" इति वचनात्, गृहं पत्नी एव जनः तत्र सङ्घ सपत्नीक इत्यर्थः ।

(ग) परिक्रम्य इतस्ततो गत्वा । खलीक्य दृष्ट्वा । इमे दृश्यमानाः । गृहा भवन्ति, भवनशाब्दकगृहशब्दस्य नित्यपुं स्त बहुत्वञ्च ।

(घ) नाट्येन प्रविश्य प्रवेशाभिनयं कर्तव्यम् ।

(ङ) महोत्सव आनन्दातिशय इत्यर्थः । अधिकतरं अप्यर्थम् । अभियुक्तः अभिनिविष्टः । परिजन परिचारकम् ।

इयं एषा काचिदिदं कर्त्तुं वहति आनयति । इयं एषा अपरेत्यर्थं गन्धान् चन्दनादि गन्धद्रव्याणि पिनष्टि येशयति । इयमेता चन्देत्यर्थं विचित्रा मनोरमा अन्तर्मात्यानि सङ्घ

सुसलमिदमियञ्च पातकाले

मुद्गरनुयाति कलेन हृद्भूतेन ॥ ४

भवतु कुटुम्बिनोम् (च) आह्वय पृच्छामि । [नेपथ्याभिसूत्रम् (क)

अश्लोक]—

गुणवत्युपायनिश्चये ! स्थितिहेतो ! साधिके ! त्रिवर्गस्य ।

मह्वननोतिविद्ये ! कार्यात् आर्ये ! द्रुतसुपेहि ॥ ५

नटी । [प्रविश्य ।] अज्जउत्त ! इअह्मि, अस्साणिअीएण (ज) मं

अणुगोह्लदु अज्जो ॥ (१)

एत । आर्ये ! तिष्ठतु तावत् अज्ञानियोगः, कथय किमद्य भवत्या
भगवता ब्राह्मणानाम् उपनिमन्त्रणेन एतत् कुटुम्बकम् अनुसृष्टी-
तम, अथवा अभिमता भवनम् अतिथयः प्राप्ता, यत् एष पाक-
विशेषारम्भः ? (भ)

नटी । अज्ज ! अज्ज आमन्दिदा मए भअवन्तो व्वह्मणा । (२)

(१) आर्यपुत्र । इयमस्मि, आज्ञानियोगेन मामनुसृष्टातु आर्यः ।

(२) आर्ये । अद्य आनमिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ।

वचने । इयं कालिन् पातकाले निर्दिष्टसमये इदं सुसलं कलेन मपुदरेण हृद्भूतेन हं इति
अनिता सुहृद्वरवार अनुयाति अनुकरोति । अत यथावदनुवर्णनात् स्वभावोक्तिरसङ्कारः ॥ ४

(च) कुटुम्बिनोम् गृह्णीषीम् ।

(क) नेपथ्यं विशरचनास्थानं तदभिसूत्रम् ।

६ गुणवति पातिप्रवादिगुणयुक्ते, उपायानां सांसारिककार्यसम्पादनसाधनानां
निलय आश्रये यथा सा तदोक्ता, तत्सम्बोधने ६ उपयमित्ये । स्थितेर्लोकियावाया
हेतु कारचभूता तत्सम्बोधने । त्रिवर्गस्य अर्थार्थकामस्य “त्रिवर्गो अर्थकामार्थे” इत्य
मत् । साधिके सत्यादिषु, “अर्थार्थकाममित्यत्रि त्रिव संख्याः प्रथमतः” इति वचनात् ।
मम भवनस्य नीतिविद्यामन्त्रविधि, आर्ये भान्ये, “आर्यो नटीपुत्रभारतारार्यनाथा पर-
म्वरं” इत्यालङ्कारिकवचनात् । कार्यात् विशिष्टकार्येभ्यात् द्रुतं शीघ्रं उपेहि समीप
मागच्छ । आर्याङ्गं । यस्या पादौ प्रथमे हादममाभाषाया क्लीबोपि । अष्टादश
रितीति अनुसृष्टे पञ्चदश सायाः । इति लपयान् ॥ ५

(ज) आज्ञानियोगेन आदिशदानेनेकर्थः ।

(भ) भगवता महाभागानां । उपनिमन्त्रणेन भोजनार्थमात्मकत्वेन अभिमता अभीष्टा
साधिता इति यावत् । पाकविशेषस्य विशिष्टपाकस्य आरम्भ उपक्रम, विद्यते इति रूपः ।

सूत्र । कथय कस्मिन् निमित्ते ।

नटी । उवरज्जदि किल भग्नु चन्द्रो त्ति । (३)

सूत्र । क एवमाह ?

नटी । एवं क्वु णअरवासी जणो मन्ते टि । (४)

सूत्र । आर्ये । कृतम्यमोऽस्मि चतुपद्यद्गे ज्योतिशास्त्रे, तत् प्रवर्त्तता भगवतो ब्राह्मणान् उद्दिश्य पाकः चन्द्रोपराग प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि (अ) । पश्य,—

“क्रूरग्रहः सकेतुचन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्—” [इत्यर्थात्] ।

[नेपथ्ये ।] आः । क एष भयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति वनात् ? (६)

सूत्र । “————रचत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६

(३) उपरज्जति किल भगवान् चन्द्र इति ।

(४) एव इत्यु नगरवासी जनो मन्तयति ।

(अ) चतुपदि अङ्गानि अवयवाः प्रतिपाद्यविषया इत्यर्थः यस्य, तथोक्ते । प्रवर्त्तता समारभ्यतां लक्षति शेषः । उद्दिश्य लक्ष्योक्त्यः । चन्द्रोपराग प्रति चन्द्रगृहणविषये । विप्रलब्धा वञ्चिता प्रतारितेति यावत् ।

क्रूर दारुणी ग्रहः स प्रसिद्धः केतु राहुतिल्यर्थः, एकदेशीतुपन्नत्वात् अभिभवेन निर्द्धरः । केतुपदेन मन्त्रयकेतुरिति शिष्टपदवीधाय केतुपदीपादान् वीक्ष्यम् । पूर्णं परिपूर्णं मण्डलं विष्य यस्य स तथोक्तम् । “विन्वीऽस्त्री मण्डलं विषु” इत्यमरः । चन्द्रमस सीमण्डलं । इदानीं पौर्णमास्यां बलात् प्रसभेन अभिभवितुं शक्तिं इच्छति अभिलषति । किन्तु बुधयोग बुधगृहसन्निकर्षः एव चन्द्रमसं रचति वायते । शिष्टार्थत्वात्, क्रूरं निहुरकार्ये कूटश्वव हारे इति यावत् गृह आगृह आसक्तिरिति यावत् यस्य सः क्रूरग्रहः राचसः केतुना मलय केतुना मङ्गलनामकं सकेतुं सन् इदानीं सम्यक्तं असम्पूर्णमण्डलं अचिरराज्याभिमित्तं तथा अवशीभूतपङ्कतिपुत्रं चन्द्रचन्द्रगुणं वनात् बलं सैन्यं आश्रित्य सेनावर्णेनेत्यर्थः अभि भवितुं पराभवितुं इच्छति अभिलषति । बुधेन विदुषा आश्रय्येन योग बुधयोगः आश्रय्य सेनानं एव चन्द्रगुणं रचति । आणकगुणचन्द्रगुणो न अभिभूतो भविष्यतीत्यर्थः । आर्याङ्गत्वात् । अ पाक्षडात् तत्रत्य—शिष्टे पदैरनेकार्थमिधाने शेष इत्यने । इति साहित्य दर्पणे ॥ ६

(६) आ इति कोपमूषकमन्वयम् “आन्तु खान् कोपवीड्यो” इत्यमरः । एष स किप्रानपियः ।

नटी । अञ्ज । को उण एषो धरणिगोचरो भविष्य चन्द्र महाभि-
जोआदो (ठ) रविखटं इच्छति ? (५)

सूत्र । आर्थ्य । यत् सत्यं मयाऽपि न उपलक्षितं । भवतु भूयो-
ऽभियुक्तः स्वरशक्तिमुपलक्ष्ये । (ड) [क्रूरयज्ञ इत्यादि पुन यदति] ।

[नेप्रथे ।] आः । क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तम् अभिभवितुम्
इच्छति वलात् ? (ध)

सूत्र । [चाकण्य] । (ड) आं ज्ञातम्

कौटिल्य —” [इत्यङ्गो नटी मय नाटयति] । (ष)

सूत्र । —“—कुटिलमति. स एष येन

क्रोधान्तो प्रसभसदाङ्घ्रि नन्दवशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो

मौर्येन्दोर्हि पदभियोग इत्यवैति ॥ ७

तद्वित आवा गच्छाव ।

[निष्कान्ती ।]

(५) आर्थ्य । क पुनरेव धरणिगोचरो भूत्वा चन्द्र महाभिजोमात् रक्षितुमिच्छति ?

(ठ) धरणिगोचर धरणि पृथिवी गीचर आश्रयो यस्य स तयोक्त भूमौ स्थित
इत्यर्थः । महाभिजोमात् राक्षोराक्षममात् । सुविस्मृतपुरुषेण दिविस्मितम् रक्षणा
सम्भवान् अयं मया पुत्र्येन ।

(ड) उपलक्षितं दृष्ट । सूत्र पुनरपि । अभियुक्तं अभिनिविष्टं सावधानं इत्यर्थः ।
धरस्य कस्तस्वरस्य व्यक्तिं प्रकारं उपलक्ष्यते प्राश्यामि । कस्तस्वरपरिषयेन प्राश्यामी
त्यर्थः ।

(ढ) चाकण्ये धरपरिषयेन वाचाप्रयोक्तारं चाकण्यं पुत्रेत्यर्थः ।

(ष) भयं तासः । नाटयति शरीरादि घेष्टया व्यग्रयतात्यर्थः ।

कुटिलमति राजा मतिदुर्दिग्धस्य स कुटिलमतिं वक्तुमिच्छति स एव पूर्ववाक्यप्रयोक्ता
कौटिल्यं चाकण्यः । येन क्रोधान्तो क्रोधान्ते नन्दवशं योमानन्दकुलं प्रसभं वलात्
पदाङ्घ्रि भक्षोक्तः । चन्द्रस्य ग्रहाण्डस्य ग्रहणं इति श्रुतेः यवप्यात्, समानं नाम यथा स
सनामा तस्य सनाय समानाभिधेयस्य मौर्येन्दो मौर्यचन्द्रस्य चन्द्रगुप्तमित्यर्थः । द्विपता
शत्रुत्वा सङ्घ अभियोग विपदभियोग विपदाक्रमणमित्यर्थ इति अवेति अवगच्छति । नन्दस्य
नाम सुराणां काचित् दासो आसीत्, तद्वंभंजातसनामानां मौर्य इति नाद्या प्रसिद्धिः ।
अत नन्दवश एव वंश इत्यारीपणं प्रति क्रोधे अप्रित्तारीपण कारणात्तथा ग्रिष्टपरिपरितं
परजननेहार । महविपीठम् । ताशाभिर्मनजराण्य महप्रिन्दोयः । इति वचनान् ।
न च उपमया सद्यप्यतः ॥ ७

इति प्रस्तावना । (त)

[ततः प्रविशति मुक्ता शिखा परामशन् चाणक्यः] । (घ)

चाणक्यः । कथय क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तसमिभभवितुम् इच्छति
वचनात् ?—

आम्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्धारुणाभिव कलां शशनाञ्जनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य सुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ? ॥ ८

अपि च ।—

नन्दकुल-कालभुजगीं कोपानलवहल-लोल-धूमलताम् ।
अद्यापि वध्यमानां वध्यः को नेच्छति शिखां मे ? ॥ ९

(त) प्रभाव्यते उग्रव्यते अनथा इति प्रस्तावना । तथाच—

नटी विद्रुपको वामि पारिपाथिक एव वा ।

मदधारेण सहिता, सनापं यव कुर्वते ॥

चित्रैर्वाक्यैः सकार्यान्त्यैः प्रस्तुताचेपिभिर्मियं ।

आमुखं तस्य विज्ञेय नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ इति साहित्यदर्पण ।

सा चाव उद्घात्यकाव्या, यथा तत्रैव,—

पादानि लम्बतार्यानि तदर्धगतदेवरा ।

धोजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥ इति ।

(घ) मुक्ता बन्धनरहिता शिखा शीर्षस्थकेयान् । “शासायेऽष्टहमादाय या
तयाति तत्र नी । तदूर्ध्वे ये स्थिता केशा सा शिखा तां न कर्त्तव्येत्” इति वचनात् ।
परामशन् स्पृशन् ॥

आम्वादिति । जृम्भाया आदानेन विदारितं प्रसारितं मुखं आननं यच्च तस्य
जृम्भाविदारितमुखस्य हरेः सिंहस्य मुखीत् वदनात्, आम्वादितं पीतं यत्र द्विरदशोणित
नजरत्कं तेन शोषा लोहिता शोभा प्रयाः सा तां आम्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्धारुणा सान्धारुणैश्च रक्तवर्षां शशनाञ्जनस्य शशाङ्कस्य कलां चर्चं इव स्फुरन्तीं शोभमानां
दंष्ट्रां दन्त परिभूय पराश्रित्य हरिमिति शेष, क, किञ्चामधेय, पुरुषा इत्थं उग्रपाटयितुं
इच्छति । नन्दस्य ससुम्भुनेन लभ्यां चन्द्रनीलावप्ररत्नाभिरानां प्रतिदिवसोपचीयमानाश्च
सौर्व्यं ज्योत्स्नां इत्थं मिच्छन् पद्मानवदनाद्दृशनाकर्षणदशाः प्राञ्जलीत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतविषयात्
प्रस्तुतस्याधिगमेनाप्रस्तुतप्रशंसाः लङ्कारः । स च कलामिवेव्यं उपमया ॥ मंसज्यते । अत्र
वसन्तिलकं इत्यम् । “श्रेयं वसन्तिलकं रभजा जगौग.” इति लघुपात् ॥ ८

इति । यत्र गार्धं चर्चति इति वध्यः नाशवीर्यं क. प्रमानं, नन्दकुलस्य नन्दस्यस्य

अपि च ।—

उल्लङ्घयन् मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परात्मपरिणामविवेकमूढः

कः शालभिन विधिना लभता विनाशम् ? ॥ १०

शङ्करव । शार्ङ्गरव । (द)

शिष्य । [प्रविश्य] । उपाध्याय । आज्ञापयतु । (ध)

चाण । वत्स । उपवेष्टुमिच्छामि । (न)

शिष्य । उपाध्याय । ननु इयं सन्निहितवेत्तासनेव हारप्रकीर्ण
शाला, तदस्याम् उपवेष्टुम् अर्हति उपाध्यायः । (प)

चाण । वत्स । कार्याभियोग एव अस्मान् आकुलयति न पुन
उपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । (फ) [नास्तिन उपविश्य चाक
कालभुजगौ कालमर्षसकृपा नन्दवंशनाशिनीमित्यर्थे । कोपान्वस्य कोपवर्जं बहुला प्रचुरत
श्रीलाङ्गशरणां या धूमलता धूमराजि तां मे मम शिखां अद्यापि नन्दकुलीकुलनदपि प्रतिज्ञा
पूरणेषुपीत्यर्थे । च्यमानां सव्यमानां न इच्छति । प्रत्यक्षतो नन्दवशर्षसमवलीका क ममा
प्रीतिकरकार्यादुपयोगी मरणाय वरुंत एवेति भावः । अत्र आर्यावर्णः । कपकान्तरदारः । कपक
कपितारीपात् विपये निरपन्नवे ॥ इति लघुष्याम् ॥ ८

उल्लङ्घयन्निति । नन्दकुलं नन्दवंश एव काननं चरत् तस्य धूमकेतु इति तस्य
नन्दकुलकाननधूमकेतो नन्दवशरदावानलस्य समुज्ज्वलत दीप्यमानस्य मम कोपस्य कोपस्य
प्रतापं प्रभावं तेज इत्यर्थे उल्लङ्घयन् अतिज्ञानम् अज्ञानं विपद्यस्य आत्मन मिश्रस्य च
परिणामविवेके परिणामविचारे भविष्यद्विवेचने इत्यर्थे मूढः अज्ञान परात्मपरिणामविवेकमूढः
आत्मपरया शक्तिविवेचने असमर्थ इत्यर्थे । कः पुमान् शालभिन शलभीधितम विधिना
व्यापारेण मागधेति यावत् पतङ्गइत्येवत्यर्थे । विनाशं लब्धं सद्यः सपदि लभता प्राप्नुतु ।
अनिवार्यवेदे मदीयकोपानमि की भक्षीभवेदिति शीव । अत्र कपकान्तरदारः शृङ्ग एव ।
स च शालभिन इत्युक्ते विनाशुविद्यतया तनुष्ये मेति प्रतीते निदर्शनप्राप्त्यर्थे । वसन्त्येव
इति । लघुष्याम् प्रादुक्तम् ॥ १०

(द) कार्यतरायां विर्भावः ।

(ध) उपाध्याय अज्ञापकगुरो इत्यर्थः ।

(न) उपवेष्टु, आसितुः ।

(प) सन्निहितं ईदृश आसनं यत्र सा तपोज्ञा । इति शारदीये च प्रकीर्ण कपकान्तर
मित्यर्थे स एव शला शृङ्ग । अत्रां विनाशुविद्यतया शालायां हारप्रकीर्णकान्तवेत्ताकमे इत्यर्थः ।

(फ) आर्ये वर्णस्यै वैरिणां विपद्ये अभिदन्त्यावृत्तं मम-सुदीन इति

गतम्]। (ब) कथं प्रकाशता गतोऽयमर्थं पीरेषु, यथा किन् नन्द-
कुलविनाशजनितरापी राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्दराज्य
परिपणनप्रोक्ताहितेन पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह सन्धाय तदुप-
गृह्णतेन च महता स्नेच्छराजेन परिवृतो हृषणम् अभियोक्तुमुद्यत
इति (भ) [विचिन्व]। अथवा (श) येन मया सर्वलोकप्रकाशं
नन्दवंशवध प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्, सोऽह-
मिदानीं प्रकाशोभवन्तमपि एनम् अर्थं न समर्थः किं प्रथम
यितुम् ? (म) इति । कुत, यस्य मम—

श्यामीकृत्याननेन्दूनरियुवतिदिशा सन्तते, शोकधूमै,
काम मन्विद्रुमेभ्या नयपवनहृत मोहभस्म प्रकीर्य्य ।
दग्ध्वा सभ्रान्तपौरहिजगणरहितान् नन्दवशप्ररोहान्
दाह्याभावात् खेदात् ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्नि ॥ ११

यावत् । आकुलयति आकुल करोति चञ्चलयतीत्यर्थः । सह भवति जायते इति सहम्
स्वामाविकी उपाध्यायस्य सहम् उपाध्यायसहम् अध्यापकानां प्राकृतिकीत्यर्थः । दुःशी
लता अश्रिताचारः ।

(ब) आत्मगतः स्वगतः । यत्तु यन्त्र न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते । इति वचनात् ।

(भ) प्रकाशता गतः प्रकाशितः । पीरेषु जनपदेषु । नन्दकुलस्य विनाशनं निधनेन
जनितः उत्पन्नः रापः क्रीपी यन्त्र स तथोक्तः । पितृजनकस्य पत्न्यतकथं वधं विपकन्या
प्रयोगेण घातनं पितृवधे तेन अन्वितं क्रुद्धं तेन । सकलं समग्रं यत् नन्दराजं तस्य
परिपणनं दानाद्भोक्ताः, समरे चन्द्रगुप्तं विजित्य लब्धं राज्यं तत्रैव भविष्यतीति स्वीकारः,
तेन प्रीतुंसाहितं तेन । सन्धाय सन्धित्यर्थः । तेन मलयकेतुना उपगृह्णीतः सगृहीतः तत्र
तदुपगृह्णीतः । महता बलवता । परिवृतः परिवर्तितः समन्वित इत्यर्थः । हृषणं चन्द्रगुप्तं ।
अभियोक्तुं आक्रमितुं उपगतं उद्युक्तं ।

(म) सर्वेषु लोकेषु प्रकाशः प्रकटनं यथा सः न सर्वलोकप्रकाशं सकलजनविदितं नन्द-
वंशस्य वधं निधनं । विन्तीर्णां उत्तीर्णां । दुस्तरा दुःस्थाः । प्रतिज्ञासरित् प्रतिज्ञानदी । स
हृदप्रतिज्ञा इत्यर्थः । इदानीमधुना । प्रकाशोभवन्तं बहुलीभवन्तमित्यर्थः । एनं समलयकेतुना
राक्षसेन जियमार्षं चन्द्रगुप्ताभिद्योगं अर्थं विषयः । प्रथमयितुं निवारयितुं । समयं सुधम
सवामोति अर्थः ।

श्यामीति । क्रोधवह्निः क्रोधान्नः, यस्य ममेति प्रागुक्तेन गर्धान सह सम्भवं । अरीणां
शय्यां युवतयः श्विय एव दिग्, तासां तथोक्तानां आननानि इन्द्रव इव सान् आननेन्दुन्
वदनचन्द्रान् सन्तते प्रगीटं शोकाः पतिपुत्रादिविद्योन्जनितखेदा एव धूमा तै शोकधूमैः ।

चापि च ।—

शोचन्तोऽवनतैर्नराधिपभयाद् धिक्शब्दगर्भमुखैः ।

मामाग्रसन्नतोऽवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पश्यन्तु तथैव सम्प्रति जना नन्दं मया सान्धयं

सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिगिह्वरात् सिंहासनात् पातितम् ॥ १२

सोऽहमिदानीम् अवसितपतिज्ञाभरोऽपि ह्यपलापेक्षया (य
शस्त्रं धारयामि । येन मया—

ममुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगा इव भुवः

छता मौख्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

इयोः सारं तुल्यं हितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कौपप्रौढ्योर्द्विपति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३

माभिन्योत्पादने शोकधूमयोस्तुल्यत्वात् । श्यामोक्त्य सलिनोक्त्य । सन्निष्ठाः अस्मात्
एव द्रुमा, तेभ्यः सचिवतद्व्यथ । नयः भीतिरेव पवनः वायुः तेन हतं चालितं, मी
एव भयं तत् । कामं पर्याप्तं यथा तथा प्रकीर्यं विलिप्य पुरे निवसन्ति ये ते पौरा पु-
पातिनः ये विजगथाः प्राज्ञगथाः पविगथाश्च सुभासाः । सन्नाः ये पीरविजगथाः ते
रहितान् शून्यान् नन्दस्य श्यामाः सन्नामा वैषक्ये तेषां प्रतीक्षा अदुराः तान् नन्दवंशप्रतीक्षां
दधु । भक्तीकृत्य । दास्यस्य दहन्योग्यस्य वस्तुनः अभावान् अविद्यमानत्वात् न तु वेदान्
नपनः समान् स्वामिभयादिशये । इने अरव्ये ज्वलन इव दावानल इवेत्यर्थः । शायति
विरमति । अथ परम्परितरूपकालङ्कारः अथ उपमया संलक्ष्यते । सम्भराज्ञा ॥ ११

समुत्खाता इति । ये जना पुत्रवासिनः पुरा प्राक् भ्राधियात् नन्दनृपतेः भयं आगता
तथात् कुमुदराज्ञापयद्विस्तरणरूपसत्यकथनस्य अयमस्वरत्नात् प्रायः कौप प्र्यादिति भीत्या,
धिक् इति शब्दः दर्भं अन्तरे दीपां तापि ते अस्वदधिकृशब्दे । अवन्ते दुष्कण्ठदंभान्
नमोऽन्तरेत्यर्थः । सुखेर्दने उपलब्धिताः शीघ्रन् अन्तरीक्षं कुर्वन्तः सन्तः, अथां येहं यत्
वासने तस्यात् अयासगतः परामनात् अरुहत् अन्तरीक्षं त्वाजितमित्यर्थः । अत्र तदाभी
यमहावलेन दुर्बलं वा दृष्टवन्तः दहन् । सम्प्रति इदानीं ते पूर्वज्ञानदशितो जना
भोक्ताः सिंहेन गजेन्द्रिया अद्रिगिह्वरात् गिरिगङ्गात् स्थितं अरिवरमिष सिंहासनात् सिंहे
विजितराजासनात् पातितं चाकितं सान्धयं समन्तान् नन्दं तेषां अरुहमिषये पश्यन् अ-
न्तरीक्षपन् । प्रायन्तः पूर्वदत्तं शीघ्रन् इत्यर्थः । अन्तरीक्षमन्तरेण । गार्दूलविश्रीकितं इति ।
मूर्ध्निवेद्येतिः ममी सततया गार्दूलविश्रीकितं इति लक्षणात् ॥ १२

(य) अवसितः समाधिं भोजं इति प्राभरी इति न तर्कात् । इवमस्य अन्तरीक्ष-
अपेक्षा अन्तरीक्ष इत्या ।

समुत्खातेत्यादि । इति मतेति मतेन मद्य सम्भयः । इति मया भुवं इत्येताः उदररोग

अथ वा, अगृहीते राक्षसे, किमुत्खातं नन्दवंशस्य, किं वा स्त्रीयमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्मणा ? [विविक्ता] । अहो । राक्षसस्य नन्दवशे निरतिशयो भक्तिगुण', स खलु, कस्मिंश्चित् अपि जीवति नन्दान्वयावयवे, हृदयस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते । तद्भि-
योग प्रति, निरुद्योग अस्त्राभिः अवस्थापयितुं शक्य इति अनया एव बुद्ध्या, तपोवनगतोऽपि घातितस्त्वपस्त्री नन्दवशीयः सर्वार्थसिद्धिः, यावत् अस्मी मलयकेतुम् अङ्गोक्षत्य अस्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नम् उपदर्शयति एव । [प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं वदा] साधु अमात्य राक्षस ! भक्तिवृद्धस्यते ! साधु । (र) कुत. १—

इव इन्द्राणि आता व्रणा इव अतिदुःशीलत्वान्नन्दानामिति भावः । नव नन्दा समुत्खाता समुन्मूलिता । सरसि कासार, "कासार सरसीसर" इत्यमरः । नलिनी पद्मिनीव मौर्व्यं चन्द्रगुप्तं लक्ष्मी राज्यश्रीं स्थिरं पदं स्थानं यस्या सा तथोक्ता स्थिरपदा निराला चिरस्थायिनीत्यर्थे कृता सुप्रतिष्ठतेत्यर्थः । अभियुक्तेन अभिनिविष्टेन मनसा धितेन इयो द्विविधयोः कौप्रीत्योः क्षीधानुरागयोः तुल्यं अतुरूपं उपयुक्तमित्यर्थः । सारं न्याय्यं "सारी वन स्थिराशे च न्याय्ये क्षीवं वरे त्रिषु" इत्यमरः । द्वितीयं द्विप्रकारं निरुद्धातुरुद्धरूपं गिर्यर्थः । फलं दिशति शत्रौ सुइदि मितेच विभक्तं निभज्यप्रदक्षमित्यर्थः । अचीपमा नडात्. स्फुट एव । शिखारणी वृष । रसैरुद्रेन्द्रिन्द्रा यमनसमभलाग शिखरिणी । इति लक्षणात् ॥ १३

(र) अगृहीते अवशीकृते । उत्खात उत्पादितं । स्त्रीयं स्थिरता अचञ्चलत्वमिति यावत् । चन्द्रगुप्तलक्ष्मणा चन्द्रगुप्तस्य राजश्रियः । निःशक्ति अतिशयो यस्मात् स निरतिशय अतिशयितः । भक्ति गुण अनुरागप्रकर्षः । कस्मिंश्चित् एकस्मिंश्चित् । जीवति विद्यमानजीवने, प्राणान् धारयतीत्यर्थः । नन्दस्य अन्वयं वंशं नन्दान्वयं तस्य अवयवम् अहं तत् सत्यर्कोऽपी अहं इत्यर्थः । तस्मिन् नन्दान्वयावयवे नन्दकुलसम्पर्किते । साचिव्यं कार्यं साचिव्यं मन्त्रित्वं । ग्राहयितुं स्वीकारयितुं । शक्यते पार्यते । तद्भियोग प्रति तस्य नन्दान्वयावयवस्य अभियोगं राज्ये स्थापनमित्यर्थः, तं प्रति नन्दान्वयावयवस्य राज्ये पुनः स्थापनमुद्दिश्यः । निःशक्ति उत्प्रेषणं अनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः, निरुद्धम इत्यर्थः । अवस्थापयितुं वशीकृतुं । अनया एवभूतया । तपोवनगतं वाणप्रस्थाश्रित इत्यर्थः । घातितं मदीयस्फुटघरणं व्यापादितं । तपस्वी वराकः । अस्त्राक्तं उत्प्रेदं तस्मै, अस्मदुच्छेदाय अस्त्रविनाशाय । विपुलतरं पर्याप्तं । प्रयत्नं चेष्टा । उपदर्शनमेव अवश्यं प्रदर्शयिष्यतीत्यर्थः । साधु इत्यन्वयः प्रशंसार्थः । मन्त्रिषु वृद्धस्यतिरिक्, इति मन्त्रिवृद्धस्यति, तत् सम्बोधने, मन्त्रि-
थे न इत्यर्थः । स्फुटमित्यात् विवेकवत्त्वान् ।

ऐश्वर्यादिनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते,
 तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाऽऽशया ।
 भक्त्युयं प्रलयेऽपि पूर्वेसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
 भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥ १४
 अत एवास्माकं त्वत्संग्रहे प्रयत्नः, कथमसौ हृदयस्य साचिव्य-
 ग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति (ल) । कुतः ?—

अप्राज्ञेन च, कातरिण च, गुणः स्यात् सानुरागेण कः
 प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्, किं भक्तिहीनात् फलम् ?
 प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
 ते मृत्या नृपतेः, कलत्रमितरे सम्पत्सु चाप्यसु च ॥ १५

ऐश्वर्यादित्यादि । अथ एष लोको जनः ऐश्वर्यात् वैभवात् अनपेत परिवर्धितं ऐश्वर्यं
 युक्तमित्यर्थे ईश्वरं प्रभुं अर्धत अर्धप्राप्ताशया सेवते भजते । पुनः ये जना विपत्तिषु
 आपत्कालेषु तं प्रभुं अनुगच्छन्ति अनुसरन्ति अनुसृजन्ति छन्दाराय यतन्ते च इत्यर्थः ।
 ते तत्प्रतिष्ठाशया तस्य प्रभो, प्रतिष्ठा स्वपदे स्थापनं तस्मात् प्राया आकाङ्क्षा मया,
 स्वपदाभिहितं प्रभो अभीष्टमिदं विषयतीत्याशया अनुगच्छन्तीति शेषः । ये जना भक्तुः
 प्रभो प्रलयेऽपि विनामि, वि, पूर्वे यत् सुकृतं सुहु, रपण भरपादिलत पूर्वसुकृतं प्रागाचरित
 सहायकार इत्यर्थे, तत्र आसङ्गं अनुरागं, तेन पूर्वसुकृतासङ्गेन पूर्वानुष्ठितकार्यकारणेन
 इत्यर्थः । नि नास्ति, सङ्गं फलाकाङ्क्षा यत्र सा तथा निःसङ्गया अभिसन्धिश्चन्द्या, भक्त्या
 अनुरागेण, कार्यस्य धूर्ता कार्यधुरां कार्यभारं वहन्ति धारयन्ति, कार्यं सम्पादयन्ती
 त्यर्थः । तद्वशा भवादृशाः ते कृतिनः कस्यकुशला दुर्लभा दुष्प्रापा । भवन्तीति शेषः ।
 शार्दूलविक्रीकृत इति ॥ १४

(ल) अतएव असाधारणगुणवत्त्वादेव । स्वतृणपदे स्वतृमात्री, प्रयत्न चेष्टाति-
 मय । साचिव्यस्य पदस्य तेन साचिव्यग्रहणेन मन्त्रित्वस्वीकारेण । सानुग्रहं अनुकूल-
 मदाय इति यावत् ।

अप्राज्ञेनेत्यादि । अप्राज्ञेन बुद्धिरहितेन निर्वाधेन, कातरिण अविज्ञानेन अचरिण्य,
 सानुरागेण अनुरागवता अनुरागेनेत्यर्थः । अर्धमेति शेषः कः किमाप्सो मणः उपकार-
 स्यात् भवेत् प्रभो इति शेषः । दुर्लभत्वं अकार्यत्वात् उपकारायोम्यतेत्यर्थः । प्रज्ञा च
 विक्रमश्च प्रज्ञाविक्रमो, तस्मात् प्राप्ते इति तस्मात् प्रज्ञाविक्रमशालिनः यत्तदनुष्ठितकार्यकारणेन ।
 किन्तु भक्तिहीनात् अनुरागवृद्धितात् भवत्वात् इति शेषः हि किमाप्सु, कर्म लाभ भवतः ।
 येषां भवत्यां प्रज्ञाविक्रमभक्तयः बुद्धिवन्तानुरागाः, समुदिता ममभा मृदा मन्त्रि इति
 शेषः । ते भवत्यां विद्वान् इत्येते एते सम्पत्सु अनुग्रहेषु विपत्तयुः समन्तेषु । भूतये इत्यर्थः

तत् मयाऽपि अस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थीयते, यथाशक्ति क्रियते तद्गृहणं प्रति यत्नः, कथमिति ? अत्र तावद् वृषलपर्व-
तकयोः अन्यतरविनाशेनापि, चाणक्यस्य अपकृतं भवतीति, विष्-
कन्यया राजसेन अस्माकम् अत्यन्तोपकारी मित्रं घातितः तपस्वी
पर्वतेश्वर इति सञ्चारितो जगति जनापवादः । (व) लोकप्रत्ययार्थम्
अस्यैव अर्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि
वासयित्वा, भागुरायणेन अपवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकीतुः ।
शक्यः खलुः एष राजसमतिपरिगृह्यतोऽपि व्युत्तिष्ठमानो बुद्ध्या
निवारयितुम् । न पुनरस्य निग्रहात् पर्वतकबधोत्पन्नमयशः
प्रकाशो भवत् प्रमादं च अलमिति । (श) अन्यच्च, नियुक्ताश्च मया
स्वपरपक्षयोः अनुरक्तापररक्तजनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषावेशा-
चारसञ्चारवेदिनो नानाश्रयणाः प्राणिधयः, अन्विषन्ते च कुसुम-
पुरनिवासिनां नन्दास्यसुहृदां निपुणतरं प्रचारगतयः (घ) । तत्त-
स्कारणम् उत्पाद्य कृतकृत्यताम् आपादिताः चन्द्रगुप्तसहोदर्यायिनो
भद्रभटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । शत्रुपयुक्तानाञ्च तौष्णरसदायिनां
प्रतिविधान प्रति अप्रमादिनः परीक्षितंभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः

कन्यायाय इत्यर्थे भवति इति शेषः । इतरे प्रजादिश्याः भत्याः कलत्रं कलत्रवत्
स्वार्थान्ने पितृणां केवल उपभोगपार्थ इत्यर्थः । अत्रापि शार्दूलविक्रीतं इत्यं ॥ १५

(व) अस्मिन् वस्तुनि एतस्मिन् विषये राजसस्य संघट्ट्यापारे इत्यर्थः । शयानेन निरु-
थीयेन । शक्तिं अनतिक्रम्य । क्रियते विधीयते । यत्नः चेष्टा । अन्यतरविनाशेन एकतर-
विनाशेन । अपकृतं अनिष्टं । विषकन्या, यत्सुभोगात् परं, जीवननाशो भवेत् एव-
मग्रमलक्षणा नारी, तथा । अत्यन्तोपकारी परममित्रं मित्रं समकक्षा । तपस्वी वराहः ।
सञ्चारितः प्रचारितः । जनापवादः लोकनिन्दा ।

(श) लोकानां जनानां प्रत्ययार्थं विश्वासाय । अभिव्यक्तये प्रकटनाय । रहसि
गोपने । अपवाहितः स्थानान्तर भूतः । राजसमतिपरिगृह्यते, राजसस्य बुद्ध्या प्रीतु-
साहितः । एष मलयकीतुः । युत्तिष्ठमानः विशिष्टेण उत्थितः, उत्थानाय विहितप्रयत्नः ।
बुद्ध्या बुद्धितलेन । निवारयितुं निषेधु । अस्य मलयकीतोः । निग्रहात् निघनात् । पर्वतक-
बधोत्पन्नं पर्वतकमारण्यनिष्ठ मयशः अख्याति । प्रकाशो भवत् व्यक्तो भवत् । प्रमादं
शोधयितुं शानयितुमिति यावत् ।

(घ) स्वपरपक्षयोः आत्मशत्रुपक्षयोः । अनुरक्ता आसक्ता, अपरक्ताः विरक्ता, ते एव
जनाः, तेषां जिज्ञासा परिज्ञानेष्वा तथा । देशाय भाषाय विश्वाय आचाराय सञ्चाराय ते

नियुक्ताः तत्र आत्मपुरुषाः । (स) अस्ति च अस्माकं सहाध्यायि मितं
विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स च श्रीश्वनस्य दण्डनोती, चतुषष्ट्यै
ज्योति शास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । स च मया क्षपणक-लिङ्ग
धारो मन्दबधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनोय, सञ्चनन्दामात्यै
सह सख्यं ग्राहित, विशेषतश्च तस्मिन् राक्षस, समुत्पन्नविश्वम्,
तेन इदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवम् अस्मत्तो न
किञ्चित् परिहास्यते । हृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिषु अस्मासु
आरोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथवा यत् स्वयमभियोगं
दु खै असाधारणै, अपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति (ह) कुतः ?—

देशभाषावेशाचारसञ्चारा । बहुविधाय ते तयोक्तादेति तान् बिदन्ति ये ते तत्तदभिज्ञा इत्यर्थे ।
नामाविधानि व्यञ्जनानि चिह्नानि येषां ते तयोक्ता । विभिन्नवेशभारिण इत्यर्थे । कुसुमपुरं
निवसन्ति ये तेषां । अमात्याश्च सुहृदश्च ते अमात्यसुहृद, मन्दानां अमात्यसुहृद, तेषां ।
निपुणतर अतिपुण्यतरं । प्रचारा कार्यप्रवृत्तय गतय अवस्थाविशेषा । अन्वियन्ते मग्नन्ते ।

(स) तत्तत् यथायथ इत्यर्थे । कारण निमित्त । उत्पाय जनयित्वा । कृतकृत्यता
साफल्य । आपादिता प्रापिता । बुन्दगुप्तेन सह उच्यते शील येषां ते चन्द्रगुप्तस्योत्पत्त्या
विन । प्रधानपुरुषा प्रधानकार्ये नियुक्ता पुरुषा इत्यर्थे । तीक्ष्ण, रस विपादि, त
दातु शील येषां तेषां तीक्ष्णरसदायिना विषप्रयीकृष्णमित्यथ । प्रतिविधान प्रति प्रतिकार
उद्दिश्य । अग्रमादिभ साधधाना । परीक्षिता पर्यालोचनया स्थिरीकृता भक्ति अदुरागी
येषां त तयोक्ता । चित्पिते भूपालस्य प्रत्यासन्ना पार्श्वचरा । आसा विश्वस्थाय ते
पुरुषार्थेति तयोक्ता ।

(ह) सह अधीते इति सहाध्यायि सतीर्थे । मित सुहृत् । अश्नसा युक्ताचार्येण
कृता श्रीश्वनस्या सा चासी दण्डनीविश्वेति तस्या, युक्ताचार्यमपीतनीतिशास्त्रे इत्यर्थे ।
चतु षष्टि अङ्गानि अवयवा यश्च तस्मिन् चतु षष्ट्यै । पर अत्यर्थे । प्रावीण्य वैचक्षण्य
उपगत लाभ । क्षपणकस्य जैनसञ्चारिण लिङ्ग धरतीति तयोक्त । मन्दबधस्य मन्दनिघ्नस्य
प्रतिज्ञाया अनन्तर परत । सख्यं मैत्री । राहित प्रापित । विशेषतः विशिष्टभावेन ।
समुत्पन्नविश्वम् सञ्जातप्रत्यय । तेन मित्रेण । महत् असाधारण्य । प्रयोजन कार्यम् ।
अनुष्ठ यं अस्तुठानार्थं सम्पादनयोग्य प्रत्यय । तन् तर्हि । एवमनेन प्रकारेण । परिहास्यते
परिहस्यते भविष्यति । केवल एक । हृषल अन्तगुप्त । प्रधानप्रकृतिषु प्रधानामात्येषु आरो
पित सस्थापित राज्यतन्त्र भारी येन स तयोक्त । उदासी उदासीनी वर्धते । अभि
यार्थेन सुश्रमेन यानि दु खानि तै आग्रहजनिते कष्टैरिच्छन् । असाधारण्ये अपाकृते
अतिसहस्रिदित्यर्थे । अपाकृतं निराकृत विपुक्तमित्यर्थे । सुखयति आनन्दयतीत्यर्थे ।

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोऽपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६

[ततः प्रविशति यमपटेन चर] । (क)

चर । (६) प्रथमह जमस्स चलणे, किं कळं देवेहि अखेहिं ? ।

एसो क्तु अखभत्ताण हरइ जीअं फडफडन्तं ॥ १७

अविष,—

(७) पुरिसस्स जीविदब्ब विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारइ सब्बलोअ जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८

ता एदं गेह पविसिअ जमपडअं दसअंतो गाएमि । (८) (ख)

[इति परिक्रामति ।]

(६) प्रथमतः यमस्य चरणी किं कार्यं देवैरभ्ये ? ।

एष स्वयमभक्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम् ॥

(७) अपि च — पुरुषस्य जीवितस्य विषमाद् भवति भक्तिरहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्मै यमिन जीवाम ॥

(८) तथादिदं पृष्ठं प्रविश्य यमपटं दर्शयन् गायामि ।

स्वयमाहृत्येत्यादि । स्वभावतः प्रकृत्या एव स्वयं आत्मना अन्यसाहाय्यं यथा तथा प्राहृत्य संगृह्य एकत्र भोज्यं अन्यत्र राज्यं इति शेषः । सुप्राना उपभोगं कुर्वाणा, बलिनः प्रशिक्षन्तः अपि गजेन्द्रां मातङ्गां नरेन्द्रां भूपालां च दुःखिता दुःखान्विता आहरणस्य कष्टं अनुभवन् प्रायः बाहुल्येन सीदन्ति अवसत्रा भुवन्ति । अनुष्टुप्शतम् । अथ अप्रभुतगजेन्द्रनरेन्द्राणां सीदन्तीत्यकथनार्थाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । पदादीनां प्रभुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता । इति लक्षणात् ॥ १६

(क) यमपटेन यमविषेण उपलब्धित इत्यटः ।

प्रथमतेत्यादि । यमस्य हतानस्य चरणी पादौ प्रथमतः बन्धुः शून्यमिति शेषः । अथैवमपि देवैः किं कार्यं किमावश्यकम् । अतः यतः एषः अयं यमः अन्यभक्तानां दिवसान्तरनिवहार्थं परिस्फुरन्तं खेटमानं क्रियापुस्तमित्यर्थं जीवं जीवनं इति वलात् शब्दातीत्यट् द्वेषतानरं विहाय परितःपञ्च यमस्यैव उपगमना विषेया अन्यथा त्वसमये यमालये आतिथ्यस्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७

पुरुषस्येत्यादि । भक्तिरहीतात् भङ्गां अनुरागेण गृहीतात् यश्नीतात्, विदमान् सूरान् अनिष्टकारकान् यमादिति शेषः पुरुषस्य पुरुषे ज्ञातावकावचनम् । पुरुषस्येति न सप्तधा स्त्रीषामपि दृष्टव्यं तेन मानदेरित्यर्थं जीवितस्य प्रादितस्यम् । यं यमः सर्वलोकनिर्दिष्टं जीवं मारयति नामयति, तेन यमेन भक्तिरहीतमेति शेषः, जीवाम प्रादिमर्थं यमभङ्गां सक्त इति शेषः । अन्तदा अन्तस्तु मुनिपित इति भावः । अथ विद्यमान

शिव्य । [विनोदः ।] भद्र । न प्रवेष्टव्यम् ।

चर । हँहो बध्मण । कस्म एदं गेहम् ? (८)

शिव्य । अस्माकम् उपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्नः (ग) आर्यं चाणक्यस्य ।

चर । [विस्मयः ।] हँहो बध्मण ! अत्तकेरकस्मं स्लेब्ब एदं धम्म भादुअस्स घर छोदि, ता देहि मे पवेसं, (घ) जाव दे उवअत्ताअस धम्म उवदिसामि । (१०)

शिव्य । [वकीधम् ।] धिक् मूर्खे ! किं भवान् अम्मदुपाध्यायादरि धर्मेवित्तरः ? (ङ)

चर । हँहो बध्मण । मा कुप्प ; एहिं क्खु सब्बो सब्ब जाणादि ताकिम्मि दे उवअत्ताओ जाणादि, किम्मि अट्ठारिसारि जानन्ति । (११) (च)

शिव्य । [वकीधम् ।] मूर्खे ! सर्वज्ञताम् उपाध्यायस्य चीरयितु मिच्छसि ॥ (छ)

(८) अहो ब्राह्मण ! कथं गृहम् ?

(१०) अहो ब्राह्मण ! आत्मोपलेख एतद् धर्ममातुरं ह भवति, तथाह देहि मे प्रवेशं जावत् तवोपाध्यायस्य धम्ममुपादशामि ।

(११) अहो ब्राह्मण ! मा कुप्य, न हि खलु सर्वं सर्वं जानाति, तन् किमपि ते उपाध्यायो जानाति, किमपि अष्टारिशा अपि जानन्ति ।

चारु । "गुणो किये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययो । यदारभस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भव । विरूपयो सद्गुणना या च तद्विषमं मतम् ॥" इति लक्षणात् ॥ १८

(ख) यमपटं यमचित्तम् । गायासि शान करिष्यामि ।

(ग) सुगृहीत नाम यस्य स सुगृहीतनामा तस्य प्रातःअरक्षीयसेत्यर्थः । "स सुगृहीत नामा स्यात् य प्रातः अर्थेते बुधे ।" इत्यमरदर्शनात् ।

(घ) आत्मोपलेख आत्मनी हितकरस्य । धर्मेषु सातु धर्मभाते भाटस्थानीयसेत्यर्थः । प्रवेशं प्रवेशाधिकारम् ।

(ङ) अतिशयेन धर्मं वतीति धर्मवित्तरः अन्यधिकधर्मज्ञ इत्यर्थः ।

(च) कुप्य कुप्य कोपं मा कुरु इत्यर्थः । अष्टारिशा माहृशा ।

(क) सर्वं जानाति वेत्ति इति सर्वज्ञ तस्य भावः तां सर्वज्ञतां सकलवित्तम् । चीरयितु अपहृतुम् ।

चरः । हंही वद्व्यण ! जइ टे उवज्जाओ सव्वं जाणादि, जानाहु
दाव कस्स चन्दो अणमिमदो त्ति ? (१२) (ज)

शिशुः । मूर्ख ! किमनेन ज्ञातेन गुरोर्भविष्यति ?

चरः । हंही वद्व्यण ! तुअ उवज्जाओ ज्जेव जाणिसिदि अं इमिणा
जाणित्थेण भोदि, उज्जुअवुद्धिआ तुमं दाव इत्तिअं जाणासि, कम-
लाणं चन्दो अणमिमदो त्ति (झ) णं पेक्ख,--(१३)

कमलाणं मनोहराणं विंरूआदो विसंवअइ शीलं ।

संपुअमण्डलमि जाइ चन्दे विरुहाइं ॥ (१४)

चाच । [आकथं आत्मगतम् ।] अये ! चन्द्रगुप्तात् अपरज्ञान् पुरुषान्
जानामि इति उपचित्तम् अनेन । (ञ)

शिशुः । मूर्ख ! किमिदमसम्बद्धम् एवमभिधोयते ? (ट)

चरः । हंही वद्व्यण ! सुसंबद्धं ज्जेव एदं भवे । (१५) (ठ)

(१२) चरः वद्व्यण ! यदि तवोपाध्यायः सर्वे जानाति, जानातु तावत् कस्य चन्द्रो
अमिमत् इति ।

(१३) चरः वद्व्यण ! तवोपाध्याय एव ज्ञाप्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति. अज्जुवुद्धिस्स
तावद् एतावत् जानामि, कमलानां चन्द्रोऽममिमत् इति । अनु पश्य,--

(१४) कमलानां मनाहराणामपि कृपादिमंबदति शीलम् ।

सम्पु अमण्डलेऽपि यानि चन्दे विरुहानि ॥

(१५) चरः वद्व्यण ! सुसम्बद्धमिदं तत् भवेत् ।

(अ) न अभिप्रेतः अनभिप्रेतः अनभिमतः । चन्द्रः सोमः यत्ने महीराजचन्द्रगुप्तः ।

(झ) अज्जुः सरखा शक्यवन्वितंति यावत् बुद्धिं मतिर्यस्य स अज्जुवुद्धिः सरखमति
रित्यर्थः । एतावत् इत्यदेव । जानासि वेत्ति । कमलानां पद्मानां अनभिमतः अप्रियः ।

कमलानामित्यादि । मनोहराणां सुन्दराणां कम्बुवर्णां कृपान् आकारात् शील
सम्भवाः विसंवदति विवदन्ति आकृतिसदृशं अरितं न भवतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति, सम्पु अं
अखखं मखखं यस्य वद्विन् अखखमखखली लीकनयनाभिरामे इत्यर्थः । चन्दे सुदानिधी
यानि शीलानि विरुहानि विसदृशानि विरुहभावापद्मानौच्यर्थः ॥ १२

(ञ) अपरज्ञान् विरुहान् । उपचित्तं सूचितम् । अनेन चरेण ।

(ट) इदं कथितं असम्बद्धं असंबद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं इत्यर्थः । किं किमर्थम् । अभि-
धोयते कथ्यते ।

(ठ) सुसम्बद्धं सुसम्बद्धम् । एतत् मयाकथम् ।

गिष्ः। यदि किं स्यात् ? (७)

चर। जद्र सुणन्तं जाणन्तं अ जणं लहे । (१६) (ठ)

चाण। [विनीक्य] भद्र ! सुखं प्रविश, लप्सासे श्रोतार ज्ञाता रञ्ज । (ण)

चर। एसो प्विसामि । [प्रविशोपस्य च ।] जेदु जेदु अजं (१७) (त)

चाण। [विनीक्य आत्मगतम् ।] कथं प्रभूतत्वात् (घ) कार्याणां कसु परिज्ञाने नियुक्तं निपुणकः इति न ज्ञायते ; आ ज्ञातम्, अर्धं कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने (द) नियुक्तो निपुणकः ॥

[प्रकाशम् ।] भद्र । स्वागतम् ? उपविशताम् ।

चर। जं अज्जा आणवेदि त्ति । (१८) [भूमाडुपविशति] ।

चाण। भद्र ! उपवर्णय इदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अटि वृपलमनुरक्ता प्रकृतय ? (ध)

चर। अध इ ? अज्जेण क्खु तेसु तेसु विराअकारणसु परिहरिदेसु सुगहोदणामधेए देए चन्दउत्ते दिटं अणुरत्ताआ पइदिआ । कित्तु

(१६) यदि सुणन्तं जानन्तं जनं लभे । [सुणितं जानन्तं इति पाठे—श्रोतुं जानन्तम् इति स] ।

(१७) एव प्रविशामि । जयति जयति आद्यः ।

(१८) यदार्थं आज्ञापयतीति ।

(७) किं स्यात् कदा, कीदृश्यावस्थावामित्यर्थः ।

(ठ) सुणन्तं आकर्णयन्तं श्रुतवस्तुधारणचमम् । जानन्तं अवगच्छन्तं ज्ञानं बोधचममित्यर्थः । जनं प्रकृतयोद्धारमित्यर्थः ।

(ण) सुखं अनायासेन । लप्सासे प्रापस्यसि ।

(त) उपस्यत्य समीपं गत्वा । जयतु जययुक्ती भवतु, सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः ।

(घ) कार्याणां वेदितव्यविषयाणां अभूतत्वान् बहुत्वत्वान् ।

(द) प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने—प्रकृतीनां प्रमानां चित्तानि मनांसि, अणुरत्तानि विरत्तानि च पलं करणानीत्यर्थः । तेषां परिज्ञाने सम्यक् ज्ञानमित्यर्थः ।

(ध) उपवर्णयं वाङ्मयेन कथय । स्वस्य नियोग आदिषु तस्य वृत्तान्तं तं । आदिषु कार्येषु वर्ततामित्यर्थः ।

(न) अथ किम् इति पदं स्त्रीकारार्थमव्ययं । भवदुक्तं सुखमित्यर्थः । तेषु तेषु

उण सन्ति अत्य णअरे अमच्चरक्खसेण सह पठम समुप्पससिणेह-
वहुमाणा तिष्णि पुरिसा, जे देअस्स चन्दसिरिणी सिरिं ण
सहन्ति । (१६) (न)

। वाच । [मञ्जोषम् ।] ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्ते इति । भद्र !
अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ? (प)

चर । कथं अजाणिअणामधेश्चा अज्जस्स णिवेदिअन्ति ? (फ) (२०)

वाच । तेन हि योतुमिच्छामि ।

चर । सुणादु अज्जो, पठम दाव अज्जस्स रिपुअक्खे वडपक्खवाटो
(व) क्लवणओ (२१)

वाच । [सङ्घमात्मगतम् ।] अस्मद्रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः क्षपणकः ।

[प्रकाशम्] किं नामधेयो हि सः ?

चर । जीवसिद्धी णाम । (२२)

वाच । अस्मद्रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः क्षपणक इति कथम् अवगतं
भवता ? (भ)

(१६) अथ किम् ? आर्यैश्च खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहृतेषु सुगृहीतनाम
द्वेषे दत्ते चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ता प्रकृतयः । किन्तु पुन सान्ना अत नगर अमाथराखसेन सह
प्रथम समुत्पन्नस्य इवबुभालास्य पुरुषा, ये द्वैवस्य चन्द्रगिय गिय न सहन्ते ।

(२०) कथमज्ञातनामधेया आर्यैस्व निवृत्तान्ते ?

(२१) श्रेणीत आर्यं , प्रथम तावत् आर्यैस्व रिपुपक्षे बह्वपक्षपात क्षपणक ।

(२२) जीवतिष्ठिर्नाम ।

विशिष्टेषु इत्यर्थः । विरागकारणेषु असन्तीषहेतुषु । परिहृतेषु व्यक्तेषु, क्षपणीतेषु । सुगृहीत
नामधेये प्रातःअरणीये । द्वेषे प्रभो । दृढ इत्यर्थम् । समुत्पन्नी सञ्जाती खेह प्रेम
बहुमान अवादरथ देवां ते तयोक्ता । चन्द्रस्य श्रीरिव श्री यस्य तस्य चन्द्रगिय अमाङ्क-
यस्यकीर्त्तौ इत्यर्थः ।

(प) चन्द्रगुप्तस्य द्वितीयं अक्षरं आसन्नस्युत्पत्त्यात् स्वजीवनासङ्गतः ; ज्ञायन्ते परि
धीयन्ते । नामधेयत नामा नामोच्चारणेनेत्यर्थः ।

(फ) न ज्ञातं नामधेय नाम देवां ते अज्ञातनामधेया । निवेद्यन्ते विश्वाप्यन्ते ।
नामानि ज्ञातं च निवेद्यामीत्यर्थः ।

(व) बह्वपक्षपात सञ्जातापुराण इत्यर्थः ।

(भ) कथं क्वेन प्रकारेण । अवगतं विदितं ।

४८ । जेण सा अमच्चरक्खसेण प्पउत्ता विसकसुआ देए पब्ब-
देस्सरे समावेसिदा । (२३) (म)

चाण । [स्वगतम् ।] जीवसिद्धिरेष तावत् अस्मत्प्रणिधिः । [प्रकाशम् ।]
भद्र ! अय अपरः कः ? (य)

४९ । अज्ज ! अवरौ क्वु अमच्चरक्खसस्स प्पिअन्नअस्स काअत्थो
सअइदासो णाम (२४)

चाण । [विहस्य आत्मगतम् ।] कायस्य इति लघ्वी सात्रा ; तथापि
न युक्तं प्राकृतमपि रिपुम् उपेक्षितुं तस्मिन् मया सुहृच्छ्रमना सिद्धा-
र्थको निश्चितः (२) [प्रकाशम् ।] भद्र ! ततोयं श्रोतुमिच्छामि ।

। ४८ । तिदाओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं विअ हिअअं पुप्प-
उरवासी माणआरसेहो चन्दणदासो णाम, जस्स गेहे कलत्तं णासो-
कदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अबक्कन्तो । (२५) (ल)

चाण । [आत्मगतम् ।] नूनं सुहृत्तमः, न हि अनात्मसदृशेषु राक्षसः
कलत्रं न्यासीकरिष्यति [प्रकाशम् ।] भद्र ! चन्दनदासस्य गृहे
राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते ? (व)

(२३) ' जेण सा अमात्यराक्षसेन प्रयुक्ता विषकव्यजा इवे पर्वतेश्वरी समावेशिता ।

(२४) चाण्यं ! अपरः खलु अमात्यराक्षसस्य प्रियवधस्यः कायस्यः शकटदासो नाम ।

(२५) त्वदीयादपि अमात्यराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पपुरनिवासी मलिकारश्रेणी
चन्दनदासी नाम, यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमात्यराक्षसो नगरादपकान्तः ।

(म) देवे प्रभौ । समावेशिता सम्प्रयुक्ता ।

(य) अस्मत्प्रणिधिः मम गृहघरः । * अपरः अन्यः कः किमाह्वयः ।

(२) लघ्वी शीघ्रा सस्या भावा परिमाणं शीनबुद्धित्वादयं अपकर्तुमशक्यः अतो नास्ति
उद्देशकारणं । प्राकृतं साधारणं सामान्यमित्यर्थः । रिपुं शत्रुं । उपेक्षितुं परित्यक्तुं ।
युक्तं उचितं । सुहृच्छ्रमना मित्रवत्सेव । निश्चितः नियुक्तः ।

(ल) द्वितीयं हृदयमिव अतिविश्रसपात्रं मित्रमित्यर्थः । मलिकारश्रेणी अन्यासं
न्यासं कृत्वा न्यासीकृत्य न्यासपथेण निमित्थित्यर्थः । अपकान्तं निर्गतः ।

(व) अनात्मसदृशेषु आत्मना अनुत्प्रेषु अविश्रसेषु इत्यर्थः । कलत्रं भार्या "कलत्रं
योषिभार्यायै" इत्यमरः । न्यासीकृतं निधिपोकृतं । कथं किनोपादिनेत्यर्थः ।

चर । अज्ज ! इअं अंगुलीअमुहा अज्जं अवगदत्थं करिस्सादि ।
(२६) [इति मुद्राम् अप्ययति ।] (ग)

चाण । [मुद्रामवलीक्य गृहीत्वा, राचसस्य नाम वाचयित्वा च, सङ्घर्षं स्वगतम् ।]
ननु राचस एव अक्षदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त इति (घ) [प्रकामम् ।]
मद्रा अङ्गुलिसुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि । (स)

चर । सुणादु अज्जो, अत्थि दाव अहं अज्जे ण पउरजणचरिददंसणे
णित्तो, तदो परघरप्पवेसे परस्स अणासंकणीएण इमिणा जमपडेण
आहिण्णन्तो (व) मणिआरसेट्ठिणो चन्दणदासस्स घर पविट्ठीद्धि,
तहि जमपडअ पसारिअ प्पउत्तोहि गोदाइ” गाइदं । (२७) (ह)

चाण । ततस्तत ?

चर । “—तदो, एक्कादो आवरकादो पञ्चवरिसदेसीओ प्पिअ-
दसणोअशरीराकिदो कुमारओ बालजणसुलहकोटूहलोपुफुल्लणअण
जुअलओ णिक्कमिदुं प्पउत्तो, तदो ‘हा णिग्गदो, हा णिग्गदो’ त्ति
सकापरिग्गहणिभृद्गुरुओ तस्स ज्जेव्व आवरकस्स अब्भंतरे इत्थि-

(२६) आर्थः । इयमङ्गुलिमुद्रा आर्थमवगतार्थं करिष्यति । (अज्ज अवगमरश्चदि
इति पाठे—आर्थमवगमयिष्यति इति सं)

(२७) प्रकीर्तु आर्थ . अस्ति तावदहमाय्येव पौरजनचरितदर्मने नियुक्त, तत
परगृहप्रवेशे परस्मानामङ्गनीयेन अनेन जमपटेन आहिण्णमानो मणिकारनेट्ठिन चन्दन-
दासस्य गृहं प्रविष्टोऽस्मि, तत्र जमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोऽस्मि गोतामि गातुम्)

(ग) अङ्गुलिमुद्राणामाहितं अङ्गुलीयकं । अवगतं अर्थो येन स, तं अवगतार्थे
विदितव्यमानम् ।

(घ) अथाकं अङ्गुलि अक्षदङ्गुलि तत्र प्रथय प्रेम अथ्य अस्तीति अक्षदङ्गुलि
प्रणयी । एतदङ्गुलीयकप्राप्ता राचस करस्य एवेति मन्थे । इति भावः ।

(स) अङ्गुलिमुद्रायाः अधिगम प्राप्तिं तं तयोक्तम् । अङ्गुलिमुद्राप्रविष्टिपरणम् ।
विस्तरेण बाहुल्येन आमुलत इत्यर्थः ।

(ह) पौरजनचरितदर्मने पुरवासिजनानुष्ठितकार्यावलीकने । नियुक्तं आदिष्टः ।
परगृहप्रवेशे अन्वभवनप्रवेशे । अनामङ्गनीयेन असन्दिग्धेन इत्यर्थः । अनेन एतेन ।
आहिण्णमानं विचारम् ।

(क) आवरकात् आच्छादनात् जवनिकामरादित्यर्थः । पञ्चवधात् ईषदून पञ्चवधं
दीर्घीय । मिया दमनीया मनीहारीषी अ शरीरस्य अवपवस्य आहति सस्यान यस्य स
प्रियदर्शनोय शरीराहति । बालजनेन शिष्यजनेन सुलभं यत् कौतूहलं रम्यवस्तुमालोक

अजणस्य उत्थितो महन्तो कलञ्जलो (क) । तदो, ईसिदुआरदेश-
दाविअमुहीए इत्थिआए सो कुमारओ णिक्कमन्तो ज्जेब्ब णिब्बच्छिअ
अवलम्बितो कोमलाए वाहुलदाए । तस्साअ कुमारसरोहसंभ-
मप्यचलिदंगुलिदो करादो पुरिसंगुलिपरिणाहप्यमाणघडिआ (म)
विअलिदा इअं अंगुलिसुद्धिआ देहलीवद्धिणि णिपडिआ ; ताए
इत्थिआए अणववुद्धन्त ज्जेब्ब मम चरणपासं समागच्छिअ पणाम-
णिहुआ अणववद्धन्त णिञ्जला संबुत्ता, मए वि अमञ्जरक्वसस्य णामं-
किदेत्ति, अज्जस्य पादभूलं पाविदा, ता एसो इमाए सुहए आगमो
त्ति । (२८) (ख)

(२८) ततश्च एकस्मान् भावरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनोऽथशरीराकृतिः कुमारकः
यानजनसुलभकौमुदलोत्पुञ्जनयनयुगलको निष्कमितुं प्रवच., ततः 'हा निर्गन्तो हा निर्गन्त'
इति शब्दापरिग्रहनिभतगुरुक' (शब्दापडिग्गह णिवेदन्त इति पाठे—शब्दापरिग्रह निवे-
दयन् इति घ.) तस्यैव भावशक्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्य उत्थितो महान् कलकलः । ततः
ईषद्द्वारदेशदापितगुह्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्क्रामन्नेव निर्भङ्गावृत्तम्वितः कोम-
लया वाहुलतया । तस्याश्च कुमारसरीधसम्भ्रमप्रचलिताद्रुलीः करात् पुरयद्गुलिपरि-
णाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गलिसुद्धिका देहलीवद्धे निपतिता । तया स्त्रिया अनव-
बुध्यमानैव मम चरणपासं समागत्य प्रणामनिभता नववधूरिव निचला संभ्रता, मयाऽपि
अमाव्यराचसस्य नासादितेति आर्यस्य पादभूलं प्रापिता, तस्मात् एषोऽस्या सुद्राया आगम
इति ।

नेच्छा "रम्यवत्सुसमाचोकि खीलता स्यात् कुतूहलम्" इति वचनात् । तेन उत्पुङ्ग
विकसितं नयनयुगलं यस्य सः तथोक्तं । निष्कमितुं निर्गन्तुम् । शब्दाया, मासस्य परि-
ग्रहण निभत अन्वयं गुरु इति शब्दापरिग्रहनिभतगुरुक । उत्थितः उदगतः । महान्
विपुलः ।

(ख) ततः भावकनिर्गमनानन्तरम् । द्वारं एव देश, स्थानं द्वारदेश, ईषत् सत्यं
यथा तथा द्वारदेशे दापितं समर्पितं मुखं यथा सा तथोक्ता तया । निष्क्रामन् बहिराग-
च्छन् निर्भन्तस्य तिरस्कृत्य । कोमलया अदुलयाः अलम्बितः गृहीतः । तस्याः
स्त्रिया । कुमारस्य बालरूपे संरोधे नियन्त्रणे य. सम्भ्रम त्वरा तेन प्रचलिता अचला
अशुलिर्यस्य तस्मात् तथोक्तात् । करात् हस्तान् । पुरयस्य अङ्गुली. य. परिणाहः
विशालता तस्य प्रमाणेन परिमाणेन घटिता निर्गिता अतएव विगलिता विद्युता, गारी-
कराङ्गुली कृमलादिति भावः । देहल्या गृह्यावधृष्ट्या. वने वन्धनस्थाने । अनव-
बुध्यमाना अनवव्यमाना । अज्ञाता इत्यर्थः । चरणपासं पादसमीपं । प्रणामाय
अभिवादानाय निभता नियता । नववधूरिव नवपरिणीता रमणीय । निचला स्थिरा ।

चाण । भद्र ! श्रुतम्, अपसर, नचिरादस्य परिश्रमस्यानुरूपं
फलमधिगमिष्यसि । (ग)

चट । जं अज्जो आसुवेदि त्ति । (२६) [इति निष्कन्तः ।]

चाण । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव !

शिश्रु । [प्रविश्य ।] उवाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । वत्स ! मसीभाजनं पत्रञ्च उपानय ।

शिश्रु । यत् आज्ञापयति उवाध्यायः । [इति निष्कन्तः पुनः प्रविश्य ।]

उवाध्याय ! इदं मसीभाजनं पत्रञ्च ।

चाण । [गृहीत्वा खगतम् ।] किमत्राभिलिखामि ? अनेन खलु

लेखेन राक्षसो जेतव्यः । (३०)

प्रतिहारी । [प्रविश्य ।] जेदु जेदु अज्जो !

चाण । [सहर्षमाशगतम् ।] गृहीतोऽयं जयशब्दः । [प्रकाशम् ।] शोणी-

त्तरे ! किम् आगमनप्रयोजनम् ?

प्रती । अज्ज ! कमलमुडलाआरमञ्जलिं सीसे णिवेसिअ देओ

चन्दसिरी अज्जं विस्सवेदि । इच्छामि अहं अज्जेण अब्भणुखादो

देअस्स पब्बदेसरस्स पारलोइअं काटुं, तेण अ धारिदपुब्बाइं

आभरणाइं गुणवन्ताणं वड्ढणाणं पडिदादेमि त्ति । (३१) (घ)

(२६) उवाच्यं आज्ञापयति इति ।

(३०) जयति जयति आर्यः ।

(३१) आर्य ! कमलमुकुटाकारमञ्जलि शीघ्रं निवेद्य देवचन्द्रशेखरं विज्ञापयति ।
इच्छाम्यहमाख्येण अभ्यनुशातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुं, तेन च धारितपूर्वाणि
आभरणानि गुणवतां ब्राह्मणानां प्रतिपादयामि ।

महता जाता । नामादिता नामयुक्ता । आर्यस्य पूजनार्थस्य भवत, इत्यर्थः । पाद
मूल पादानिकं प्राविता नीता । " एव अयं एवम्कार इत्यर्थः । आगत लाभः ।

(ग) अनुष्ठपं सदृशं उपयुक्तं । फलं पारितोषिकरूपं धनमित्यर्थः ।

(घ) कमलमुकुलस्य कमलकलिकाया आकार इव आकारो यस्य तं तथोक्तं ।
शीघ्रं मन्त्रके । उत्तमाद्र गिर, शीघ्रं मूढानामस्तकोऽन्विया"मित्यमरः । निवेद्य मस्याख्य
अभ्यनुशात आदिष्ट, अनुमति प्राप्त । परलोक प्रयोजनमस्य इति पारि-नौतिक चौडंडंइक
श्राद्धदानादिका ईमित्यर्थः । पूर्वं धारितानि धारितपूर्वाणि प्राक् परिहितानैत्यर्थः ।
आभरणानि अलंकारान् । गुणवतां विद्याविनयतपस्यादियुक्तानां । प्रतिपादयामि ददामि ।

वाच । [सहर्षमात्मगतम् ।] साधु हृषल ! साधु !! ममैव हृदयेन सह सम्मन्त्र्य सन्दिष्टवानासि (ङ) [प्रकाशम् ।] शोषोत्तरे ! उच्यताम् अस्मद्दचनाद् हृषलः, साधु वत्स ! साधु, अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणां, तदनुष्ठीयताम् आत्मनोऽभिप्रायः ; किन्तु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि भूषणानि गुणवन्ति गुणवद्भ्य एव ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि, तद् एषोऽहं स्वयं परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि । (च)

प्रती । जं अज्जो आणवेदि त्ति (३२) [निष्क्रान्ता ।]

वाच । शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! उच्यन्ताम् अस्मद्दचनात् विश्वावसु-प्रभृतयः त्रयो भ्रातरः, यथा हृषलात् प्रतिगृह्याभरणान् भर्वाङ्गः अहं द्रष्टव्य इति । (छ)

शिष्य । यद् आजापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः ।]

वाच । [खगतम् ।] उत्तरोऽयं लेखार्थः, पूर्वं कंतमोऽस्तु । [विचिन्ता ।] आः 'ज्ञातं', उपलब्धवानांस्व मणिभिर्भ्यः, यथा तस्य स्त्रीच्छराजलोकमध्यात् प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया भक्त्या राक्षसमनुवर्त्तन्ते । (ज) ते यथा,—

(३२) यद् वाच्यं आजापयतीति ।

(ङ) हृदयेन अन्तःकरणेन । सम्मन्त्र्य मन्त्रयित्वा । सन्दिष्टवान् वाचिकं प्रेषितवान् ।

(च) अभिज्ञः विशेषज्ञः । लोकानां व्यवहाराः समाचाराः, शिष्या । आत्मनः स्वस्य । अभिप्रायः मनोरथः हृदयतो भाव इत्यर्थः । पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि पर्वतेश्वरिण्यं पूर्वं धृतानि । भूषणानि आभरणानि । गुणवन्ति, बहुमुख्यसौन्दर्यवाङ्मत्यादिगुणयुक्तानोक्त्यर्थः । अतएव गुणवद्भ्यः विद्याविनयदयादादिष्णादिगुणैर्भ्यः । प्रतिपादनीयानि समर्पणीयानि दीयानि इत्यर्थः । परीक्षिताः विशेषेण विज्ञाता गुणाः शिष्या ते तान् । प्रेषयामि प्रेषयामि प्रेषयिष्यामीत्यर्थः ।

(छ) उच्यन्तो कथ्यन्ते । अस्मद्दचनात् महात्मानुसारीत्येक्यर्थः । हृषलात् अश्रुगुणात् । प्रतिगृह्य आदाय । द्रष्टव्यः अवलोकयितव्यः ।

(ज) अयं खलुशाररूपं लेखार्थं, पत्रिकाविषय, उत्तरे, अन्तिम, शेषवर्त्तन्ति यावत् । पूर्वं प्रथमांशः । कतमं किंरूपकः अस्तु भवतु । उपलभवान् ज्ञातवान् । मणिभिर्भ्यः गूढचरैर्भ्यः । स्त्रीच्छराजलोकस्य स्त्रीश्चाधिपसमुद्भस्य प्रधानतमाः श्रेया परया अतिप्रसिद्धायां । अनुवर्त्तन्ते शिष्योः ।

कौलूतयित्रवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनादो 'नृसिंह',
काश्मीरः पुष्कराक्षः, चतुरिभुमहिमा सैन्धवः सिन्धुपेणः ।
मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगवल्नः पारसीकाधिराजो,
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुं ॥ २०

[विचिन्त्य ।] अथवा न लिखामि सर्वमनभिव्यक्तमेव (भ्र) ताव-
स्ताम् । [प्रकाशम् ।] शार्ङ्गेरव ! शार्ङ्गेरव !

शिव्य । [प्रविम ।] उपाध्याय । आज्ञापय ।

चाण । वत्स ! श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नेन लिखितान्यपि नियत-
स्फुटानि (ज) भवन्ति, तत् उच्यताम् अस्मदचनात् सिद्धा
क्तः । एभिः अक्षरैः केनापि, किमपि, कस्यापि, स्वयं वाच्यमिति,
दत्तवाह्यनामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा, माम् उपतिष्ठस्व,
च आख्येयम् (ट) अस्मै चाणक्यो लेखयतीति ।

शिव्य । यद् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः ।]

चाण । [संगतम् ।] हन्त जितो मलयकेतुः ।

कौलूत इत्यादि । कौलूत कुलूतदेशाधिपतिः चित्रवर्मानाम, शसिष्ठः पुरष
" मलयनरपतिः मलयदेशाधिराजः, सिंहनादो नाम, काश्मीर काश्मीरदेशाधिपति
'नादो नाम, चतुरिभुमहिमा उन्मूलितशवप्रभाव सैन्धव सिन्धुदेशाधिपति सिन्धु
ते नाम, पते चत्वारः, तथा पृथुतुरगवल्नः प्रमत्ताश्रमादिवन्द 'पारसीकाधिराजः पञ्चम
राजो नाम, एते पञ्च राजसमनुवर्तने इति शेष । अस्मिन् पञ्चे एषां नामानि लिखामि एषा
'न्देदाय इति भावः । अधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुं शोधयतु, एषां अवश्यम्भाविमरशब्दात्
वितत्वेन लिखितानि एषां नामानि शक्नोषि चेत् कथयित्वा स्वतःपर्याय
वतु इति भावः । अतोऽप्यनचित्रगुतादुपमेयस्य भावकस्याधिककथयतात् अतिरिक्ता
इति ॥ २०

(भ्र) अनभिव्यक्तं अस्मात् ।

(ज) श्रोत्रियाक्षराणि श्रोत्रियस्य वेदविदो विमल अक्षराणि वर्णविन्यासा इत्यर्थः ।
वेन आगृह्यतिशयेन । नियतः प्रादेशः । स्फुटानि च स्फुटानि, दुर्बोधनीयम् ।

(ट) अदत्तवाह्यनामानं न दत्तं वाह्यं शक्तिर्दशै दीय एव उच्यते तं एषो
। उपतिष्ठत मया उच्यते उच्यते अतिरिक्तो भवः । अस्मै शकटदासाय आख्येय
इति ।

सिद्धार्थक । [लीखइत्त प्रविश्य ।] जेदु जेदु अज्जो । अज्ज ! अण
सो सअडदासेण सहत्थलिहिदो लेहः (३३) (ठ)

चाण । [गृहीत्वा निरौत्थ ।] अहो दर्शनीयता अचराणाम् ! [अ
पुनवाच्य ।] भद्र ! अनया सुद्रया सुद्रयं एनम् । (ड)

सिद्धा । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [तथा क्त्वा ।] अज्ज ! अण
सो मुहिदो लेहो, ता आणवेदु अज्जो किं अबरं अणुचिड्डीदु त्ति । (३४)

चाण । भद्र ! कस्मिंश्चित् आत्मनानुष्ठेदे कर्मणि त्वां व्यापा
रयितुम् इच्छामि । (ड)

सिद्धा । [सहसंम् ।] अज्ज ! अणुगहीदोस्सि, ता आणवेदु अज्जो
किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिड्ढिद्वं । (३५) (ण)

चाण । भद्र ! प्रथमं तावत् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरो
दक्षिणाक्षिसङ्घोचसंज्ञा ग्राहयितव्याः, ततस्तेषु गृहीतसंज्ञेषु भयाप
देयात् इतस्ततः प्रदृतेषु शकटदासी बध्यस्थानात् अपनीय राक्षस
प्रापयितव्यः, तस्माच्च सुहृत्पाणरक्षणपरितुष्टात् पारितोषिकं ग्राह्यं
राक्षस एव कश्चित् कालं सेवितव्य, ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु त्वया
प्रयोजनमिदम् अनुष्ठेयम् । (स्त) [कथं एवमेवम् ।]

(३३) जयति अयति चार्थे, । चार्थे ! अथ स शकटदासेन सहस्रलिखितो लेख

(३४) यद् चार्थं आश्रापयतीति । चार्थे । अथ स मुद्रिती लेख, तत् आश्रापयति

चार्थं किमपरमनुष्ठेयतामिति ।

(३५) चार्थे ! अनुगृहीतीति, तदाश्रापयतु चार्थे, किमनेन दासजनेन चार्थं स
अनुज्ञातव्यम् ।

(ठ) लीख इति यस्य स लेखइत्त, गृहीतपत्रिक इत्यर्थः । सहस्रानि निजइसेन न इ
पादितप्रतिनिधिना, लिखित ।

(ड) दर्शनीयता रामणीयकम् । अनया राक्षसनामादितया मुद्रया मुद्रय अद्रय, मुद्रित
कुरु इत्यर्थः ।

(ड) कश्चिद्वित् एकस्मिन् आत्मना स्वेन न तु प्रतिनिधिना तयात्वे भक्तगुर्विर्न स्यात्,
अनुष्ठेदे अनुष्ठानार्थोऽर्थे स्वसम्पार्थे निजकर्त्तव्ये इत्यर्थः । व्यापारयितुं निधीतुं । शिष्यस
चतितिश्रुतत्वात् ।

(ण) अगुगृहीतं क्त्वात्तः । दासजनेन सेवकनेत्यर्थः अनुज्ञातव्यं सम्पादयितव्यं
हस्तंश्चमिति यावत् ।

(स्त) प्रथमं चादी । बध्यस्थानं निघणस्थानं, गृह्णानमिति यावत् । सरोपं सञ्जीव ।

सिद्धा । जं अज्जो आणवेदि । (३६)

चाण । शाङ्गं रव ! शाङ्गं रव ! ।

शियः । [भविष्यः] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । उच्यतां महचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकश्च, यथा-
हृषलः समाज्ञापयति, य एष क्षणको, जीवसिद्धिर्नाम राक्षस-
प्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतेश्वरं घातितवान्, स एनमेव दीपं प्रख्याप्य
सनिकारं नगरात् निर्वाह्यताम् इति । (घ)

शियः । यद् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति परिक्रामति ।]

चाण । वत्स ! तिष्ठ तिष्ठ, योऽयमपरः कायस्थः शकटदासो नाम
राक्षसप्रयुक्तो नित्यम् अस्मच्छरीरम् अभिद्रोग्धुमिह प्रयतते, स
चापि एनं दीपं प्रख्याप्य, शूलमारोप्यतां गृहजनञ्च अस्य बन्ध-
नागारे प्रवेश्यतामिति । (द)

शियः । यद् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः ।]

चाण । [चित्वा नाटयित्वा सगतम् ।] अपि नाम दुरात्मा, राक्षसो
गृह्णीत ? (घ)

सिद्धा । अज्ज ! गह्हीदो । (३७)

(३६) यदायं आज्ञापयति ।

(३७) चाणं । गृह्णीत ।

दक्षिणस्य अस्या सदीप-सकीर्णता एव सन्ना सङ्केतं ताम् । तेषु घातकेषु । गृहीता
अवगता इत्यर्थे । सन्ना सङ्केतः यै तेषु गृहीतसन्नेषु सङ्केतितार्थे बुध्यमानेषु इत्यर्थे ।
प्रशापदेशात् भीतिव्याजेन । इतस्ततः समन्तात् । प्रदुर्नेषु घावमानेषु पलायितेषु इत्यर्थे ।
बयनीय अपसार्य । सुहृद निवस्य प्राच्यानां रक्षणेन परितुष्टात् सन्नुष्टात् । पारितोषिक
पुरस्कार । याञ्च 'गह्हीतञ्च' । सेवितव्य उपासितव्य । प्रत्यासन्नेषु समीपवर्तिषु ।

(घ) महचनात् मम वाक्यानुसारीणेत्यर्थः । हृषल क्षत्रकुल । समाज्ञापयति समा-
दिशति । क्षणको 'कालसञ्चारी' । राक्षसप्रयुक्तं राक्षसेन आदिष्ट इत्यर्थः । स जीवसिद्धिः ।
एनं पूर्वोक्तम् । प्रख्याप्य उल्लिख्य । निकारिण परिभवेण अगौरवेणेति यावत् सङ्घर्षमान
मया तथा ।

(द) अस्माकं शरीरं अस्मच्छरीरं । अभिद्रोग्धुमिह 'हिंसितुं' । प्रयतते चिहते । स शकट-
दासः । अस्य शकटदासस्य । गृहजनः पुरादिपरिवारवर्गः ।

(घ) गृह्णीत वशीक्रियेत मया इति शेषः ।

चाण । [सद्यमेतावन्तम् ।] हन्त गृहीतो राक्षस । [प्रहस्यम् ।
भद्र । कोऽय गृहीत ?

सिद्धा । गृहीतो मए अज्जस्स सन्देसो, ता गमिस्स अह कम्म
सिद्धीए (३८) (न)

चाण [साह, निमुत् लेखमपयित्वा ।] भद्र ! सिद्धायक ! गम्यताम
अस्तु ते कार्यसिद्धि ।

सिद्धा । ज अज्जो आणवेदि त्ति । (३९) [पण्य निष्कान्त ।]

शिष्य । [प्रसिध्य ।] उपाध्याय ! कालपाशिको दण्डपाशिकश्च
उपाध्याय विज्ञापयत । इदम् अनुष्ठोयते देवस्य चन्द्रगुप्तस्य शासन
मिति । (प)

चाण ! शोभनम् । वत्स ! मणिकारयेष्ठिनं चन्दनदासम्
इदानीं द्रष्टुमिच्छामि । (फ)

शिष्य । यद् आज्ञापयत उपाध्याय । [इति निष्कान्त्य चन्दनदासे
सद्य एव प्रथम्य] इत इत अेष्ठिन् । (व)

चन्दनदासम् [सगतम्]—

चाणक्यामा शशरूपे महसा महाविदस्य लोअस्स ।

बहुद्द पिहोसस्स वि सद्धा कि जाददोसस्स ? ॥ २१

(३८) गृहीतो भया चाय स्य सन्देस तद्मिथ्यामि अह काय सिद्धो ।

(३९) यत्पण्य आज्ञापयतीति ।

(न) कार्यस्य सिद्धि साफल्य तस्यै ।

(प) विज्ञापयत निवेदयत । दस्य प्रभो । शासनं चाज्ञा जीवसिद्धे निवासनस्य
इति यावत् । अनुष्ठोयते सम्पाद्यते

(फ) शोभनम्, मण्डः क्लृप्त, वैरिस्ति, पण्य ।

(व) इत इत अस्यां शिष्यैश्च ० = ठिल वणिक ।

चाणक्यद्विदित्यादि । महसा प्रसभं शत्रुयितस्य आहृतस्य चाणक्येनेति शक निर्दोष
निरपराधस्यापि लोकेस्य उदस्य अग्निन् अकरुण दयारहित एवमे इत्यर्थे चाणक्यं
महा मय महत् । चाणकीयस्य साक्षात्पथस्य ममतिराव कि किं वक्तव्यं इति
वदंत एव ॥ २१

ता भण्डिता भए धणसेणप्पमुहा णिअणिवेगसंठिआ जधा कदावि चाणककहदयो गेह मे विचिआवेदि, ता अवहिता णिव्व ऋध भट्टिणा अमच्चरक्खमस्स घरअए, मह दाव जं हादि ते होदु त्ति । (भ) (४०)

शिव्य । भो! येष्ठिन्! इत इत ।

चन्द । अय्य आगदाह्मि । (४१) [उभौ परिक्रामत ।]

शिव्य । उपाध्याय ! अय्य येष्ठो चन्दनदास ।

चन्द । [उपसृत्य ।] जेटु जेटु अज्जो । (४२)

चाण । [नाम्नेन चबलोक्य ।] भो येष्ठिन्! स्वागतम् ? इदमासं नम् आसंताम् । (म)

चन्द । [प्रणम्य ।] किं ण जाणादि अज्जो, जहा अणुचिदो उव-
आरो परिहवादीवि महन्तं दुःखमुप्पादेदि, ता इह ज्जेव्व अहं
उचिदाए भूमोए उवविसामि । (४३) (य)

चाण । भो. येष्ठिन्! मां मा एवम्, उचितमेवेतत् अस्म-
द्विधै सह भवतः ; तदुपविश्यताम् आसन एव । (२)

(४०) चाणकेऽस्मिन् चकन्ते सहसा शब्दादितम्य लोकात् ।

वदंत निर्दोषस्यापि शब्दा किं वात्तदापस्य ? ॥

तद्विज्ञिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थिता, यथा कदापि चाणक्यद्वयको गेहं
म विचिनीते तदवहिता निर्वहते भर्तुं अमात्यराजमस्य गृहजनं, मम तावत् यद्वर्तते
तद्वस्तु इति ।

(४१) अयमागतोऽस्मि ।

(४२) अथति जयति चार्त्तं ।

(४३) किं न जानाति आत्मे, यथाऽनुचित उपचार, परिमहादवि महदु उतुत्या-
दयात् एह इद्वैव अहम् उचिताया भूमौ उपविशामि ।

(भ) भण्डिता जहा । धनसेनममुवा धनसेनप्रभृतय । निजनिवेशसंस्थिता,
निजभवनमादिता । विचिनीति अनुसन्धासति । अवहिता सावधाना । निर्वहते रक्षते ।

(म) स्वागतमिति । कुमलप्रये अण्यथ । अयमागतं कश्चिदित्यर्थ । इदं पुरोवर्तिं ।
आसता उपविशतां त्वदिति शेषः ।

(य) अनुचित अयोग्य अशुभिक इत्यर्थ । उपचारः सुमादरः सम्मान इत्यर्थ ।
परिभवान् निरस्कारान् । महत् अत्यधिकं । उतुपादयति जनयति । उचितायां अनुप-
शिक्षायां । भूमौ स्थितिम् ।

(२) एतत् निजपरिदर्शनं । उचितमेव कर्तव्यमेवेत्यर्थ । अस्मद्विधै साङ्गै गृहभिः ।

चन्द । [सगतम् ।] उपलक्षितमणेन किमपि । (ल) [प्रकाशम् ।
जं अज्जो आणवेदि त्ति । (४४) [उपविष्ट ।]

चाप । भो. अेठिन् । चन्दनदास । अपि प्रचीयन्ते संख्य
हारोणां लाभा वः ? (व)

चन्द । अज्ज । अध इं ; अज्जस्स प्पसाएण अखण्डिदा
वाणिज्जा । (४५) (श)

चाप । भोः अेठिन् । अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तदीपा अतिक्राम
पार्थिवगुणान् अधुना आरयन्ति प्रकृती ? (घ)

चन्द । [कर्णो विधाय ।] सन्तं पाइं । शारअणिसासमुत्तरेण वि
पुस्सिमाचन्देण चन्दसिरिणा अधिअं णंदन्ति पइदिअी । (४६) (स)

चाप । भोः अेठिन् । यदि एवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रि
मिच्छन्ति राजान । (ह)

चन्द । आणवेदु अज्जो । किं कित्तिअं वा अत्यजादं इमा
जणादो इच्छोअेदि त्ति । (४७) (क)

(४४) उपलक्षितमनेन किमपि । यदाप्य आशापयति इति ।

(४५) आणं । अथ किम्, आर्थस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिजा ।

(४६) शान्त पाप, शारदनिशासमुत्तरेण इव पूर्णिमापक्षेण चन्द्रशियाधिक मन्दा
प्रकृतय ।

(४७) आशापयतु आर्थः । किं कियदा अत्यजातमण्यज्जनादिष्यत इति ।

(ल) अनेन चाक्षणेन । किमपि अपराधादिकं । उपलक्षित विज्ञातम् ।

(व) प्रचीयन्ते बहून्ते । सख्यवहाराणां क्रयविक्रयव्यापाराणाम् ।

(श) अथ किमिति स्त्रीकारभूषणमव्ययपरदः । अखण्डिता परिपूर्णा ।

(घ) चन्द्रगुप्तस्य दीपा अथगुणा । अतिक्रान्ता समतीता ये पार्थिवा मन्दा, ते
गुणा दयादाचिच्छसौजन्वादयः तान् वयोक्रान् । प्रकृतीन्वित्तव कर्णैस्ते त्रित्यम् ।

(स) विधाय आच्छाय, पक्षे अपिधाय । अपि पूर्वकात् दधानैर्वपिदयैः । शान्तं प
अशास्यमिदर्थः । शारदनिशायां शरदकास्तीनराशौ समुत्तरेण समुदितेन । चन्द्रशि
चन्द्रगुप्तेन । अधिअं अत्ययै यथा तथा ।

(ह) यदि एवं यदि प्रकृतय सख्यमेव सन्नुटा इत्यर्थः ।

(क) किं किमामकं । किं किम्परिमार्थं । अत्यजात वस्तुजातम् ।

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं, न नन्दराज्यं, यतो नन्दस्य एवार्थरुचेः अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति, चन्द्रगुप्तस्य तु भवताम् अपरिक्षेप एव । (ख)

चन्द । [सर्वम् ।] अज्ज ! अणुग्गहीदोद्धि । (४८)

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! स च अपरिक्षेपः कथम् आविर्भवतीति तनु प्रष्टव्याः स्मो भवतां ? (ग)

चन्द । आणवेदु अज्जी । (४९)

चाण । सङ्घेपतो राजनि अविबुद्धाभिर्वृत्तिभिः वर्त्तितं व्यम् । (घ)

चन्द । अज्ज ! को उण अधसो, अज्जेण अवगच्छीअदि ? (ङ) (५०)

चाण । भवान् एव तावत् प्रथमः । (च)

चन्द । [कर्णो पिशाच ।] सन्तं पावं सन्तं पावं, कीदृसो तिणाणं अग्गिणा सच्च विरहो ? (५१)

चाण । अयम् ईदृशो विरोधो, यत् त्वम् अद्यापि राजापथ-कारिणोऽस्मात्पराधसंस्थ गृहजनं स्वगृहम् अभिनीय रक्षसि । (ङ)

(४८) चाण्यं । अनुगृहीतीऽपि ।

(४९) आशापयतु आर्थः ।

(५०) आण्यं । क. पुनरधन्य आर्थेणावगम्यते ? ["ओ राषवद्वो ति" इति पठि—यो राजविबुधः ।

(५१) शान्तं पापं, शान्तं पापं, कीदृशकृपणामपिना सच्च विरोधः ?

(ख) अर्थं वृत्तानि कथिरभिप्रायी युस्त तस्य अर्थरुचेः अर्थलोलुपस्य । अर्थसम्बन्धः धनव्यवहारे इति यावत् । "प्रीतिं परितोषे" । भवतां भवाद्दशाणां प्रकानामित्यर्थः । अपरिक्षेपं दुःखाभावः सुखावस्थानमिति यावत्, प्रीतिमुत्पादयतीत्यनेन सम्बन्धः ।

(ग) अपरिक्षेपः दुःखाभावः । कथं किं प्रकारेण । आविर्भवति जायते । अ. वय-मितिषेपः । प्रष्टव्याः जिज्ञासितव्याः ।

(घ) संघेपतः समामृतः । राजनि नरपती । अविबुद्धाभिः अनुकूलाभिः हितकरैभि रित्यर्थः । इतिभिर्व्यवहारैः ।

(ङ) अधन्यः पापात्मा, राजद्वीहीत्यर्थः । "गृहतीजुद्वान् धन्यः" इत्यमरः ।

(च) प्रथमः अवकर्तव्यः ।

(ङ) ईदृशः एवमाकारः इत्यर्थः । "राज्यं अपत्यं अनिष्टं करोति" इति तस्य राजा

चन्द । अज्ज । अलीअं एदं, केणावि अणज्जेण अज्जस्स एवि-
दिदं । (ज) (५२)

वाच । भोः श्रेष्ठिन् ! अलम् आशङ्कया, भीताः पूर्वराजपुरुषा-
पोराणाम् अनिच्छताम् अपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं
व्रजति, ततः तत्प्रच्छादनम् एव दीपम् उत्पादयति । (झ)

चन्द । एच्चं खेदं । तस्मिं समये आसी अण्णघरे अमच्चरक्ख-
सस्स घरअणो । (५३)

वाच । प्रथमम् अमृतम्, इदानीम् आसीदिति परस्परविरो-
धिनी वचने । (ञ)

चन्द । एत्तिअं ज्जेव अत्थि मे वाअच्छन्नं । (५४) (ट)

वाच । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहः क्लानां,
तत् समर्पय राक्षसस्य गृहजनमुच्छलं भवतु भवत । (ठ)

चन्द । अज्ज । णं विस्सुवेमि, तस्मिं समये आसी अण्णघरे अमच्च-
रक्खसस्स घरअणो त्ति । (५५)

वाच । अय इदानी क्व गतः ?

(५२) आर्यं । अनीकमेतत्, केनापि पनाद्येण आर्यस्य निवेदितम् ।

(५३) एव नु इदम् । तस्मिन् समये आसीदण्णघरे अमच्चरक्षसस्य गृहजन

(५४) एतावद्विशति मे वाक्यसम् ।

(५५) आर्यं । ननु विज्ञापयामि, तस्मिन् समये आसीदण्णघरे अमच्चरक्ष-
सस्य गृहजनम् इति ।

पथकारिणं राशं अनिटकारिणं । गृहजनं पथादिकथं ; अनिनीयं प्रापय । एतानि
पालयसि ।

(ज) अलीकं मिथ्या । एतत् राक्षसकण्ठरक्षोकायणम् ।

(झ) आशङ्कया भयेन । भीता अस्मिताः । अनिच्छतां अन्वितवतां इच्छान
कुर्वन्तानित्यर्थः । निक्षिप्य आसीत् इत्यर्थः । तत्प्रच्छादनं तस्य दीपनम् ।

(ञ) परस्परं विरुद्ध इति परस्परविरोधिनी, वचने हे वाच्ये ।

(ट) वाक्यस्य वाक्याप्यम् ।

(ठ) राजनि आशितरीत्यर्थः । एतानीं कपटव्यवहाराणां परिग्रहः अत्रापि ।
अमृतं क्लानाभावः ।

चन्द । ए जाणामि क्वहिं गदो ति (५६)

चाण । [श्रित कला ।] कथं न ज्ञायते नाम ? भो श्रेष्ठिन् । शिरसि फणी, दूरे तत्प्रतीकारः ; अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्त—” । (६)
[इति चन्द्राक्षो मन्वा नाटयति ।]

चन्द । [मगतम् ।]—

उपरि घनः घनरडितं दूरे ददृशा किमेददावडितम् ।

हिमवदि दिव्योसहिभ्रो सोस्रो सप्यो समाविष्टो ॥ २२

चाण । “—चन्द्रगुप्तम् अमात्यराक्षस, समुच्छेत्स्यतीति मैवं मस्या (६) । पश्य,—

विक्रान्तैर्नयगालिभि सुसचिवै शीर्वक्रनासादिभि
नन्दे जीवति, या तदा न गमिता स्वैर्यं चलन्ती मुहुः ।

तामेकत्वमुपागता द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत,

कथन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपते कर्तुं व्यवस्येत् पृथक् ? ॥ २३

अपिच [आसादिनेत्यादि प्रागुक्त पठति ।]

(५६) न जानामि कुत्र गत इति ।

(२२) उपरि घन घनरडितं दूरे दृशिता किमेतदापतितम् ।

“ हिमवति दिव्योसहय शीर्वे सप्ये समाविष्ट ॥

(६) शिरसि फणी मत्तकापरि सर्पे सर्पवत् मारात्मक राजदण्ड इत्यर्थः । तत् प्रतीकारं तत्रवारणोपायं दूरे विरक्तये इत्यर्थः । विष्णुगुप्त चाणक्यः ।

उपरीत्यादि । उपरि क्वहिं घन निविष्टं घनस्य निवस्य रडितं शब्दं श्रूयते इति शेषः । दृशिता मिया पनीकदेति यावत्, दूरे वसति इति शेषः । एतत् इदं शेषमञ्जनादिकं किं आपतितं समुपस्थितं विरडिभिर्जसरागमा मुहु मुहु इति भावः । दिव्या उतकृष्ट तमा शोषधय भेषज्योपादानोभूतवताविशेषा हिमवति दिमाक्षि तिष्ठन्तीति शेषः सर्पेण शीर्वे मत्तके समाविष्टं समापतितं । सुतरां प्रतीकारं सर्वदेवास्तथा । अथ अमस्तुत्, प्रमसायम् ॥ २२

(३) समुच्छेत्स्यति समुच्छ्रम्बियति । सा संज्ञा मनसि भा कुव इत्यर्थः ।

विक्रान्तैरित्यादि । नन्दे नरपती जीवति विद्यमाने सति मुहुः पुन पुन चलन्ती मत्कृताभिधीयमाना अपतितिता इति यावत् । या शी राज्यान्श्री विक्रान्तो पराक्रम शालिभि नयगालिभिर्नातिमशि नीतिज्ञानकुशलेरित्यर्थः सुसचिवै अशुभानामर्थे सर्वगुण्य मन्त्रैरित्यर्थः । वक्रनासादिभि पुत्रसिद्धे स्वैर्यं अथास्त्य प्रतिष्ठागिरये न रमिता न प्रापिता । अपुन एकैवं स्वैर्यं मन्त्रेण उपान्तां प्राप्तां द्युतिमिव चान्द्रमर्षी कानिचित्

चन्द । [सगतम्] फलेण सपादिदं सोहृदि दे विकल्पित (५७) (ण)
[नेपथ्ये सत्कारणा क्रियते ।] (त)

षाण । शार्ङ्ग^१रव । ज्ञायता किमेतत् । (थ)

शिय । यद् आज्ञापयति उपाध्याय^२ । [इति निष्कृत्य, पुन प्रविश्या ।]

उपाध्याय । एष राज्ञ चन्द्रगुप्तस्य आज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको
जीवसिद्धि सनिकारं नगरात् निर्वास्यते । (द)

षाण । क्षपणक । अहह ॥ अथवा—अनुभवतु राजापथ्यकारि
त्वस्य फलम् । भो^३ श्रेष्ठिन् चन्दनदास । एवमय राजापथ्यकारिषु
तीक्ष्णदण्डो राजा, तत् क्रियता पथ्य सुहृदच^४, समर्प्यता राजस-
गृहजन, चिरमनुभूयन्ता विचित्रा राजप्रसादा, । (ध)

चन्द । एत्थि मे गिहे अमञ्जरकुसुमसवरअणो । (५८)

[ततो नेपथ्ये कषकला ।]

षाण । शार्ङ्ग^१रव । ज्ञायता पुन किमेतत् ।

शिय । यद् आज्ञापयति उपाध्याय । [इति निष्कृत्य, पुन प्रविश्या ।]

उपाध्याय । अस्मी राजाज्ञया राजापथ्यकारी कायस्थ^५ शकटदासः
शूलम् आरोपयितुं नीयते ।

(५७) फलेण सपादितं शोभते ते विकल्पितम् ।

(५८) नास्ति मे गेहे अमञ्जराक्षसगृहजन ।

अयत् विश्वं प्रज्ञादयनो समुद्रासयनो तां शियं चन्द्रान् सुधांशो इव चन्द्रगुप्तपते पथक
विन्दुतां कर्तुं विधातु का स्यस्येत् प्रयतेत, न लोडपीत्यर्थः । अथ शार्ङ्गलविकौर्तितं इति ।
सप्तमं प्रागुक्तं । सप्तमालकाट ॥ २३

(ष) विकल्पित आत्मप्रसन्नं इत्यर्थः ।

(त) सत्कारणा दिदृक्षुषो लोकाणां समग्रं निवारणाय अपसारणा ।

(थ) एतत् सत्कारणं किं किमर्थं क्रियते इति शेषः ।

(द) अहह इति सप्तमूषकमन्वयः । राजापथ्यकारी एवम सनिकारक राजद्विष्टी, चण्ड्यं,
सनिकारं सापमानं । निवासते दूरीक्रियते इत्यर्थः ।

(ध) अहह इति सप्तमूषकमन्वयः । राजापथ्यकारित्वस्य राजद्विष्टतायाः । फलं
परिदानं । तीक्ष्ण दण्डो दण्ड शासने यस्य स सप्तदण्ड इत्यर्थः । तत् क्षतपथः
पथ्य हितवरं । सुहृदच आसक्त्यर्थः । चिरं दीर्घकालं व्याप्य । विचित्रा नानाविधा ।
राजप्रसादा राज सप्तदण्डा भूमिसूक्ष्मगौरवादिसामर्थ्या ।

बाण । स्वकर्मफलभाक् भवतु । भोः श्रेष्ठिन् ! एदमयं राजा-
पथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा, न मर्षयिष्यति राक्षसकालत्रप्रच्छा-
दनं भवतः, तद् रक्ष परकलत्रेण आत्मनः कलत्रं ज्योतिष्य । (न)
शब्द । अज्ज ! किं मे भयं दंसेसि ? सन्तं वि गीहे अमच्च-
रक्खसस्सि घरअणं ण समप्येमि, किं उण अमन्तं । (प) (६५)

बाण । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

शब्द । वाटं, एसो मे त्थिरो णिच्चओ । (फ) (६०)

बाण । [स्वगतम् ।] साधु चन्दनदास ! साधु ।—

सुखभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ? ॥ २४

[प्रकामम् ।] चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ? (ब)

शब्द । वाटं ।

बाण । [सक्रोधम् ।] दुरात्मन् दुष्टवणिक ! अनुभूयतां तर्हि राज-
कोपः ।

(३८) बाणः । किं मे भयं दंसेसि ? सन्तमपि गीहे अमात्तरासस्य गृहजनं न मर्षयामि, किं पुनरमन्तं ।

(६०) वाटं, एष मे त्थिरो निश्चयः ।

(६१) वाटम् ।

(न) स्वस्य कर्मफलभाक् । निजकृतस्य दुष्कर्मणः फलं अनुभवतु इत्यर्थः । मर्षयि-
ष्यति अनिष्यति । राक्षसकालत्रस्य प्रच्छादनं गीपनं । - परकलत्रेण परकलत्रसमर्पणेन
इत्यर्थः । कलत्रं पर्यीं लीडितं स्वगोनरक्ष, अन्वयाः सपरिवारस्व' विनङ्गासौत्यर्थः ।

(प) मे भयं अत्र अभिप्रेत्याये अनुभूयतां । सन्तं तिष्ठताम् ।

(फ) वाटं स्वस्य, प्रतिजाने इत्यर्थः । "धृष्टप्रतिजयोर्वाटं" मित्यमरः ।

सुखभेषु इत्यादि । परस्य अन्वस्य राक्षसकालत्रस्येत्यर्थः । संवेदने निवेदने समर्पणे कृते
यति । अर्थलाभेषु वैभवप्राप्तियु सुखभेषु सन्तुसु शिविना राज्ञा औशीनरेण विना इदानीं
सम्प्रति कः पुमान् इदं एतादृशं दुष्करं असाध्यं धनजीवनविनिमयेनापि आपितरक्ष-
नित्यर्थः । कुर्यात् विदध्यात् । पुरा खलु शिविनाम कथितं राजा श्येनताडितस्य कपी-
तस्य रक्षणायं सुधान्तश्रेणाथ श्रगावभासं दृष्ट्वा शरपागतं कपीतं ररक्ष इति पौराणिकी-
कथात्वादुच्यते ॥ २४

(ब) निश्चयः शिरसंकल्पः ।

चन्द । [वाङ् प्रसाद्ये] सञ्जीव्नि, अणुचिद्दु अञ्जी अक्षणी अहि
आरक्ष्ण अणुरुक्ष । (६०) (भ)

वाण । [सञ्जीवम् ।] शाङ्ग रव ! उच्यताम् अस्मद्वचनात् काल
पाशिकी दण्डपाशिकश्च,—“शीघ्रमय दुष्टवणिक् निगृह्यताम्”
अथवा—तिष्ठतु, उच्यता दुर्गपालो विजयपालश्च, गृहीतगृहसारम
एन सपुत्रकलत्रे सयस्य रक्ष तावत्, यावत् मया वृषलाय कथ्यते,
स एव अस्य सर्वस्वप्राणहरण दण्डम् आज्ञापयिष्यति । (म)

शिय यद् आज्ञापयति उपाध्याय । श्रेष्ठिन् । इत इत ।

चन्द । [उवाच ।] अञ्ज । अन्नमाश्नच्छामि । [सगतम्] दिष्टिआ
मितकञ्जेण मे विनाशो जणिदो, ण उण पुरिसदोसेण । (६३)
(य) [परिकल्प्य शिष्येण सह निष्कान्त ।]

वाण । [सङ्घर्षम् ।] हन्त, लब्ध इदानी राजस । कुत ?—

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्यापदि प्राणा नून तस्यापि न प्रिया ॥ २५

(६२) सञ्जीव्नि अणुचिद्दु अञ्जी अक्षणी अहि पाठे—सङ्घर्षम्] ।

(६३) अर्थः । अन्नमाश्नच्छामि । दिष्टिआ मितकञ्जेण मे विनाशो जनिता न पुन पुरिसदोसेण ।

(भ) अणुचिद्दु विदधातु । आत्मनः स्वस्य तथैव्यद्यः । अधिकारस्य प्रभुत्वस्य स्वशक्त
रित्त्वर्थः । अणुरूपं सङ्घर्षम् ।

(म) दुष्टवणिक दुर्गुडिसम्पत्नी वाणिज्यव्यवसायी । निगृह्यतां दण्ड्यतां । गृहीतगृह
सारगृहीत आत गृहस्य भवनस्य सार मूलधनादिषु स्थिरांशो यस्य त तद्योक्तः । सपुत्र
कलत्रे पत्नीपुत्रेण सह वक्तमानः । सयस्य वद्धाः । सर्वस्वप्राणहरणं—सर्वस्वानी सकल
धनानी प्राणानां च हरणं यद्यपि यस्मिन् त तद्योक्तम् ।

(य) मितकञ्जेण हेतुना मितस्य उपकारार्थमिति भावः । पुरिसदोसेण पुरुषस्य
दोषे परिचयः शङ्कितकस्योर्थादिरूपं अपराधं तेन तद्योक्तेन हेतुनेत्यर्थं । दुष्टस्वभावजनितस्य
लक्षणेण फलन राजदण्डे मितर्ता दुःखावह अपण्यस्तरथः । इदं तु “सन्निमित्तं वरं त्यागी
विनाशे नियते सती”ति भावः ।

त्यजतीत्यादि । यथा अयं चन्दमदासः तस्य राजसस्य आपदि विपत्काले समुपस्थित
पुत्रकलत्रवादिविनाशरूपे व्यसने इत्यर्थः । प्राणान् यवन् अप्रियवत् अप्रियान् अमभीष्टान्

वाच । शाङ्कर्य ।

शिशुः । [प्रविश्य ।] उपाध्याय । आज्ञापयतु

वाच । ज्ञायतां किमेतत् ।

शिशुः । [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य मन्थानम् ।] उपाध्याय । एष खलु
शक्रट्टदासं वध्यमानं वध्यभूमेः प्रादाय समपक्रान्तः सिद्धार्थकः (र) ।

वाच । [मगतम् ।] -साधु सिद्धार्थक । साधु, कृतः कार्यारम्भः ।

[प्रकाशम् ।] प्रसह्य किमपक्रान्तः ? [मञ्जीषम् ।] वत्स । उच्यतां
भागुरायणो यथा त्वरितमेनं सम्भावयेति । (ल)

शिशुः । [पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य मन्थानम् ।] उपाध्याय । हा धिक्
कष्टम्, अपक्रान्तो भागुरायणोऽपि ।

वाच । [मगतम् ।] व्रजन्तु कार्यसिद्धये । [प्रकाशं मञ्जीषमिव] वत्स ।
कृतं विपादेन, उच्यन्ताम् अस्मद्दचनाद् भद्रभटपुरूपदत्तहिङ्गरात-
वलगुप्तराजसेनरोहिताक्षविजयवर्माणाः, शीघ्रम् उपमृत्य गृह्यतां
दुरात्मा भागुरायणः (व) ।

शिशुः । यदाज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य मन्थानं
दम् ।] उपाध्याय । हा धिक् कष्टं, सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतं तैऽपि
खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमम् अप्रभातायामेव रजन्याम् अपक्रान्ताः । (श)

वाच । [मगतम् ।] सर्वेषामेव शिवाः पन्थानः सन्तु ।
(प्रकाशम् ।) वत्स । अन्नं विपादेन । पश्य,—(घ)

इव त्यजति । तथा अथ आपदि दन्दनदासस्य पुत्रकत्तवादिनाशरूपे व्यसने समुपस्थास्य
मानि तस्य राक्षसस्य प्राणा अस्य नूनं निश्चित प्रिया प्रीतिदायिनः अभीष्टा इत्यर्थः । न
मविपत्नीति शेषः । महाशास्त्रत्वान्मेति भावः ३ २३

(र) निष्क्रम्य निर्गच्छ । सम्भ्रान्त सीद्वेगः । वध्यमानं सदस्यमानं । वध्यभूमे
विनाशस्थानान् गमनादादित्यर्थः । समपक्रान्तः पलायितः ।

(ल) कार्यारम्भः कार्यस्य शक्रट्टदास गृहीत्वा पलायनरूपकार्यस्य आरम्भः उपक्रम-
साधु साधु अतिशीघ्रमेव यथा तथा कृतं विहितं । प्रसह्य वल्लेन । त्वरितं शीघ्रं । एन
सिद्धार्थकः सम्भावय धृत्वा समानय । अनुगमनेन सम्भ्रान्त इति गुडोऽर्थः ।

(व) भद्रभटादयः राजपुरुषाः ।

(श) सर्वे मकलः तत्र राज्यं प्रकृतिसम्प्लवमिति यावत् । आकुलीभूतः अनाकुल
आकुलं भूतः, अनर्था राजपुरुषाणां पलायनान् व्यतिव्यसमित्यर्थः ।

(घ) पन्थानः अध्वानः । शिवाः शिवकराः । पथि तेषां मङ्गलमस्तु इत्यर्थः ।

ये याताः किमपि प्रधार्थं हृदये, पूर्वं गता एव ते,
 ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेषुपि गमने कामं प्रकामोद्यमा ।
 एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका
 नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु सा गान्धम ॥ २६

[उक्त्याय प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्य वदा ।] एष खलु दुरात्मनो भद्रभट-
 प्रभृतीन् आहरामि । [आत्मगतम् ।] दुरात्मन् राक्षस ' क्व इदानीं
 यास्यसि ? एषोऽहमचिरात् भवन्तः',—

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्तिम्
 उत्सेकिना वनमदेन विगाहमानम् ।
 बुद्ध्या निगृह्य, हृदयस्य कृते, क्रियायाम्
 आरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २७

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति सुद्वाराक्षसे प्रथमोऽङ्कः ।

ये याता इत्यादि । ये भागुरायणादयः किमपि हितं अहितं वा हृदये चित्तं प्रधार्थं
 विभाष्य अभिप्रेत्येत्यर्थः । याताः स्थानान्तरं गताः । ते जनाः पूर्वं इतः प्राक् अभिप्राय-
 स्थिरीकरणसमये इत्यर्थः । गताः याताः, अत्रावस्थानवैफल्यात् । ये जनाः तिष्ठन्ति वर्तन्ते,
 तेषुपि कामं प्रधाय यथा तथा गमने स्थानान्तरगमने प्रकाम्यन्ते इति प्रकामो प्राथिता
 लयमा यदा येषां ते प्रकामोद्यमाः भवन्तु । यथेष्टं गच्छन्तु इत्यर्थः । अर्थसाधनविधौ
 कायसम्पादनव्यापारे सेनाशतेभ्यः असंख्यवादिनीभ्यः अधिका समधिक्यवत्ता, नन्दानां
 उन्मूलनेन उत्पाटनेन दृष्टं प्रत्यक्षीकृतं वीर्यस्य बलस्य महिमा प्रभावी यस्या सा तथोक्ता
 एका अद्वितीया मम बुद्धिः धीश्रया सा गातुं न व्यपैतु । केवलीनः असाधारणप्रज्ञाप्रभावेण
 सः सम्पादयिष्यामीत्यर्थः ॥ अत्र कान्तलिङ्गमालहारः । शार्ङ्गलिङ्गीकृतं इति ॥ २६

स्वच्छन्दमित्यादिः । एकचरं असहायं पक्षे युद्धभटं । उज्ज्वला उत्कृष्टा दानशक्ति-
 र्वितरणसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । पक्षे उज्ज्वले पक्षे दानं मदः शक्तिः सामर्थ्यं च यस्य स
 तथोक्तः । उत्सेकिना गर्ववता बलमदेन सैन्यगवेण स्वच्छन्दं यथेष्टं यथा तथा विगाह-
 मानं शत्रुपक्षे पविशन् । पक्षे उत्सेकिना उद्विजेन बलमदेन स्वशक्तिदर्पेण, स्वच्छन्द-
 निरद्भुतं यथा तथा विगाहमानं वनं प्रविशन् । आरण्यकं वनं गजं कश्चिदपि मवलमिति
 गदनाम्बु, बुद्ध्या बुद्धिकीशनेन निगृह्य वशीकृत्य हृदयस्य चन्द्रगुप्तस्य कृते अर्थ-
 क्रियायां कार्ये भवित्वे इत्यर्थः । अचिरात् शीघ्रमेव प्रगुणीकरोमि, अयमर्थः प्रगुणं
 कर्तुमि अत्रागिणं पक्षे रज्जुबद्धं करोमि विद्वधामि । अत्र श्रेयमूलक उपमानालहारः ।
 इत्यन्तिलिङ्गक इत्यम् ॥ २७

इति सुद्वाराक्षसव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रवर्तते आदित्युच्छ्रितः । (क)]

आदि ।—

जायन्ति तन्तुगुक्तिं जहद्विभ्रं मण्डलं अहिनहन्ति (१)

जे मन्तरक्षणापरा ते सम्पणराहिवे उवचरन्ति ॥ १ (१)

(आकाशे ।) (ख) अज्ज ! किं भणासि को तुमं ति ? अज्ज ?
अहं क्खु आदित्तुण्डिधो जिण्णविसो णाम । (पुनराकाशे ।) किं
भणासि अहंपि अहिणा खेलिट्ठं इच्छामि ति ? अध कदरं उण
अज्जो वित्तिं उवजोवदि ? (पुनराकाशे ।) किं भणासि राअउल-
सेवधो ति ? णं खेलदि ज्जेव अज्जो अहिणा । (ख) किं भणासि कधं
त्ति ? अमन्तोसहिकुसलो वालग्गाहो, अगिहीदह्मसो मत्तगभवरा-
रोही, लहाहिवारो जिदकासी राअसेवधो ति, एदे तिण्णि अवर्धं
विणासमणहोन्ति । (ग) कधं, दिट्ठमत्तो अदिक्कन्तो एसो !

(१) जानन्ति तन्तुगुक्तिं यथास्थित मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्तरक्षणापरासे सर्पनराधिपे उपचरन्ति ॥

(क) अहोः सर्पस्य तुष्टेन व्यवहरतीति आदित्युच्छ्रितः सर्पक्रीडनीपजीवी ।

जानन्तीत्यादि । ये पुहपाः तन्तुगुक्तिं तन्त्रेषु स्वराड्चिन्तायां पक्षे औपधेषु च, युक्तिं
नीतिपर्ययं उपपत्तिश्च जानन्ति अवगच्छन्ति, “तन्त्रं स्वराड्चिन्तायां शास्त्रीपधमसिष्यपि”
इति वैजयन्ती । यथान्वितं यथावयं स्वरूपेण स्थितमित्यर्थः । मण्डलं राष्ट्रं महेश्वादि-
मण्डलस्य चभि अभिलस्य विधेयेण ज्ञात्वा इत्यर्थः, लिखन्ति पत्रस्य कुर्वन्ति पक्षे रितया
अहंने च । मन्तरक्षणापरा, मन्त्रस्य पादगुण्यचिन्तनरूपमन्त्राकार्यस्य पक्षे शास्त्रादि-
मन्त्रस्य च रचने गोपने पराः आसन्ताः मन्त्रस्यैव राजभूलकत्वात्, ते जनाः सर्पनराधिपे
सर्पे इव नराधिपे राजनि मन्त्रापरार्थेषु तीक्ष्णप्रतापेन उभयोः प्राणहरत्वात् तुल्यत्वम् ।
उपचरन्ति व्यवहरन्ति सेवितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र त्रेपातुप्राणितो रूपकान्द्वार ॥ १

(ख) किं त्वोष्पे वभिषादि विना पादं त्रवीति यत् ।

मुनेनानुक्तमप्येककतम् आदाकाशभाषणम् ।

अप्रविष्टैः सहालापी भवेदाकाशभाषणम् ॥ इति दशरूपके ।

अप्रविष्टादर्शपुराणवार्चं स्वयमेव उज्जा तदैव तदुत्तरदानं आकाशभाषणं इत्यर्थः । एवं
सञ्ज्ञेव ।

(ग) भणसि कथयसि । खेदितुं क्रीडितुम् । कतरां किमाख्यामित्यर्थः, राजकुलसेवकः

[पुनराकाशे ।] अज्ज । तुम उण किं भणसि—कि एदेसु पेडासमुग्ग-
केसु त्ति ? अज्ज । अप्पजोविआसम्पादआ सप्पा । [पुनराकाशे ।
कि भणसि—पेक्खिदुमिच्छामि त्ति ? प्पसोददु प्पसोददु अज्जो ।
अत्यान क्खु एद, ता जइ दे कोदूहलं, ता एहि एदस्सिं आवासे
दसेमि । [पुनराकाशे ।] कि भणसि—एद क्खु भट्ठिणो अमच्चरक्ख-
सस्स गेह, एत्थि इध अद्धारिसाण प्पवेसो त्ति ? तेण हि गच्छदु
यज्जो । जोविआए प्पसादेण अत्थि एत्थ मम प्पवेसो त्ति । कध
एसो वि अदिक्कन्तो । (२) (घ)

[दिशोऽवलोक्य सकृत्तमाश्रय (ङ) खगतम् ।] अहो । आश्चर्यम् । चाण
क्यमतिपरिगृहीत चन्द्रगुप्तम् अवलोक्य, विफलमिव राजसंप्रयत्नम्

(२) आर्य्यं । किं भणसि कस्त्वमिति ? आर्य्यं । अथ खलु आहितुष्टिकी जीर्णविधौ
नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खलितुमिच्छामीति ? अथ कतरां पुनराश्रयोऽपि
अपजीवति ? किं भणसि राजकुर्सेवक इति ? ननु खलति एव आर्य्योऽहिना । किं
भणसि कथमिति ? अमन्त्रीपधिकुशली ब्यालवाही, अग्रहीताद्गुप्तो मत्तगजवरारीही, सन्धा-
धिकारी जितकाशी राजसेवक इति, एते तयोऽवश्यं विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोऽति-
क्लान्त एव । आर्य्यं । न पुन किं भणसि—किमेतेषु पेटकसमुद्गकेषु इति ? आर्य्यं । आत्म-
जीविकासम्पादका सर्पा । किं भणसि—प्रेषितुमिच्छामीति ? प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यं ।
अस्यान खलु एसात् तद् यदि त कौतुहलं तदेऽह एतकिंज्ञावासे दर्शयामि । किं भणसि—
इदं खलु भर्तुरनात्वरालसस्य गृह, नाजीह अद्याह्यानां प्रवेश इति ? तेन हि गच्छतु
आर्य्यं, जीविकायां प्रसादेन अस्ति अथ मम प्रवेश इति । कथमेवाऽपि अतिक्लान्त ।

राजकर्मचारीत्यर्थः । ननु भी । कथं केन प्रकारेण सङ्गच्छतां । अन्त गार्वादि जीवधि-
विषदोषपर भैषग्य तयो कुशल निपुण स न भवतीति अमन्त्रीपधिकुशल अज्ञातमन्त्रभैषग्य
ब्यालवाही आहितुष्टिकः । अग्रहीत अनालम्बित अद्गुप्तो येन स अग्रहीताद्गुप्त
शासनदखरहित । मत्तगजवरारीही प्रमत्तमातङ्गाहट । सन्ध प्राप्त अधिकार निर्दोष
येन, स सन्धाधिकार जितकाशी जितेन जयेन काश्यते शोभते इति । राजसेवक राज
परिवारक । एते उक्तव्याः ।

(घ) पेटकसमुद्गकेषु पेटकसम्पुटकेषु । आत्मजीविकासम्पादका आत्मनः स्वस्य
जीविकां आजीव सम्पादयन्तीति तयोक्ता । प्रेषितुं द्रष्टुम् । प्रसीदतु अगुप्यह्याह । अस्यानं
अंशस्तस्यानं अतुपयुक्त्यान्मित्यर्थः । एतद्विन् समुत्तरसिनि । आवासे आलये । मनु
प्रभो । अद्याह्यानां आह्यगपदिकानां, अथच्छब्देनाथ प्रत्यकर्ता बोध्यः । तेन तर्हि ।
जीविकायां निजहमे प्रसादेन अनुपदिष्ट । अतिक्लान्त अस्ति ।

(ङ) कपटस्यानवादिषोऽस्य उत्तमपात्रलात स्वाभाविक संश्लेषचयम् ।

श्रवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतञ्च मलयकेतुम् अवलोक्य,
चलितमिवाधिराज्यात् (च) चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । तथाहि,—

कौटिल्यधोरञ्जुनिवहमूर्तिं
मन्ये स्थिरा मोर्यकुलस्य लक्ष्मोम् ।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन
विकल्पमाणांमिव लक्षयामि ॥ २

तदेवमनयो सुनयशालिनो सचिवयोर्विरोधे संशयितेव (छ)
नन्दकुललक्ष्मोर्लक्ष्यते । कुत ?—

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिसुख्ययो
र्महावने वनगजयोरिवान्तरि ।
अनिद्ययाहजवश्येव भोतया
गतागतैर्भृशमिव खिद्यते श्रिया ॥ ३

(च) चाणक्यस्य कौटिल्यस्य गत्या बुद्ध्या परिगृहीत परिचालितम् । राक्षसस्य प्रत्यक्ष
प्रायश्चित्तशय मन्दराज्योद्धारो इति शेषः । त तथोक्तं विफल अफलं । पचान्तरे राक्षस
मतिपरिगृहीत अमाश्वराजसमुद्रा परिचालितम् । अधिकी राजा अधिराज तस्य भव
अधिराज्य तस्मात् सामाज्यादित्यर्थः ।

कौटिल्यधोयादि । कौटिल्यस्य चाणक्यस्य धी सृष्ट्या बुद्धिरेव रज्जु दाम, तथा
निवहा सयता मूर्तिं आकृतिर्यथा सा तां कौटिल्यधीरज्जुनिवहमूर्तिं मौर्येश्वरस्य चन्द्र
गुप्तस्य लक्ष्मीं राज्यसिन्धु स्थिरा अचक्षर्य मन्ये तर्कयामि । राक्षसेनापि उपायहस्तै उपाया
सामादय "मैदोदण्ड" सामदानमित्युपायायतुष्टय" इत्यमरः । एव ह्युक्ता तं सामादिप्रयोग
उपकरणैरित्यर्थे विकल्पमाणां दलान् आकृष्यमाणां इव लक्षयामि अवलोकयामि तर्कयामि
त्यर्थः । अत्र उपकोत्प्रेषयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अत्र इन्द्रवज्रीपन्द्रवज्यो सङ्कररूपा
उपजाति नाम हन्तम् ॥ २

(छ) एवमनेन प्रकारेण । अनयो कौटिल्यराक्षसयो सुनयशालिनी सुहु नीति
ज्ञयो । सचिवधोरमात्ययो । विरोधे विकारि । संशयिता ज्ञातसंगया सन्देहाकुला इत्यर्थः ।
चभयोर्गुणवत्त्वात् श्रिया अपि गुणानुरागित्वादिति भावः ।

विरुद्धयोरित्यादि । महावने निविडकानने वनमग्नयो मन्त्रिकरिणी सुभ्यमानयो
रित्यर्थः । अन्तरे मध्ये गजवश्या इक्षित्या इव "वशा स्त्रीकरिणी च स्यात्" इत्यमरः ।
इह अत्र धर्म अयमे विरुद्धयो अन्योन्यकार्ये विवदमानयोः मन्त्रिसुख्ययो सचिवप्रवरयो
षाणकराक्षसयो अन्तरे मध्ये स्थितया इति शेषः । अनिद्ययात् जयपराजययोरनवभारं
यात् भोतया अकितया इव श्रिया लक्ष्या गतागतै पुनः पुनर्गमनागमने खिद्यते क्ल वने
इव । अत्र उपमानानुपादिता उत्प्रेषणानामालङ्कारः । अत्र अधिराज्यम् । जभो ज्यो
विविधधिरा अगुर्गै । इति लक्षणम् ॥ ३

तद् यावत् अहममात्यराक्षसं पश्यामि । [इति परिक्रम्य स्थित ।]

[ततः प्रविशति आसनस्य स्वभवनगतं पुरुषेणानुगम्यमानं सचिनी राक्षसम् ।]
राक्षः । [ऊर्ध्वमवलोक्य सवापम् ।] (ज) कष्टं भोः ! कष्टम् ।—

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तिद्विषा
नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।
चिन्ताविशसमाकुलेन मनसा रात्रिन्दिवं जायत
सैषेयं मम चित्रकर्म्मरचना भित्तिं विना वर्तते ॥ ४

अथवा,—

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गरूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभोरुणा न च मया, नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।
अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुण नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोऽपि शत्रुवधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५

(ज) आसनस्य उपविष्टः । स्वभवनस्य निजगृहगतः । सचिन्तः चिन्ताकुलः । ऊर्ध्वं
मवलोक्य चिन्ताकुलस्य ऊर्ध्वावलोकनं प्रसिद्धम् । सवापः पूर्वानुभूतघटनाभरणान् सरोदन
मित्यर्थः ।

वृष्णीनामिवेत्यादि । वृष्णीनां अपत्यानि पुमांस इति वृष्ण्य तेषां वृष्णीनां यदुपशान्तानां
इव, नीतिं दण्डनीतिं पाङ्गुण्यमित्यर्थः, विक्रमं पराक्रमं शौर्यमित्यर्थः । गुणं दया
दाविष्णादयं तेषां व्यापारिणं प्रयोगेण शान्ता शमिता इति शब्दं ये ते तेषां नीति
विक्रमगुणव्यापारशान्तिद्विषां बलवृद्धिगुणाद्यश्रुलितसपहाना नन्दानां विपुले विशाले कुले
वशं अकरुणया निर्दयया प्रतिकूलया इत्यर्थः । नियत्या देवेन धर्यं विनाऽपि नीते प्रापिते
सति चिन्ताविशसमाकुलेन, चिन्ता कथमापदुद्धार स्यादिति भावना तस्या आवेश प्रवेग
आगम तेन समाकुलं व्याकुलं तेन मनसा चित्तेन उपलक्षितस्य रात्रिन्दिवं अहीराष
जायत निर्द्रो अजत व्यापारवत् इत्यर्थं मम सैव नन्दे जीवति यादृगासीत् तादृशी एव
इदं चित्रकर्म्मण कथितविचित्रकार्यस्य रचना योजना तत्तद्भावनेत्यर्थः । भित्तिं आश्रयं
विना प्रवर्तते । नेत्रहीनत्वात् ममायमुद्यमी विकल इति भावः । पुरा खलु यौवनदमा
यदुकुमारा पिच्छारकमहातीर्थे शाब्दवतीपुत्रं शाब्द वीर्येण भुपयित्वा विश्वामित्रपश्टीन्
सजामुनीन् प्रथिपातपुरं सरं प्रीपु, *१ महाभागा अन्तर्वर्दीयं निवरां पुत्रकामा, किं
जनयिष्यतीति शत्रुमिच्छति । दिव्यज्ञानसम्पन्नास्ते तदीधना एव विप्रलब्धा कुपिता
जगदु “इयं मुपलं जनयिष्यति तेन च निखिलानां यादवानां निधनं भविष्यति ।” अभुच
यथाकाले तदाकं सफलमिति पौरुषिकी कथावागुसन्धेयाः । अतः शार्दूलविक्रीडित इति ।
उपमातिगयीक्रीडी सङ्कररूपालङ्कारः ॥ ४

नेदं विस्मृतभक्तिनेत्यादि । परदास्यं परस्य अथुना मलयज्येती दास्यं प्रेष्यत्वं पराधीनता
मित्यर्थः एव प्राप्य मया नीतौ नीतिप्रयोगे अत्यर्थं विशिष्य मनयित्तं दीयते, साभिनिवर्त

[अकाशमवलीकयन् सात्मम् ।] भगवति कमलालये ! मृशम् अगुण-
त्राऽसि । (भ) कुतः ?

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
रक्ताऽसि किं कथय वैरिणि मौर्य्यपुत्रे ? ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न क्षपले । प्रलयं गताऽसि ? ॥ ३

अपिच, अनभिजाते !—[ज]

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः,
पतिं, पापे । मौर्य्यं यदसि कुलहोनं वृतवती ?

कार्यमनुष्ठीयते इत्यर्थः । इदं चित्तनिवेशन विष्णुता भक्तियेन तेन विष्णुतभक्तिना विलुप्तानु-
रागेण न दीयते, तथा विप्रेषु सकृच्चन्दनवनितादिभोग्यवस्तुषु यी व्यासत्र अत्यासक्ति
तत्र इति चिरपरिचित आत्मा यस्य स तेन विषयव्यासत्ररुटाकाना विषयभोगसुखेदिषा
इत्यर्थं, न दीयते । तथा प्राणप्रच्युतिभीरुणा प्राणविनाशशक्तिनेन न दीयते । तथ
आत्मप्रतिष्ठार्थिना स्वयमौलिषा ना न दीयते/केवल स्वर्गगत स्वगाढ देव प्रभुर्योगानन्द
शाववाणा शब्दार्थं वधेन “दस्युग्गतवशव” इत्यमरः । आराधित प्रीणित आर्थायित
इति यावत् । स्यात् भवेत् इति इति ईवी मनी दीयते इत्यर्थं । लीकान्तरितस्य पितु
शाश्वदिक यथा तन्प्रीतये अनुष्ठीयते तदन् मनेदमनुष्ठानं लीकान्तरितस्य प्रभो प्रीतये एव,
नतु ममाव स्वसुखादिफलाभिसम्भिरस्तीति भावः ॥ अत्र परिसंख्यालङ्कारः । अत्र शार्दूल
विक्रीडित इति ॥ ५

(भ) भगवति महाभागे । कमलालये सरीजवासिनि । अगुणशा अगुणवेदिनी
अगुणग्रहा इत्यर्थः ।

आनन्दहेतुमित्यादि । इ क्षपले क्षपले नित्यं नूतनामिलादिषीत्यर्थः । आनन्दहेतु अति
गुणस्वान् सदाद्वादकारणं देवं प्रभु नन्द राजानं अपास्य विद्याय, वैरिणि विपचे मौर्य्यपुत्रे ।
दुष्कुलजाते चन्द्रगुप्ते इत्यर्थः । किं किमर्थे रक्ता अनुरक्ता असि, कथय तदिति शेषः । गन्धगजस्य
सत्कटमदसाविण इतिना नाशे निधने दानाम्बुराजिरिव मज्जलधारा इव तव तस्मिन्
मन्दे किं किमर्थं प्रलयं विलयं न गतासि प्राप्तासि, एतदपि कथय इति शेषः । सकल
गुणशालिनि स्नामिनि लीकान्तरिते तव भरुमिवीक्षित नतु मुहयानारयणमिति भावः ।
पतिव्रताया पुत्रपान्तरयश्चक्षानीचिन्वात् । अक्षीपमात्रलङ्कारः स च परिकरालङ्कारेण
सहज्यते । उक्तिर्विशेषे साभिप्राये परिकरौ मत इति लक्षणात् ॥ “वसन्ततिलकं इति ॥ ६

(ज) अनभिजाते अथव मसम्भूते अकुलीने इत्यर्थः । दुष्कुलजातत्वात् ते सदसदिवेकी
नासि इति भावः ।

पृथिव्यामित्यादि । पापे पापिष्ठे दुष्कृतकारिणि इतिव्या धरण्या प्रथित विष्णात यत्

प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुममान्त्रचपला,
पुरन्ध्रेणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखो ॥ ७

अपि च, अविनीते ! तदहमाश्रयोन्मूलनेन एव त्वामकामां
करोमि । [विदित्य] मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्द्रनदासस्य गेहे
ग्रहजनं नित्तिष्य नगरान्निगेच्छता न्धायेमनुष्ठितम् । किं कारण-
मिति ? कुसुमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति, तत्र-
स्थानाम अस्माभिः सह एककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः-
शिक्षिलीभविष्यतीति । चन्द्रगुणशरीरम् अभिद्रोशुम् अस्त्रत्रयुक्तानां
तीक्ष्णरसदायिनाम् उपसङ्गहार्यं, परं कृत्योपजापार्यञ्च, महता
कोपसञ्चयेन स्थापितं शकटदासः । प्रतिक्षणम् अरातिवृत्तान्तोप-
लब्धये, तत्संहतिभेदाय च व्यापारिताः (८) सुहृदो जीवसिद्धि-
प्रभृतयस्तत् किमत्र बहुना ?—

कुल वम् तत्र जायन्ते ये त प्रथितकुलजा विभूतवंशीतृपन्ना भूमिपतय मूपाळा राजान
किं दग्धा भवामीमूता विनष्टा इत्यर्थः । यत् यन्मात् कुलहीन अनभिजातं मीर्यं इत्यत्र चन्द्रगुणं
पति स्वामिनं हसवती, अङ्गीकृतवती सदशसम्भूतं बहुले मूपाळे स्थितेऽपि नीचस्य
चन्द्रगुणस्य समाश्रयण सर्वदेवासङ्गतमित्यर्थः । अथवा काशप्रभव यत् कुसुम काशपुष्प
मित्यर्थं तत्र प्रान्त अथ तत्रत् चपला अतिघञ्जलेत्यर्थः । पुरन्ध्रेणां पुरंस्त्रीणां प्रज्ञा इति,
प्रकृत्या स्वभावेन पुरुषस्य गुणा दयादासिष्यविवेकादय तेषां विज्ञान सम्यग विवेचनं तत्र
विमुखो परासुखी भवतीति शेषः । अथ अर्धाश्वरन्वासीऽवडार । शिखरिषीऽव ॥ ७

(८) आश्रयश्च चन्द्रगुणरूपाधारश्च उन्मूलनेन ध्वंसीन । अकामां अपूर्णकामां
सुहृत्तमस्य—अशुभस्य । ग्रहजन—पद्मदिग्दर्पं । विदित्य—आसीकृत्य । न्धाये—
न्यायादनपेतं न्यायसङ्गत । कुसुमपुरस्य अभियोग आक्रमण । अनुदासीन निरुद्योग ।
तवत्त्वानां तत्र वर्तमानानां । एक एकविध कार्ये चन्द्रगुणपातनरूपं लक्ष्यं येषां तेषां एक
कार्याणां । देवपादोपजीविनां भन्वराजकर्षचारिणां । उद्यमयेष्टा । शिक्षिलीभवि-
ष्यति श्रयीभविष्यति मन्दाधिष्यते इति यावत् । अभिद्रोशुम् हिंसितु । तीक्ष्णरसदायिनां
विषप्रयोक्तृणां । परं कृत्यस्य शत्रुकार्यस्य उपजाप भेद तस्ये इदं इति परं कृत्योपजापार्यं रिपु
कार्यभेदाय इत्यर्थः । महता विपुलेन । कोपसञ्चयेन सञ्चितधनराशिना । इदमि-
द्वितीयाको इत्यत्र प्रकाशते इति न्यायात् । सद्दामे हनीया । प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुः ।
अरातीनां शत्रूणां इष्टानस्य प्रवृत्ति उपलब्धि ज्ञानं तस्ये अरातिवृत्तान्तोपलब्धये शत्रुदन्त
परिज्ञानाय इत्यर्थः । तेषां शत्रूणां संहति समवाय तस्या भेद भङ्ग तस्ये तत्संहति
भेदाय शत्रुवर्गाणां मनीमाधिन्यजननाय इत्यर्थः । व्यापारिता नियोजिता । सुहृद-
भाभवा ॥

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः
 शार्दूलपोतमिव यं परिपुष्य नष्टः ।
 तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिन्नाङ्ग मम
 धर्माभवेद् यदि न देवमदृश्यमानम् ॥ ८

[सत प्रशिक्षति कञ्चुकी ।] (४)

कञ्चु ।—

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
 धर्मा मौर्य्य इव, क्रमेण, नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
 तं सम्प्लुपचोयमानमपि मे लब्धान्तरः सेवया
 लोभो राजसवज्जयाय यतते, जेतुं न शक्नोति च ॥ ८

[दृष्ट्वा ।] अयममात्यराक्षसः । [परिक्रम्य उपसृत्य च ।] अमात्य !

स्वस्ति भवते ।

राजः श्राय्यं जाजले ! अभिवादये । (६) प्रियंवदक ! आसनम्
 अन्नभवत उपनय ।

इष्टात्मज इत्यादि । इष्टः प्रियः आत्मजः पुत्री यस्य स इष्टात्मजः पुत्रप्रियः देवः प्रभु-
 नन्दः शार्दूलपोत व्याघ्रशिशुमिव य दासोदरभातं चन्द्रगुप्तं परिपुष्य प्रतिपाल्य सान्वयः
 सर्वथः “वंशोऽन्वयाय सन्तान.” इत्यमरः । सपदि शीघ्रं नष्टः सतः । अहं बुद्धिविशिखेन
 प्रगाढपश्येण तस्य प्राक्परिपुष्टस्य चन्द्रगुप्तस्य मर्धं सम्बिष्टानं भिन्नान्नि विदारयामि । यदि
 अहमग्रमान अग्रन्वचं दृष्टिवह्निर्मुतमित्यर्थं दृष्टे च तद्विन् तदपि देवं नाग्र्यं स्वादिति भावः ।
 देवं भाग्यं न वस्त्राभिवेत् वस्त्रता भाषयेत्, कवचरूपं न स्वादित्यर्थः । -भाग्यादृते भास्ति
 चन्द्रगुप्तस्य लोपाय इति भावः ॥ उपकालदारः सचोपमया ससृज्यते । वसन्तिलकं वृत्तं ॥ ८

(४) कञ्चुक, वारवाण, अस्य अस्तीति कञ्चुकी अन्तःपुरद्वाररक्षकः । तथाच “अन्तः-
 पुरनरो हृद्दी विदी गुणगणाश्रितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” इति
 सप्तहिन्यदर्पणम् ॥

काम नन्दमिवेत्यादि । चाणक्यस्य नीत्या नीतिप्रयोगकौशलेन यथा इव जरया शरीर-
 मैथिल्यवस्थादिक्रया अवश्यं वाङ्मनेत्यर्थः । नन्द इव कामं मम भीगामिलाप प्रमथ्य
 निर्दूय दूरीकृत्यत्यर्थः । नगरे कुसुमपुरे मौर्य्यं चन्द्रगुप्त इव मयि धर्मः क्रमेण प्रतिष्ठां नीतः
 प्रापितः प्रतिष्ठापितः । सम्प्लुति सेवया कुलकमप्राप्तया राजसेवया अन्यत्र मलयकृतसेवया
 लब्धान्तरः प्रागार्थकाशः मे मीमं धनदत्ता उपचोयमानं वर्द्धिषुं इति गच्छन्मिति यावत् ।
 तं धर्मं चन्द्रगुप्तश्च अन्तःस्थीकृत्य जयाय वीतुमित्यर्थः । राजसवत् राजसेन तुभ्यं यथा
 तथा यतते वेदते, जतुं अभिमवितुं न शक्नोति पारयति । वाङ्मने दीर्घान्धेन धर्म-
 बाहुन्यात् धनाकाङ्क्षा तं धर्मं अधः कर्तुं न शक्नोतीति भावः ॥ उपकालदारः । शार्दूल-
 विक्रीडित इत्यम् ॥ ८

प्रियं । एदं आसणं उपविशतु अञ्जी । (३)

कधुः [नाशेन उपविशतु ।] अमात्य ! कुमारो मलयकेतुः अमात्यं विज्ञापयति,—“धिरात् प्रभृति आर्यः परित्यक्तोचितशरीरसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् । यद्यपि स्वामिगुणाः सहसा न शक्यन्ते विस्मृतं (७) तथापि महिज्ञापनां मानयितुम् अर्हति आर्यः ।” [श्याभरणानि दर्शयित्वा ।] अमात्य ! इमानि आभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषितानि, धारयितुम् अर्हति आर्य । (८)

राज ! आर्य ! जाजले ! विज्ञाप्यतां महचनात् कुमारः, विस्मृता मया स्वामिगुणाः तव गुणपक्षपातिना । (९) किन्तु,—

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिरूपणै-
र्वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषक्षयितरिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्गे, हेमाङ्गं, नृवर ! तव सिंहासनमिदम् ॥ १०

(३) एदम् आसनम् उपविशतु आर्य ।

(७) आर्यं मान्य महाशय इत्यर्थः । अभिवाद्ये प्रथमानि ।

(८) विज्ञापयति निवेदयति । परित्यक्तः परित्यक्तः, उचितः उपयुक्तः शरीरस्य सग्राह्य संस्कारः प्रसाधनं येन स. परित्यक्तोचितशरीरसंस्कारः । पीड्यते व्यथते अत्र कर्मकर्मरिपुत् । स्वामिनी नन्दस्य गुणा. दयादाक्षिणादयः । महिज्ञापनां मम प्रार्थना-
मिति यावत् । मानयितुं रक्षितुं । आभरणानि अलङ्काराः । अवतार्य अवतीर्य
उन्मुख्येत्यर्थः ।

(९) गुणपक्षपातिना—गुणे विनयसौजन्यादुत्कर्षे पक्षपातः अस्य अस्ति इति तेन ।
न तावदित्यादि । हे नृवर नरराज यावत् यत्कालपर्यन्तं, नि शेषं यथा तथा अयितं
माशितं रिपुचक्रं शत्रुमण्डलं यस्य सः नि शेषयितरिपुचक्रः तस्य तथोक्तस्य नि शेषोत्खात-
शत्रुमण्डलस्य तव भवत. इदं हेमाङ्गं स्वर्णचित्रं सुवर्णमण्डितं इति यावत् सिंहासनं सिंहा-
चिह्नितं राजासनं सुगाङ्गे सुगाङ्गनामकप्रसाधे निहितं स्थापितं न करोमीति शेषः । तावत्
यत्कालपर्यन्तं परपरिभवाक्रान्तिरूपणैः परेषां शत्रूणां परिभवाय आक्रान्ती आक्रमणे
रूपणैर्दौने. पराशुखैरित्यर्थः । अतएव निर्वीर्यैः पराक्रमयन्तै. एभि अत्रैः अवयवैः प्रतनुं
स्वल्पमपि संस्काररचनां प्रसाधनपरिपाद्यमित्यर्थः. न वहामि न धारयामि । अन्याभि-
भवासमयानामवयवानां अलङ्कारधारणेन शोभावर्जनं विकल्पमिति भावः । अत्र
काव्यलिङ्गमशङ्कतः । शिखरिणी वचम् ॥ १०

कच । अमात्ये त्वयि नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य, तत् प्रति-
मान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः । (त)

राच । आर्य्य ! कुमार इव अनतिक्रमणीयवचनो भवानपि, तदनु-
ष्ठीयते कुमारस्याज्ञाः । - (थ)

कचु । [नार्थं न भूषणानि परिभाष्य] स्वस्ति भवते, साधयाम्यहम् । (द)

राच । आर्य्य ! अभिवादये । [कचुको निष्कालः ।] प्रियंवदक !
ज्ञायतां कोऽयमस्मद्दर्शनार्थीं द्वारि तिष्ठति ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदिं ति । [परिकल्प आहितुष्टिकं इष्टा] । एवं
अज्ज ! को तुमं ? ॥ ४ ॥

राच । भइ ! अहं क्व आहितुष्टीओ जिस्सविसो णाम, इच्छामि
अमच्चरक्खसस्स पुरदो सप्येहिं ख्वेलिटुं । (५)

प्रिय । चिट्ठ, जाव अमच्चस्स णिवेदामि । [राचसमुपसृत्य ।] अज्ज !
एसो क्वु सप्योवजीवो इच्छदि सप्येहिं अमच्चस्स पुरदो ख्वेलिटुं ।
(६) (ध)

राच । [वामादिस्वन्दनं सूचयित्वा आगतम् ।] कथं प्रथममेव सर्पदर्शन-
नम् ! [प्रकाशम् ।] प्रियंवदक ! न न. कुतूहलमस्ति सर्पदर्शने,
तत् परितोष्य विसंज्जयैनम् । (न)

(४) यदार्ये आज्ञापयतीति । ननु आर्य्य ! कस्यम् ?

(५) भद्र ! अहं स्वस्ति आहितुष्टिको जीर्णविधो नाम, इच्छाम्यमात्तराचस्य पुरतः सर्पं
खेलितुम् ।

(६) तिष्ठ, यावदमात्म्यं निवेदयामि । आर्य्य ! एष खलु सर्पावजीवी इच्छति सर्पं
वामात्म्यस्य पुरतः खेलितुम् ।

(त) नेतरि कर्त्तरि । प्रतिमान्यतां प्रतिपाद्यतां । प्रणय प्रादना ।

(थ) न अनतिक्रमणीयं वचनं यस्य स अनतिक्रमणीयवचनं अलङ्घनीयवाक्यं ।

(द) साधयामि गच्छामि । - "प्रायेण खलकः साधिमिने, स्थाने प्रपुण्यते" इति
साहित्यदर्पणेति ।

(ध) सर्पावजीवी सर्पेण उपजीवति असी इति । पुरतः समक्षे अये इत्यर्थः ।

(न) कुतूहलं कौतुकं आनन्द इत्यर्थः । परितोष्य संतोष्य । एतमाहितुष्टिकं विसं-
ज्जयैव स्थानान्तरं गमय, इत्यर्थः ।

श्रियः । जं अज्जी आणवेदि । [परिकल्प चाहितुण्डिकसुपण्य ।] भइ । एसो खलु दे अमच्चो अदंसणेण प्पसादं करेदि, ण उणसप्पदंसणेण । (७) (घ)

आहि । भइ ! विखवेहि मभवचणेण अमच्चं, —“ण केवलं अहं सम्पोषजीवी, पाउअकवो खलु अहं, ता जइ मे दंसणेण अमच्चो प्पसादं ण करेदि, ता पइं पि पत्तअं वाचेदं प्पसीददु” त्ति (८)(फ) [पत्रसंप्रयति ।]

श्रियः । [पत्रं गृहीत्वा राचसमुत्सृज्य ।] अमच्च ! एसो खलु आहितुण्डिको विखवेदि,—“ण केवलं अहं सम्पोषजीवी, पाउअकवी खलु अहं, ता जइ मे दंसणेण अमच्चो प्पसादं ण करेदि, ता एद पि पत्तअं वाचेदं प्पसीददु” त्ति । (८)

राचः । [पत्रं गृहीत्वा वाचयति ।]—

पालाण निरवशेषं कुसुमरसं अत्तथो कुसलदाए ।

जं उगिरइ भमरो तं अस्याणं कुणइ कज्जं (१०) ॥ ११

(७) यदर्थं आज्ञापयति । भइ । एष खलु ते अमात्योऽदर्शनेन प्रसादं करोति न पुन संप्रदर्शनेन ।

(८) भइ ! विज्ञापय मम वचनेनानात्य—“न केवलमहं सम्पोषजीवी, प्राकृतकवि खलु अहं, तस्माद् यदि मे दर्शनेन अमात्य प्रसादं न करोति, तदा एतदपि पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

(८) अमात्य । एष खलु आहितुण्डिको विज्ञापयति—“न केवलमहं सम्पोषजीवी, प्राकृतकवि खलु अहं तस्माद् यदि मे दर्शनेन अमात्य प्रसादं न करोति, तदा एतदपि पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

(१०) पाला निरवशेषं कुसुमरसमात्मन कुशलतया ।

यदङ्गिरति भिरस्तदन्वेषां करोति कार्यम् ॥

(घ) अदर्शनेन साक्षात्कारं विना । प्रसादं पारितोषिकप्रदानरूपमनुग्रहं संप्रदर्शनेन न प्रशोजनमित्यर्थः ।

(फ) प्राकृतकवि प्राकृतभाषामिज्ञं पण्डितं पत्रे प्रकृतिसंघी लब्धवचनान् । वाचयितुं पाठयितुम् । प्रसीदतु अनुगृह्णातु । अनुगृह्य वाचयतु इत्यर्थः ।

पौलत्यादि । चात्मन स्वस्य कुशलतया वैचक्षण्येन निरवशेषं निशेधं कुसुमरसं पुष्पं रसं सकरन्दमित्यर्थं कुसुमपुरस्य तन्नाम इति शूद्रोऽयं । पौला भमरो मधुकर भ्रमणकारी चरथ यत् उङ्गिरति यमति वदति अतः मधु मधुवत् निरवशेषं चरथान्वेषं अन्वेषां अपरथां चार्थे आरोग्यादिकं सन्निविष्टादिकं करोति साधयति । अत्र अप्रस्तुतं प्रशंसान्तरः ॥ ११

राव । [पात्रगतम् ।] अये । कुसुमपुरहृत्तान्तञ्च अहं भवत्प्रणिधि
धिचेति गाथार्थं । आ कार्यव्यग्रत्वात् मनसं प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीना
विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तम् आहितुण्डिकच्छद्मना
कुसुमपुराद् आगतेन विराधगुप्तेन, अनेन भवितव्यम् (व)
[प्रकाशम् ।] प्रियवदक । प्रवेशय एन, सुकवि एष, श्रोतव्यम् अस्मात्
सुभाषितम् ।

प्रिय । जं अज्जो आणवेदिं ति । [आहितुण्डिकमुपहृत्य] । उप
सपटु अज्जो । (११)

आहि । [नाट्येन उपसृत्य चवलीक्य च संस्कृतमाश्रित्य स्वगतम् ।] अये ! अयं
ममात्यराजस तिष्ठति । स एष —

वामा बाहुलता निवेश्य शिथिल कण्ठे विवृत्तानना
स्त्वन्धे दर्शयया बलाद्विहितयाम्यङ्गे पतन्त्या सुहृ ।
गाढानिङ्गनसङ्गपोडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी,
मौर्थ्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतर श्ले स्तनम् ॥१२

[प्रकाशम् ।] जअटु जअटु, अमञ्चो । (१२)

राव । [विनीतम् ।] अये विराध !—” [स्वर्द्धोने विवृट्प्रति]

(११) यन्मर्थ्यं आज्ञापयति । उपसर्पंतु आर्य्य ।

(१२) जयति जयति अमात्य ।

(व) कुसुमपुरहृत्तान्तञ्च कुसुमपुरस्य हृत्तान्तं जानातीति तथोक्तम् । भवत्प्रणिधि
भवतस्तव प्रणिधि गृह्णत । गाथाया शी तकाया अर्थं तात्पर्यं । कार्यव्यग्रत्वात्
कार्यव्याकुलत्वात् । प्रभूतत्वात् बाहुल्यात् । स्मृति स्मरणं । उपलब्धा प्राप्ता । व्यक्त
निश्चित । आहितुण्डिकश्च हृत्तं हृत्तं यस्य स तेन तथोक्तम् ।

वामा बाहुलतामित्यादि । यस्य रावसुखे एवम् युद्धोद्देशेन आशङ्कते इत्युक्तं तत्र
दिशो उद्वेगव्यक्तितया श्री राजलक्ष्मी वामा बाहुलतां मुजवर्द्धी कण्ठे गन्धे शिथिल शब्ध
अगाढ निवेश्य समपटु विवृत्तानना भयात् पराङ्मुखी बलात् प्रसभं श्लेष्म निहितया
सम्प्रापितया अपि सुहृ पुन पुन अडे आपतन्त्याः खड्गस्य दक्षिणया बाहुलतया उप
लक्षिता स्तनी मौर्थ्यस्य अस्त्रपुरस्य स्तरसि कवचि, अमुनाय एतानीत्यदि गाढ यथा कण्ठ
आलङ्घनस्य आश्रयस्य मुद्गेन समगोचरी पीठार्थं मुखं चूचुक यस्य तं तथोक्तं वामेतर दावध
स्तन कुच न कुचते न विदधाति । भीताया चित्तस्यैव्याभावान्न निराशन्दलान् प्रगाढाश्च न
अमञ्चय इत्यर्थः । अत्र घन्तुतायां प्रियं तुल्यकार्यनिद्रविशेषस्य करणैरप्रमृताया
कलाशित्वा नायिकायाः व्यवहारारोपात् समाधीकरित्वेन । आदूलविक्रीयत इत्यम् ॥ १२

प्रियवदक । भुजङ्गै इदानीं विनोदयाम, तद् विद्यम्यता परिजनेन,
त्वमपि स्वमधिकारम् अशून्यं कुरु । (भ)

प्रिय । ज अमञ्चो आणवेदि त्ति (१३) [सपरिधारी निष्कान्त] ।

राच । सखे । विराधगुप्त । इदम् आसनम् आस्यताम् ।

विरा । यद् आशापयति अमात्य इति । [नात्येन उपविष्ट] ।

राच । [सखेदं निवृण्व] अहो । देवपादपञ्चोपजोविनो जनस्य इयम्
अवस्था । (म) [इति रोदित] ।

विरा । अमात्य । अल शोकेन, नातिचिराद् अमात्योऽस्मान् नून
पुरातनीम् अवस्थाम् आरोपयिष्यति । (य)

राच । सखे । विराधगुप्त । वण्य इदानीं कुसुमपुरहत्तान्तम् ।

विरा । अमात्य । विस्तीर्णं कुसुमपुरहत्तान्तं, तदाज्ञापय कुत
प्रभृति कथयामि ?

राच । सखे । चन्द्रगुप्तस्य तावत् नगरप्रवेशात् प्रभृति, अस्मत्प्र
युक्ते तीक्ष्णरसदायिभि किम अनुष्ठितमिति आदित श्रोतु
मिच्छामि । (र)

विरा । एष कथयामि । अस्ति तावत् शक्यवनकिरातकाम्बोज
पारसीकवाह्नीकप्रभृतिभि चाणक्यमतिपरिगृहीते चन्द्रगुप्तपर्वते
श्वरबलै उदधिभि इव, प्रलयकालचलितसलिलसञ्चये, समन्ताद्
उपरुद्धं कुसुमपुरम् । (ल)

(१३) इदमाल आशापयतीति ।

(भ) परिजनसमीपे रहस्यप्रकाशनार्थं एव अहोक्तिकारणं । विद्वद्भृति—जात
शरण । स स्वकीय अधिकारं अधिकृतशायी दाररघवदप अशून्यं कुरु प लय पूर्ण
निःशेषत्व ।

(म) द्रवस्थे नन्दराजस्य पादपञ्च उपजीवति म तस्य इय एतादृशी । अवस्था दुदग्धा ।

(य) पुरातनीं प्राचीनाम् । अवस्थां दग्धां आरोपयिष्यति प्रापयिष्यति ।

(र) अण्डप्रयुक्ते मन्त्र रिते । तीक्ष्णरसदायिभि विषप्रयोजकृभि । अनुष्ठितं कृतम् ।
आदित प्रथमतः ।

ज चाणक्यमतिपरिगृहीते चाणक्यप्रभापरिचालिते । चन्द्रगुप्तस्य पर्वतशरस्य बलै
म य प्रलयकाले कल्पान्तसमये चलितसञ्चल उ-ल इत्यथ सलिलसञ्चयो जनराभि
ग्ना ते तथोक्तं । उदधिभिरिव समुद्रैरिव । उपरुद्धं परिवर्तितम् ।

राघ । [मन्मत्ताङ्ग्य समभूमम् ।] भयि स्थिते, कः कुसुमपुरम् उप-
रोत्स्यति ! प्रवीरक ! प्रवीरक ! (व) क्षिप्रमिदानीम्—

प्राकारान् परितः शरामनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां,
द्वारेषु हिरदैः परद्विपघटाभेदक्षमे स्थीयताम् ।
मुक्त्वा मृत्युभयं प्रहृष्टमनसः शत्रोर्वले दुर्वले,
ते निर्यान्तु, मया सहैकमनसो, येषामभीष्टं यथा ॥ १३

विवा । अमात्यः । अलमावेगेन ? वृत्तमिदं वर्णयते । (ग)

राघ । कथं वृत्तमिदं मया पुनर्ज्ञातं स एव कालो वर्तते इति ।
[मन्मत्ताङ्ग्यमासम् ।] हा देव नन्द ! स्मरति ते राघसः प्रसादानो
(स) यस्तु एवविधे काले—

यत्रैषा मेघनीला चलति गजघटा, राक्षसस्तत्र यायात्
एतत् पारिप्लवाभ पुति तुरगवल वाय्यता राक्षसेन ।
पत्नीना राक्षसीन्ते नयतु वलमिति प्रपद्यन्मद्यमाज्ञाम्
अज्ञासी स्नेहयोगात् स्थितमिह नगरे राक्षसाना सहस्रम् ॥ १४

(व) प्रवीरक इति भवान्तरस्य नाम । उपरोत्स्यति अवरोत्स्यति ।

प्राकारानित्यादि । शरामनधरैः अनुधारिभिः प्राकारान् परितः प्राचीराणां समन्तात्
क्षिप्रं शीघ्रं परिक्रम्यतां परिक्रम्यताम् । परिषां शरणा द्विपघटानां गजहन्दानां भेदे विदारणे
क्षमे शत्रो हिरदैः करिभिः द्वारेषु पुरद्वारेषु स्थीयता अवस्थीयताम् । येषां सैन्यानां यथा
कीर्तिं अभीष्ट अभिनयित ते भटा इत्यथ मृत्युभयं मरुत्शङ्का मुक्त्वा परित्यज्य दुर्वले क्षीणे
शत्रोर्विपक्षे बले सैन्ये प्रहृष्टमनो येषां ते प्रहृष्टमनस इत्यर्थः । मया
सह साहै, एकं मृत्युं मनी येषां एकमनसः समानाभिप्राया इत्यर्थं निर्यान्तु
निर्यन्तु ॥ १३

(ग) आवेगेन उद्वेगेन । आवेगो निरयंके इत्यर्थः । इति अतीतम् ।

यवेषा इत्यादि । यत् यस्मिन् रणप्रदेशे एषा मेघनीला मेघश्यामा गजघटा वारण
वीथी चलति अस्ति तत्र तस्मिन् प्रदेशे राक्षस यायात् गच्छन्तः । एतत् पारिप्लवं अति
अचलं अद्वेलं इत्यर्थं यदथ तस्य पुतिरिव पुति समन यस्य तत् पारिप्लवाभ पुति, तुरग
वलं अचलसैन्यं राक्षसेन वाय्यता । राक्षस पत्नीनां पदातिसेनानां वलं शक्तिं अन्तः
नयतु प्रापयतु । इति अनेन प्रकारेण मद्यं अज्ञानादिम् द्वेषयन् प्रयच्छन् स्नेहयोगात्
प्रीतिवद्मान इह नगरे स्थितुः अवतिष्ठमान राक्षसाना सहस्रं अज्ञासी अज्ञानां विन्ति
वान्ति इत्यर्थः । कार्यसम्पादनकृमत्ततया सर्वकार्यव्याप्तलान् एकमपि मा बहु मन्यमाना
भवान् पथ्याम् स इहकरोदिति भावः अत्र अनेक क्रियापदानामेककृतृत्वान्

ततस्तत् १ (घ)

विरा । तत समन्ताद् उपरुद्धं पुष्पपुरम् अवलोक्य, बहुदिवस
प्रहृतं महद् उपरोधवैशसम् उपरि पीरणा परिवर्त्तमानम् असह
माने, तस्याम् अवस्थायां, पीरजनापेक्षया, सुरङ्गाम् उपेत्य अप-
क्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ, स्वामिविरहात् सुथिथिलीकृत
प्रयत्नेषु युष्मद्वलेषु ज्यघोषणाव्याघातादिमाहसानुमितान्तर्नगर
वासिषु पुनरपि नन्दराज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया वहिरपगतेषु युष्मासु
चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विपकन्यया घातिते तपस्विनि
पर्वतेश्वरे—” (घ)

राव । सखे । पश्य आश्चर्यम्,—

कर्णेनैव विपाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता,
हन्तु शक्तिरिवाञ्जुं न बलवती, या चन्द्रगुप्त मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकत्रयेस्ये
हैडिम्बे यमिवेत्य पर्वतनृप तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५

दीपकमलदार । अस्मत्प्रभृतयोर्दीपकानु निगद्यते । अथ कारकमेक स्यादनेकासुक्रिया
सुवेदिति लक्षणात् । सम्भराक्षसम् ॥ १४ ॥

(घ) तत तदनन्तरं सम्भ्रमं दिशति ।

(घ) समन्तात् सर्वतः । उपरुद्धं अपरुद्धं । बहुदिवसप्रहृतं विराय चारव्यं महत्
विपुलं । उपरोधवैशसम्—विशसति दिनसि इति विशस घातुक, तस्य कर्म्यं वैशस
उपरोधेन अवरोधनं वैशस मारणं । परिवर्त्तमानं विद्यमानं अवतिष्ठमानं । असहमाने
सौहु असक्तं वति । पीरजनापेक्षया पीरजनाभुमन्या । सुरङ्गो भूमध्यवर्तिनीं गुप्तपदवीं
उपेत्य प्राप्य । अपक्रान्ते पलायिते । तपोवनाय तपोवनमुद्दिश्य । स्वामिनं प्रभोःविरहात्
स्वामिविरहात् नायकभावान् कर्तुं युक्तान् । यु सुष्टु अतिशयेनेत्यर्थं शिथिलीकृतो
यधीकृता प्रयत्ना आहृता देवो त नि तयोक्तः । ज्यघोषणायाः विजयावक्रान्तस्य
चन्द्रगुप्तस्येति श्रव । व्याघातं चन्द्रराज्यं आदृष्ट्वां तानि तथोक्तानि यानि साहसानि
साहसोचितकाव्याशीत्यर्थे ते अदुर्मता हस्याविता अन्तर्नगरवासिन्, नगरमध्यवर्तिनी
जमा ये तान् तेषु । राह बहिर्देशः । घातिते मारिते । तपस्विनि ब्राह्मि ।

कर्णेनैवेत्यादि । कर्णेन दुर्योधनमित्यत्र राधानन्दने इव मया अञ्जुं तृतीयप्राणवामन
चन्द्रगुप्तं हन्तुं विनाशयितुं एकं पुरुषं व्यापादायतुं शीलं यस्या सा एकपुरुषव्यापादिनी
एकपुरुषवर्धा नो बलवती सा शंभोःशक्तिनी शक्ति अस्त्रावशीथ इव या विपाङ्गना विपकन्या
रक्षिता सद्यः स्थापता सा एतादृशी शक्ति तयाहना च विष्णो कूटनीतकृत्तलस्य
लक्ष्य इति । १५ गुप्तहतकस्य इतच्चाणव्यञ्ज, अयन्तं भव आत्यन्तिकं यत् त्रये तस्ये

विश। अमात्य ! देवस्य अत्र कामचारः, किमत्र क्रियते ? (ह)
 गण। ततस्ततः ?

विश। “—ततः पितृवधपरितर्कमाद् अपक्रान्ते कुसुमपुरात्
 कुमारे मन्यकैर्ता, विग्वामिते च पर्यतकभ्रातरि वैरोचके, प्रकाशिते
 च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेन श्राद्धय अभिहितः
 कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव सूत्रधाराः “यथा सांप्रसारिकवचनाद्
 अथैव अडेरात्रसमये अभिमतः चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भवि-
 यतीति, ततः, प्रथमहारात् प्रभृति मस्क्रियतां राजभवनम्” इति ।
 ततः सूत्रधारेः अभिहितम्,—“आर्य्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्र-
 गुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशम् उपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनक-
 तीरणन्यासादिभि संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजहारम् । इदा
 नौम् अस्माभिः अभ्यन्तरे संस्कारो विधेयः” इति । ततः चाणका-
 वदुना, अनादिष्टेनैव दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनहारम् इति
 परितुष्टेन, दारुवर्मणः सुचिरं दाक्ष्यम् अभिनन्द्य अभिहितम्
 “अचिरादस्य दाक्ष्यस्य अनुरूपं फलम् अधिगमिष्यसि दारु-
 वर्मन्” । (क)

अथ लोकाययसि समाधिककल्याणाय द्विडिम्बाया अपलं पुमान् ई ईमेय त तर्पे त
 घटात्कवचं तस्य विष्णोर्वंध चन्द्रगुप्तस्य च वध्यं वधाई (एकत्र इतराचमत्तात् अत्र
 राज्याईहारत्वादिति भावः ।) एव पश्चतशृष्वधेनश्चरं एव प्राप्य अवधीत् चातितवान् ।
 अत्र इय पौराणिकी कथाश्रेया पुन खनु देवराज प्राप्यपर्वशारी कर्षमुपेत्य तस्य सद्य
 कवचं कुण्ड-नघ प्राप्यमानस, दानशौच कर्षं याधुजावैकल्यमीत्या तस्य दुष्पिद्यनाप
 कवचं कुण्डलघ म्नातादुम्भ्यददौ, मिन धीती देवराज एकपुरुषवध तिनी व्याहता
 शक्ति एव कथा दक्षवान्, कर्षे तदस्य अर्जुनरध र्थे भयव ररव, तत प्रगते
 महासयामे घटोत्कचैव प्रमथ्यमान कौरववनमवलोक्य अस्मान्देव तं वलपमथनाहाकृष्टु
 मशक्तुवन् कर्षं, तथा शक्या घटोत्कच जवान् । अत्र उपमालहार स्पष्ट एव ।
 शार्ङ्गलविकीरित वचनम् ॥ १५

(ह) कामचारः—संस्काराचारित्वं । अत्र देवस्य संस्काराचारित्वे किं क्रियते प्रति
 विशेष्यते देव प्रतिरोद्ध नास्मानि कथमपि शक्यते इत्यर्थः ।

(क) पितृजन्कस्य वधात् दुननात् यद्वासं भय तस्मान् पितृवधपरितर्कान्
 पितृवधव्रजनिवृत्तान् । विद्यासिने जनिप्रत्यये । सूत्रधारा सूत्र धृत्वा यै शिष्य
 कुर्वन्ति, तच्चाथ इत्यर्थः । सांप्रसारिकस्य देवस्य वचनात् । राक्षेरेइ इति अत्राय अ

राच । [साङ्गम् ।] सखे । कुत चाणक्यवटो परितीप, अफ
लम् अनिष्टफल वा दारुवर्माण प्रयत्नम् श्रवणच्छामि । यदनेन
बुद्धिमोहात्, अथवा राजभक्तिप्रकर्षात्, नियोगकालम् अपतीत्त
माणेन, सञ्जनित चाणक्यवटो चेतसि बलवान् विकल्प । (ख)
ततस्तत ?

विरा । तत चाणक्यवटकेन अनुकूललग्नवशाद् अथ अर्द्धरात्र
ममये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति, शिल्पिन पौराश्च
गृहीतार्यान् कृत्वा, तस्मिन्नेव ज्ञेयि पर्वतेश्वरभ्रातर वैरोचकमेका
सने चन्द्रगुप्तेन सह उपवेश्य, कृत पृथ्वीराज्यार्द्धभाग । (ग)

राच । । कश्च अतिष्टष्ट पर्वतेश्वरभ्रात्रे वैरोचकाय पूर्वप्रतिश्रुत
राज्यार्द्धम् ? (घ)

विरा । अमात्य । अथ किम् ।

राच । [आत्मगतम्] नियतम् अतिधूर्त्तवटुना तस्यापि तपस्विन
कमपि उपाशुवधम् धाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशजानतस्य अथशस
परिहारार्थम् एषा लोकप्रतिपत्ति उपचरिता (ङ) । [प्रकाशम्] ।
ततस्तत ?

एव समय शुभकाल तद्विम् अर्द्धरात्रसमये निशीथसमये इत्यर्थे । अभिमत अभीष्ट ।
प्रयत्नकारान् प्रथति पूर्वदारुमारम्भे स्त्रियतां मशीज्यतां अ-क्रियतां वा । जगत्कारणस्य
द्विरण्यवध इदंरस न्यासादिभि सन्निवेशादिभि । अथग्लरेचन पुरे । विधेय कल्प्य ।
दात्य दक्षतां नैपुण्यं नति यावत् । सुविर बहुचण अमिनन्दा आह्वय । अधिरान् सत्वः ।
अनुरूपं योग्य । फल पारितोषक । अधिगम्यविलक्षणसे । दास्यन्मन्त्रात् सन्वाधन ।

(ख) अफल विकल । अनिष्टफल कुफल । प्रयत्न चर्चा । यत् यज्यात् । बुद्धिमोहात्
बुद्धिमोहात् । राजभक्त्यं पुनुरागस्य प्रकर्षात् आधक्यात् । नियोगकाल आदेशसमय ।
अपतीत्तमाणेन अनपेक्षमाणेन । सञ्जनित समुत्पादित । बलवान् विकल्पं सद्धान् समय ।

(ग) अनुकूलं यत् लघु यथावह काल इत्यर्थे तस्य वशं तस्मात् यमसमयवशात् ।
गृहीतार्यान् । नदितार्यान् । तस्मिन्नेव चण्डे चन्द्रगुप्तवशसमये एव । पृथ्वी एव राज्ञ
तस्य अर्द्धभाग अर्द्धांश । कृत विहित ।

(घ) अतिष्टष्ट प्रदर्शनं । पूर्वप्रतिश्रुतं प्राक् अङ्गीकृतं ।

(ङ) उपाशुवधं मृतइत्या । धाकलय्य मजसि विविच्य । अथशसं कुकीर्त्तं अपकर्त्तस्य
इति यावत् । परिहारार्थं प्रचालनायं । लोकेषु प्रतिपत्तिं स्वामि मन्त्रादिप्रकरणे इति
यावत् । उपचरिता अनुहिता प्रचारितेति यावत् ।

विरा । ततः प्रथममेव प्रकाशीकृतं चन्द्रगुप्तस्य अर्द्धरात्रे नन्द-
 भवनप्रवेशे, कृताभिषेके च वैरोचके, हिमवतमलमुक्तागुणपरि-
 च्छेपोपरचितपटुवारवाणप्रच्छादितगरीरे, मणिमयमुकुटनिविडानिय-
 मितरुचिरतरमोनी, सुरभिक्षुसुप्रदामवैकचिकावभासितवक्षस्यले,
 परिचितदर्शनैरपि अनभिज्ञायमाने, नृपाकृतौ चाणक्यहतकस्य
 आज्ञया चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखाभिधाना नागवशाम् आरुह्य,
 चन्द्रगुप्तानुयायिना राजैलौकेन अनुगम्यमाने, ज्वेन देवस्य नन्दस्य
 भवनं प्रविशति वैरोचके, युष्मत्प्रयुक्तेन सूत्रधारिण दारुवर्मणा,
 चन्द्रगुप्तोऽयमिति मन्यमानेन, वैरोचकस्य उपरि निपातनाय
 संज्ञीकृतं यन्वतोरुणम् (च) । अत्रान्तरे, वह्निर्निगृहीतवाहनेषु
 स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्त-
 निपादना वर्वरकेण, कनकदण्डान्तर्निहिताम् असिपुचिकाम्
 आकट्टुकामेन अवलम्बिता करेण, कनकशङ्खलामुखावलम्बिनी
 कनकदण्डिका । (छ)

राज । उभयोरपि अस्थाने यत्र । ततस्ततः ?

(च) प्रकाशीकृतं सञ्चनानादिने इत्यर्थः । कृतं अभिषेको यस्य तद्धिन् कृताभिषेके
 नवरात्राभ्युक्तं । हिमं इव विमलं निम्बलं स्रष्ट इत्यर्थः यः मुक्तागुण मुक्ताहार तस्य
 पारसेपणं पारतं प्रदानं उपराधतं कृतं पटुं चम्पलाद्यो वारवाणं कञ्चुकं तनं प्रच्छा-
 दितं शरीरं यथा ताडयेत् । मणिमयं रत्नवहुलं मुकुटेन किरीटं नविदेगार्ढं यथा तथा
 नियमितं बडं प्रतिशयेन रुचिरं रुचिरतरं प्रतिमनोहरं मौलियंस्य तद्धिन् तथीकं ।
 सुरभिक्षुसुप्रदाना सुगन्धुपाणा दाममाला एव वैकाचकं यज्ञीपवीतश्च तिव्यम्बिलास्य
 माल्यं “कण्ठान् वैकचिकतु तत् । यत् तिशुरसि क्षिप्तं” इत्यमरः । तत्र अवभासित
 परिशीलितं त्रयुक्तं विशालं वक्षस्यलं यस्य तद्धिन् तथीकं । परिचितदर्शने दर्शने
 अवलम्बित्यर्थः । अनभिज्ञायमाने अनवबुध्यमाने, नृपाकृतौ राजतुल्याकरिः । चन्द्रगुप्तोप-
 वाह्यो चन्द्रगुप्तस्य वाहनमृताः । चन्द्रलेखोभिधानो चन्द्रलेखानामिको । नागवशा-
 द्वासनो । ज्वेन देवेन । अस्य सञ्चकृतं सञ्चोक्तं सञ्चित्तमत्यर्थः । यन्वविशिष्टं
 (तारुण्यं शरीररूपेण निर्मितं यन्वमिति वा ।

(छ) निगृहीतानि निवृत्तानि वाहकानि इत्यादयो षे तेषु । स्थितेषु ममनविर-
 लेषु । चन्द्रगुप्तनिवादिना चन्द्रगुप्तस्य इक्षिपकेन । कनकमयस्य दण्डश्च यष्टे अर्द्ध-
 निडितो मन्ववचिनी । असिपुचिकां क्षुरिका । “साश्चस्त्री चासिपुवी च क्षुरिका
 चासिपुचिका” इत्यमरः । आकट्टुकामेन वाह्युंमभिलषता । कनकस्य सुवर्णस्य मण्डला-
 रुद्ररित्वादं । सा मुखानलम्बिनी यस्या तथीकता । कनकदण्डिका स्वर्णयष्टिः ।

विरा । अथ जघनाभिघातम् उत्प्रेक्षमाणा गजबधु अतिजवन
तथा गत्यन्तरम् आरूढवती । तत प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलित
मुक्तेन भ्रष्टलक्ष्य पतता यन्त्रतोरणन आकृष्टकपापो व्ययपाणि
अनासाद्यैव चन्द्रगुप्तप्रत्याशया वैरोचक, दारुवर्मणा हत तपस्वी
वञ्चरक । ततो दारुवर्मणा, यन्त्रतोरणपातम् आत्मविनाशफलम्
अवधार्य शीघ्रमेव उत्तुङ्गतोरणस्थानम् आरूढेन, यन्त्रघटनबीज-
लोहकीलकम् आदाय हस्तिनोगत एव हत तपस्वी (ज) वैरो
चक ।

राच । हा कष्टम् अनर्थद्वयमापतितम्, न हत चन्द्रगुप्तोऽसौ,
हतौ वैरोचक वञ्चरकौ ।। [साविगमात्मगतम् ।] न एतौ उभौ हतौ,
दैवेन धयमेव हता । [प्रकाशम् ।] अथ स सूत्रधारो दारुवर्मा क्व ?

विरा । वैरोचकपुर सरे पदातिलोकैर्लोष्टघात हत । (झ)

राच । [साधम् ।] कष्ट भो कष्टम् । वत्सलेन सुहृदा दारुवर्मणा
वियुक्ता सा । (ज) अथ केन तत्र भिषजा अभयदत्तेन किमनु-
ष्ठितम् ?

विरा । अमात्य ! सख्यमनुष्ठितम् ।

राच । [सधम् ।] अपि नाम सखे । हत चन्द्रगुप्तहतक ?

विरा । अमात्य ! देवात् न हत ।

(ज) जघने नितम्बद्वय अभिघात ताडना त । उत्प्रेक्षमाणा सुभ्रावथनी ।
गजबधु इक्षिनो । अतिजवनतया अतिवगेन । गत्यन्तरं विभिन्ना गति आरूढवती प्र प्र
वती । प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेः प्रथमाया तने प्राणापरितत्य गमनस्य अत
रीक्षन परिचयः प्रत्याकलित विधृत मुक्तेः तेन तथोक्तम् । भ्रष्टलक्ष्य विच्युतार्थं यथा
तथा । आकृष्टकपापो यद्वीतखड्ग । व्ययपाणि व्याकुलहस्त । अनोसाद्य अमाप्य ।
आत्मन विनाश राजपुरुषकर्तृकनिधनमेव फल यस्य तं आत्मविनाशफल यन्त्रतोरणस्य
पात अवधार्य शिखीह्वया । उत्तुङ्गतोरणस्थानं तारणस्य अत्युत्तमम् आरूढेन प्राप्तेन ।
यन्त्रघटनस्य यन्त्रनिर्कावस्य बीजं उत्तुभूत लोहकीलक साधुमुद्गु । आदाय यद्वीता ।
तपस्वी वराक ।

(झ) वैरोचकपुर सरे, वैरोचकप्रभृतिभिः पदातिलोके पादन भिषजे । लोहकीलका
इति लोहघातः । (चतुर्न प्रत्यय लपदनेनत्), हत विनाशित । दारुवर्मणा इति शब् ।

(ज) वत्सलेन सहवता । वियुक्ता विरहिता ।

राव । [सविषादम् ।] तत् किमिदानीं कथयसि परितुष्टः “सर्वम् अनुष्ठितम्” इति ।

विश । श्रमात्य ! कल्पितम् अनेन विष्वक्पूर्णमिच्छितम् श्रीषधं चन्द्रगुप्तस्य । तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने वर्णान्तरम् उपगतम् उपलभ्य अभिहितः (८) चन्द्रगुप्तः, - “हृष्यल । हृष्यल ! सविषम् श्रीषधं, न पातव्यम्” इति ।

राव । शठः खलु असौ वटुः । अथ स वैद्यः कथम् । (८)

विश । स खलु वैद्यः तदेव श्रीषधं पायितं उपरतथ । (९)

राव । [सविषादम् ।] अहह ! महान् विज्ञानराशिः उपरतः (९) भद्र ! अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् । (१०)

विश । आत्मविनाशः । (१०)

राव । [सीदंगम् ।] कथमिव ?

विश । स खलु मूर्खः तं युष्माभिः अतिच्छष्टं महान्तम् अर्थ-राशिम् अवाप्य, महता व्ययेन उपभोक्तुम् आरब्धवान् । ततः “कुतोऽयं भूयान् धनागमः तव” इति पृच्छमानोऽयं, यदा वाक्यमेदान् बहून् अकथयत्, तदा चाणक्यहतकादेशाद् विचित्रेण वधेन व्यापादितः । (११)

राव । [सीदंगम्] कथम् अत्रापि वयमेव उपहता देवेन ? अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहत्तुमस्मत्पुत्रानां नरपति-

(८) विष्वक्पूर्णं मिश्रितं सगुणं । अपत्यत्वं प्रत्यक्षं कुर्वन्ने त्रेन प्रत्यक्षीकुर्वता साक्षात् पश्यता । कनकभाजने स्वर्णपात्रे ; वर्णान्तरं विभिन्नं वर्णं । उपगतं प्राप्तं । उपलभ्य विदितं ।

(९) कथं कौहमी दृशा प्राप्तं किमवस्थि इत्यर्थं ।

(१०) पायितं राश्या इति शेषः । “उपरतः पथेन” गतः ।

(११) विज्ञानस्य चिकित्साविषयकानामाज्ञानस्य राशिः समूहः ।

(१२) शयनाधिकृतस्य शय्यादिषुमादिकांश्च नियुक्तस्य तदधतस्य । इष्यं जातः ।

(१३) आत्मविनाशः आत्मनि निधनं । जात इति शेषः ।

(१४) स प्रमोदकः । अतिच्छष्टं प्रदत्तः । महान्तं विपुलं । अवाप्य लभ्या । कुत किं प्रकारेण जातः । पृच्छमानः जिज्ञासितः । वाक्यमेदान् विविधानि वाक्यानि । विचित्रेण बहुतेन विस्मयकरेण वधेन व्यापादितः मारितः ।

शयनगृहस्य अन्तःसुरङ्गायां निवसतां, वीभत्सकादीनां, की
वृत्तान्तः ? (द)

विरा । अमात्य । दारुणो वृत्तान्तः । (ध)

राव । [सावेगम् ।] कथं दारुणो वृत्तान्तः ? न खलु विदिताः
तत्र निवसन्तः चाणक्यहतकेन ?

विरा । अथ किम् ।

राव । कथमिष ।

विरा । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात्, प्रविष्टमात्रेण एव शयनगृहे
चाणक्येन दुरात्मना समन्ताद् अवलोकिते, ततस्तु एकस्माद् भित्ति-
च्छिद्राद् गृहीतभक्तावयवां निष्क्रामन्तीं, पिपीलिकापङ्क्तिम् अव-
लोक्य, पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं तदन्तःशयन-
गृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टयः प्रथममपिहितनिर्गमन-
मार्गम् अनधिगम्य सर्व एव वीभत्सादयः तत्रैव ज्वलनम् उपगता
उपरताय । (न)

राव । [सावम् ।] सखे ! पश्य, चन्द्रगुप्तस्य दैवसम्पदा (प)
सर्व एव उपरताः । [सपिनम् ।] सखे ! दैवसम्पदं पश्य दुरात्मनः
चन्द्रगुप्तहतकस्य ! कुतः ?

(द) उपरताः मताः रताः । प्रहृतं चिंसितुं । नरपतिशयनगृहस्य राशः शयन-
भवनस्य । अन्तःसुरङ्गायां सुरङ्गमध्ये । की वृत्तान्तः का वार्ता ।

(ध) दारुणः मरुच्छाती भीषण इत्यर्थः ।

न) प्राक् पूर्वं । समन्तात् सर्वतः । अवलोकिते दृष्टे । एकस्मात् अन्यतरात् ।
भित्तिच्छिद्रात् भित्तिस्थितात् रम्भात् । गृहीताः मूलाणां अवयवाः यथा तां गृहीतभक्ताव-
यवां अवलम्बितावकणिका । निष्क्रामन्तीं, विहरामन्तीं । पुरुषाः गर्भे अभ्यन्तरे यथा
तत् पुरुषगर्भे अन्तःस्थितपुरुषे । गृहीतार्थेन, विदितनिर्गमनेन चाणक्येनेति शेषः । दाहितं
भक्षसात् कारितं । अन्तः अन्तःपुरे शयनाय यत्गृहं तत् अन्तःशयनगृहं । दह्यमाने मधी-
क्षियमाणे धूमेन अवरुद्धा प्रतिरुद्धा दृष्टियेषां तै धूमावरुद्धदृष्टयः । अपिहितः धूमपटलेन
आच्छादितः यो निर्गमनमार्गः निःसरणपथाः तं । अनधिगम्य अप्राम्य । ज्वलनं अनलं ।
उपरताः प्राभाः । उपरताः मताः ।

(प) दैवसम्पदा भाग्योत्कर्षणम् ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढ' प्रयुक्ता मया,
 देवात् पर्वतकस्तया विनिहतो, यस्तस्य राज्यार्द्धभाक् ।
 ये यन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः,
 मौर्धस्यैव फलन्ति, पश्य, विविधश्रेयासि मे नोत्थय ॥ १६

विरा । अमाल्य ! तयोपि प्रारब्धम् अपरित्याज्यथैव (क) पश्यतु
 अमाल्य,—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभटेन नीचैः,
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमेन्ति मध्याः ।
 विघ्ने पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना,
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्वमिवोद्बहन्ति ॥ १७

अपि च,—

किं शेषस्य भरव्यथा न वयुषि स्मा न क्षिपत्येव यत्,
 किं वा नास्ति परित्यमो दिनपते आस्ते न यन्त्रियल ।
 किं त्वद्भौक्तमुसृजन् कृपणवत् श्लाघ्यो जनो लज्जते,
 निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामिताह गोव्रतम् ॥ १८

कन्या तथैत्यादि । मया तस्य चन्द्रगुप्तस्य वधाय मया यथा या विषमयी कन्या नारी
 विधाइनेत्यर्थः । गूढ प्रकृत्य यथा तथा प्रयुक्ता प्रेरिता । य योजनं तस्य चन्द्रगुप्तस्य
 राज्यार्द्धभाक् अर्द्धराजाहारी स पर्वतक देवान् देवमन्त्रान् तथा मन्त्रयुक्तया कन्यया विनि-
 हत विनाशितः । यन्त्रेषु मन्त्रमाधनेषु रसेषु च विधादिषु च विषये ये जना दाहवश्यादथ
 मन्त्रादृताः प्रेरिताः, ते प्रेरितपुरुषः ते मन्त्रिदृष्टेरुपायगोरेत्यर्थः घातिता विनाशिताः ।
 पश्य मे मम नोत्थय नीतिप्रयोगः मौर्धस्य चन्द्रगुप्तस्य एव न तु कदाचित् मम इत्येवार्थः ।
 विविधश्रेयांसि प्रभूतानि कन्यायानि फलन्ति उत्पदायन्ति । अर्धो देवानुकृत्य
 अनघाद्यः कस्वितमपि मन्त्रजातं तस्याग्नवरतमेव मन्त्रलक्ष्मुत्पादयति । अतः प्रारब्धस्य
 वैकल्यादित्यर्थः च मन्त्रान् विषमालङ्कारः । श्लाघ्यो वाक्कीर्तित इत्यम् ॥ १६

(क) प्रारब्धं उपज्ञानं । अपरित्याज्य अपरिहार्यं ।

प्रारभ्यते इत्यादि । नीचैः पुत्रैः प्राकृतोरन्ध्रैः विघ्नभयेन अन्तरायसदृश्या न प्रार-
 भ्यते प्रसूयते काव्यमिति श्रव । मध्या मध्यानां पुरुषा कथाचन्द्रगुप्तस्यशा इत्यर्थः ।
 प्रारभ्य उपक्रम्य विघ्नैः अन्तरायसदृशे विहता व्याहता सन् विरमन् उपरमन्
 निवृत्ता भवतीत्यर्थः । उत्तमगुणा मद्गुणमन्वया महान् त्वं नृप विघ्ने पशुद्वारा
 पुन पुन भूतेभ्यः प्रतिहन्यमाना व्याहन्यमाना व्यावृत्तियमाद्या इत्यादि प्रारब्धं उप-
 क्रान्तं उत्तरानि निराहृतं न मयापयन् । उपमानस्य । समस्तित्वक इत्यम् ॥ १७

किं उपपद्यते । इत्यस्य नागराजस्य वपुरि प्रारब्धभटेन वृषोवहनसारेण मया

राघ । सखे ! प्रारब्धम् अपरित्याज्यम् इति प्रत्यक्षम्, एतद्भवत् ।
ततस्तत् १

विरा । ततः प्रभृति चाणक्यद्वयकः, चन्द्रगुप्तस्य, शरीरे सहस्र-
गुणम् अपमत्त, एभ्य एव ईदृशं भविष्यतीति अन्विष्य अन्विष्य
निगृह्योतवान् कुसुमपुरनिवासिनो नन्दाभ्यामपुरुषान् । (व)

राघ । [भावेणम् ।] वयस्य । अथ के के निगृह्योताः ।

विरा । अमात्य । आदौ एव तावत् क्षपणको जीवसिद्धिः सनि-
कार नगरात् निर्वासितः ।

राघ । [आत्मगतम् ।] एतावत् सङ्घं न निष्परिग्रहं स्थानपरि-
भ्रम्य पीडयिष्यति । (भ) [प्रकाशम् ।] सखे ! कमपराधम् उद्दिश्य
निर्वासित एष ।

विरा । एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं घातित-
वानिति ।

राघ । [सगतम् ।] साधु कौटिल्ये ! साधु !—

७ परिहृतमयश पातितमस्मासु च, घातितोऽर्हैराज्यहरः ।

स्वस्मिन् एकमपि नोतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १८

पौडा "पौडा वाधा अथा दुःखम्" इत्यमर । किं न भवतीति शेष । तथापि एष शेष
आ पृथिवी "गात्रा कु पृथिवी पृथी आवलिमेदिनी मही" इत्यमर । न विपति निचि
पात परित्यज्यति इति यत् । दिनपतेर्दिवाकरस्य सूर्यस्य परिश्रम अक्षोरात्समशजन्त
क्रम किंवा नास्ति, तथापि एष निचल चलमश्रय गतिकियारहित न आधो वन्ती
इति, यत् तम अङ्गीकृतपालनमव कारण । किन्तु द्राघ्यं प्रशसनीय महान् इत्यर्थं जन
लोक हपथेन मुख्य रूपवत् नौच इव अङ्गीकृत सौकृत उत्सृजन् परित्यजन् स्वप्ति
जिह्वेति, प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गीकृतविषयेषु निर्वाह समापनं परिपूर्णं इत्यर्थः । एतत्सतां
साधूनां गोव्रत कलाचार । अङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्तीति भाव । अर्धानर
आसोऽनङ्कार साङ्गं अङ्गीकृत इत्यम् ॥ १८

(व) तत पश्यति तस्मान् आरभ्य । सङ्घं गुणा यस्मिन् तत्सङ्घसङ्घं यथा तथा
अपमत्त प्रमादशून्य सावधानं वर्तते इति शेष । एभ्य पुरुषेभ्य । ईदृश एव । अन्विष्य
अन्विष्य भूयाभ्य विभाज्य । निगृह्योतवान् निगृह्योतवान् दण्डितवानित्यर्थः ।

(भ) एतावत् एतदित्यर्थः । सस्य सङ्घनीय । नि नास्ति परियङ् पञ्चो यत् स निष्परि-
ग्रहं विपत्तिक "पञ्चपरिश्रमादानमूलभाया परियङ्गा" इत्यमर । स्थानपरिभ्रम स्वस्थाना
द्विभ्रुति । एकाकिन स्वाधीनस्य जियिततया यत्र कुपापि वास न दाहन् दृ खान्ध ।

स्वनिश्चिन्नादि । स्वस्मिन् योऽस्मिन् स्थितमिति शेष । अथमं पर्वतेश्वरवधजनित

[प्रकाशम्] ततस्ततः ?

विप। तत चन्द्रगुप्तशरीरम् अभिद्रोग्धुम् अनेन व्यापारिता दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदास शूलमारोपित । (म)

राज। [साधम्] हा सखे ! शकटदास ! अयुक्त तव अय मीदृशो मृत्युः । अथवा, स्वाम्यर्थम् उपरतो न शोच्यस्वमसि ; (य) वयमेव अत्र शोच्या, - ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छाम ।

विप। अमात्य । न एतदेव, स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इति प्रयतसे । (र)

राज। सखे !-

अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्य जिजीविषा ।

परलोकगतो देव छतर्नैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

सखे ! कथ्यताम् अपरस्यापि सुहृद्द्वयसनशनस्य अवधि मज्झ वयम् । (न)

विप। तत एतद् उपसंभ्य, चन्दनदासेन उपादृष्टसाध्वसेन अय वाहितम् अमात्यकलत्रम् । (व)

कौलिन च्यातिरित्यत्र । परिहृतं वाहित-अन्नासु पातितं सुधारितं प्रशक्तमित्यर्थ । अत्राज्यहर परिपठितराज्याद्रभागी पवतेऽत्र, चातित विनागत । यस्य तत्र एकस्यि सकृत्पयुक्तमपि नीतिबोधे नीतिप्रयोगकौशल बहान् पूर्वैकैकरूपाणि फलानि परिष्कारा यत् तस्य भाव-तां बहुफलतां बहुफलजनकत्व एतत् प्राप्नोति ॥ १२

(म) अभिद्रोग्धुं हिसितु । अनेन शकटदासेन । व्यापारिता मोरता । प्रख्याप्य घोषयित्वा ।

(य) अयुक्त अयोग्य । क्लेश एवैविध अपघातरूप । स्वाम्यर्थे प्रमुक्तार्थसाधनाय । उपरत मृत । शीघ्र शोकयाग्य ।

(र) एतन् जीवन् एवं स्वमुद्यार्थमित्यर्थ । स्वाम्यर्थे प्रमुक्तार्थे । साधयितव्यं मन्वा दयितव्य । प्रयतसे चेत्सी ।

अस्माकमित्यादि । अमु उक्तार्थं यद्यै वैरनिपातकप्रयोजन करलम्ब्य वादित्य अस्माक जिजीविषा जीवनेत्या । अतएव छतर्नै अकृतार्थैस्वामि परलोकगत लोकान्गारत द्वेष प्रमु न अनुगम्यते ॥ २०

(न) सुहृन् विवापो असन विपन् तस्य मते सुहृद्वासनगत तस्य तयोक्तस्य श्रवण वाक्येभ्यः । मज्जा अशुद्धिविद्या ।

(व) उपादृष्टसाध्वसेन जातमेव । अपवाहित स्थानान्तं गीतम् ।

राघ। सखे ! क्रूरस्य चाणक्यवटोः विरुद्धम् अयुक्तम् अनुष्ठितं चन्दनदासेन ? (श)

विरा। अमात्य ! ननु अयुक्ततरः सुहृद्दोहः । (घ)

राघ। ततस्ततः ?

विरा। ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितम् अनेन अमात्य-कलत्रं, ततः कुपितेन चाणक्यवटुना—”

राच। [सीदेन] स खलु व्यापादितः ?

विरा। “—अमात्य ! न खलु व्यापादितः,—किन्तु गृहीत-गृहसारः सपुत्रकलत्रः संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः ।

राच। ततः किं परितुष्टः कथयसि—“अपवादितम् अनेन राचसकलत्रम्” इति ? ननु वक्तव्यं “संयतः सकलत्रो राचसः”(स) इति ।

[प्रविश्य पटाक्षेपेण (६) पुरुषः] जघदु जघदु अज्जो । अज्जो ! एतो क्खु सअङ्गदासो पडिहारभूमिसुवत्थिदो । (१४)

राच। प्रियंवदक ! अपि सत्यम् ?

प्रियं। अलोअं किं अमच्चपादोपजीविणो मन्ति जाणन्ति ? (१५)

राच। सखे ! विराधगुप्त ! किम् एतत् ?

विरा। अमात्य ! रक्षति खलु भव्यं भवितव्यता ।

राच। प्रियंवदक ! यदि एवं, तत् किं चिरयसि ? क्षिप्रं प्रवेश्य तम् ।

(१४) जघति जयति, अज्जो : । अज्जो ! एष खलु शकटदासः प्रतिहारभूमिसुवत्थित ।

(१५) अलीक किम् अमात्यपादोपजीविनो मन्तिवित्तु जाणन्ति ?

(श) क्रूरस्य दारुणस्य । विरुद्धं प्रतिशूलं । अनुष्ठितं अनुष्ठानं पाचरणं । अयुक्तं अनुचितमिति यावत् । अमङ्गलशक्तित्वात्तस्तीति भावः ।

(घ) सुहृद्दोहः, मित्रहिंसा । अयुक्ततरः अतिनिन्दितः ।

(स) सकलत्रः सपुत्रक, राचसः संयत वदः । चारारुद्धस्य सपुत्रीकचन्दनदासस्य चटरणाय चाणक्यवटो ममात्मसमर्पणस्यावायव्यावित्वात् चन्दनदासस्याव्यनुष्ठारे इतद्भा-
त्वाच्चेति भावः ।

(६) पटाक्षेपेण जघनिकाः अनपहार्थं, तत्पार्षद्विशिनेत्यर्थः ।

पिपं । जं अमञ्चो आणवेदि त्ति । (१६) [निष्कान्त]

[तत प्रविशति सिद्धार्थेन अनुगत्यमान शकटदास]

शकः । [दृष्टा चात्मगतम्] ।—

दृष्टा मीर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शून धरित्रासूले
तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनौमुन्मुच्च बध्यस्रजम् ।

श्रुत्वा स्वास्युपरोधरौद्रविषमानाघाततूर्यस्वनान्
न ध्वस्त प्रथमाभिघातकठिनं मन्थे मदोय मनः ॥ २१

। [नास्येन भवलीक्य सङ्घर्षम्] अयम् अमात्यराक्षसः तिष्ठति ।
य एषः—

अस्त्रीणभक्तिः स्त्रीणेऽपि नन्दे स्वास्यर्थमुद्वहन् ।

श्रुत्वा स्वामिभक्ताना प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२

[उपपद्यते] जयति अमात्यम् ।

(इति नास्येन उपविष्ट)

राव । [नास्येन भवलीक्य सङ्घर्षम्] सखे । शकटदास । दिष्ट्या
कौटिल्यगोचरगतोऽपि दृष्टोऽसि, तत् परिष्वजस्व माम् । (क)

[शकटदास तथा करोति] ।

(१६) घटमात्र आत्रापयति इति ।

२१

दृष्टा मीर्यमिवत्वादि । धरित्रासूले पृथिव्या तले पृष्ठे भूपृष्ठे मीर्य इव चन्द्रगुप्तमिव शून्य-
वद-क्रीलक प्रतिष्ठितपद दृष्टस्यापि दृष्टः, तल्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं श्रियं इव चेतनाप्रमथिनीं
चिन्तितदारिणीं बध्यस्रजं बध्यत शस्त्रां रत्नमालां बध्ना हि रत्नमाल्येन पिहितता भवन्ति ।
उन्मुच्च शिरसि परिधाय । धानुनामनीकार्पणान्, उपसर्गस्य विधाय तिलाय अम परिधान-
मर्थ । स्वामिना मन्दानां उपरोधवत् रास्यस्य मद्यनिष्ठवत् रौद्रा भीषणा अतएव विषमा
कठिनतमा अत्रास्या इत्यर्थं तान् तथोक्तान् । आघाततूर्यस्वनान् ताडितपायशब्दान् श्रुत्वा
आकर्ष्य मदोय मनः चित्तं प्रथमाभिघातकठिनं प्रथमं पूज्यं अभिघातेन स्वास्यनिष्ठवत्
ताडनेन कठिनं कठोरं अतएव न अर्षत् आघातमस्य तर्कग्राभीत्यर्थं । अत उपपत्त्याद्वार
काव्यलिङ्गेन संघट्टः । शार्ङ्गगिहीकृत उगम् ॥ २१

अस्त्रीणभक्तिरित्यादि । नन्दे स्त्रीणे अयमस्ति स्त्रीने अपि इत्यर्थे । अस्त्रीणभक्तिः अनुमान-
राव य एष इति मन्थेनात्यय । स्वास्यर्थं प्रमुक्ताय उद्वहन् धारयन् उन्मुच्च इत्यर्थं ।
श्रुत्वा शरत्वा स्वामिभक्तानां प्रमुक्तेवक्तानां परमे अनुपमे प्रमाणे दृष्टाने स्थितं चरन्ति
प्रमुभक्तानामयमदशौरित्यर्थं ॥ २२

(क) कौटिल्यस्य आचरन्त्य गोचरगतं दृष्टिपथवर्षी । परिष्वजस्व—आनिद्र इत्यर्थं ।

राच । [त परिष्वज्य] इदम् आसनम्, आस्यताम् ।

शक । यद् आज्ञापयति अमात्य ।

[इति नाञ्चोत्त उपविष्ट]

राच । सुखे । शकटदास । अथ कौश्याम् अस्य मे हृदयानन्दस्य हेतु ? (ख)

शक । [सिद्धाथक निर्दिश्य] अमात्य । प्रियसुहृदा सिद्धार्थेन घातकान् विद्राव्य बध्यस्थानाद् अपवाहितोऽस्मि । (ग)

राच । [उरुषम्] भद्र सिद्धार्थक । कामम् अपर्याप्तम् इदम् अस्य प्रियस्य, तथापि गृह्यताम् । (घ) [इति स्वगावाद अवतार्ये भूषणानि यच्छति ।]

सिद्धा । [गृहीत्वा पादगोर्निष्य स्वगतम् ।] एदं क्लु अज्जीबदेसेण करिस्स । [प्रकाशम्] अमच्च । एत्थ मे पडमेप्पविट्ठस्य णत्थि कोवि परिचिदो, जहि एद अमच्चस्स प्पसाद णिक्खिबिअ णिब्बुदो भविस्स, ता इच्छामि अह इमाए सुहिआए सुहिदं अमच्चस्स ज्जेव भाण्डागारे णिक्खिबिदु, जदा मे एदिणा प्पओअणे भविस्सदि, तदा गेहिस्सि । (१७) (ङ)

राच । भद्र । भवतु, को दीप ? शकटदास । एव क्रियताम् ।

शक । यद् आज्ञापयति अमात्य इति । [सुद्रा विधीक्य जनानिकम् (च)] अमात्य, भवन्नामाङ्किता इय सुद्रा ।

(१७) इदे क्लु आर्वोपदर्शनं करिष्यामि । अमात्य । अत्र मे प्रथमप्रविष्टस्य गालि कौश्यापि परिचित, यत्र इदम् अमात्यस्य प्रसादं निश्चिप्य निर्गतो भविष्यामि, यदिच्छामि यद् इत्थं तथा सुद्रया सुद्रितुम् अमात्यस्य एव भाण्डागारं निचनुम् । यदा मन एतेन प्रथीजनं भविष्यति, तदा गृहीष्यामि ।

(ख) उदयानन्दस्य सिद्धार्थादकरस्य अस्य भवन्नुवाकरस्य उपकार्यस्य ।

(ग) घातकान् मारकपुरयान् । विद्राव्य ताकवित्ता । अपवाहित रूपवर्तित ।

(घ) कामं यच्छेत् । अपर्याप्तं अननुदप अपचुर । इदं भूषणम् ।

(ङ) इदं पारितीयिकपदार्थं । प्रथमप्रविष्टस्य प्रसादस्येवार्थं । प्रसादं यन्पदार्थं दत्तं अलङ्कारजातं । निर्गतं सुखी निायन इत्यर्थं । एतया यमपटदर्शिनं सुकामान् आपञ्चोत्तं प्राप्तया इत्यर्थं । एतेन अलङ्कारेण ।

राज । [विधोऽन्व उचितपाद उचितकण्ठ-वाक्यवचन ।] कष्ट मद्दुक्कण्डा
विनादार्थं नगरात् निष्कामतो मम हस्ताद् भाङ्गस्या गृहोत्ता,
तत् कथन अस्य हस्तम उच्यते ? [प्रकाशम्] भद्र ! सिद्धायक !
कुत त्वया इयम् अधिगता ? (क)

भद्र । अमघ्न ! अत्रि कुसुमपुरनिवासी मणिप्रारसेडो चन्दण
दासी णाम । तस्म गृहदुष्टारे भूमिप षडिदा, मए समासा
टिदा । (१८)

राज । युज्यते ।

विद्या । अमघ्न ! कि एतु जुज्जदि ? (१९)

राज । भद्र ! यतो महाधनाना द्वारि पतितस्य एवविधस्य उप
नधि रिति । (ज)

मघ्न । मखे सिद्धार्थक ! अमात्यनामाद्विता इय मुद्रा, तदितो
बहुतरेण अर्थेन भवन्तम् अमात्य तोपयिष्यति, तद् दीयताम
एषा मुद्रा । (झ)

विद्या । अज्ज ! एसो मे परितोसो, ज अमघो इमाए सुहाए
परिगहपसाद (ञ) करेदि त्ति । (२०) [इति मुद्रा समप्यति ।]

(१८) अत्राय । अत्रि कुसुमपुरनिवासी मणिप्रारसेडो चन्दणदासी नाम तस्य
गृहदुष्टारे भूमौ पतिता मया समासादिता । ["समासादिता" इत्यत्र "सा" इति पाठ—
"समा" इति छ]

(१९) अत्राय । किमत्र युज्यते ?

(२०) अत्राय । एव मे परितोसी, उदमासी अण्णा मुद्राया परिपहपसादं करीतीति ।

(क) अत्रानिर्णयं च यान्त् अपवर्ण्यं कृत्वा कथनम् । तथाच "विपत्ताः कथरुणायात्तद
दादियानरा कथाः । अयोऽयामत्रयं यन् स्यात्तनामेतच्चानिर्णयं" इति लक्षणात् ।

(ख) मद्दुक्कण्डाविनो-नार्थे मम उक्तकण्डायाः विधोऽन्विततदुक्तस्य विनाद के प्रथ
मनादेः । निष्कामत इति मेलनम् । भाङ्गस्या मत्पयसा गृहोत्ता आदत्ता इयमद्दुक्कण्डात्
अप । कुत कथ्यात् उदात्तात् । अत्रिन्ता मन्ना ।

(ग) महाधनानां विपत्तौ भवन्तीति । उपनधि रिति ।

(घ) अमात्यस्य भाषा अत्रिवाचनेन अद्विता विद्विता । तत् तर्क । इत अयान्त् अत्र
दोषकान् बहुतरेण अत्रिवाचनेन ।

(ङ) परिपह-आदानं एव प्रसादं अत्रुच्छ तः ।

राघ । सखे शकटदास ! अनया एव सुद्रया स्वाधिकारे व्यव
हर्त्तव्यं भवता । (८)

शक । यद् आज्ञापयति अमात्यः ।

सिद्धा । अमञ्च । विश्वेवेमि कि पि । (२१)

राघ । भद्रे । विश्वं ब्रूहि ।

सिद्धा । ज्ञाणादि ज्जेव अमञ्चो, जधा चाणकहृदअस्स विप्पिअं
कदुअ, एत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते पवेसो त्ति, ता इच्छामि अह
अज्जरुस्स ज्जेव सुप्पसखे पादे सेविदुं । (२२)

राघ । भद्र । प्रियं न', किन्तु त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन अन्तारितो-
ऽस्माकम् अनुनय । नद् एव क्रियताम् । (८)

सिद्धा । [उद्वेगम्] अणुगहिदोच्चि । (२३)

राघ । सखे शकटदास ! विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

शक । यद् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः]

राघ । सखे विराधगुप्त ! वर्षय इदानीं कुसुमपुरक्षत्तान्तरीपम् ।
अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं (९) चन्द्रगुप्त-
प्रकृतयः ?

विरा । अमात्य ! वाटं क्षमन्ते, ननु यथाप्रधानम् अनुगच्छन्ति
एव । (९)

(२१) अमात्यः । विश्वापयति किमपि ।

(२२) ज्ञाणाद्येव अमात्यो, यथा चाणक्यहृदयस्य विविधं कृत्वा, नास्ति मे पुन
पागलिपुत्रे प्रवण इति, तदिच्छामि अहम् अमात्यस्य एव सुप्पसखी पादो सेवितुम् ।

(२३) अनुगृहीतोऽस्मि ।

(८) स्वाधिकारे विजयानयेति विजयकर्मस्य सन्वादेन इत्यर्थः ।

(९) प्रियं प्रीतिजनकमित्यर्थः । तत्र अभिप्रायस्य अवावस्थानरूपमनोरथस्य परिज्ञानेन
अवगमेन । अन्तारितं व्यवहितं दूरीभूत इत्यर्थः । अनुनयं प्रार्थना, एवं अवावस्थानम् ।

(९) वर्षयं विश्वरेष कथय । कुसुमपुरक्षत्तान्तरीपस्यैवं अस्मिन्निर्दिष्टम् । क्षमन्ते सहन्ते ।
अस्माभिः कृतं उपजापं परस्परमिदं तम् ।

(९) वाटं उच्यते । अमन्ते उपजापमिति शेषः । प्रधानं अगतिकस्य यथाप्रधानं

राच । सखे ! किं तत्र कारणम् ?

विरा । अमात्य ! इदं तत्र कारणम् ;—मलयकेतीः अपक्रम-
णात् प्रभृति पीडितः चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति ; चाणक्योऽपि
जितकाशितयाऽसहमानः तैः तैः आज्ञाभङ्गैः चन्द्रगुप्तस्य चेतसः
पीडाम् उपचिनोति, अयमपि मम अनुभवः । (ऋ)

राच । [सहस्रम्] सखे विराधगुप्त ! तद्वच्छ त्वम् अनेन आहि-
तुण्डिकच्छद्मना पुनः कुसुमपुरमेव । तत्र हि मे सुहृत् वैतालिक-
व्यञ्जनः स्तनकलसो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्बचनात् वाच्यः,
यथा चाणक्येन क्रियमाणेषु आज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तः त्वया समुत्तेजन-
समर्थैः श्लोकैः उपश्लोकयितव्यः (त) इति । कार्येषु अतिनिभृतं (थ)
करभकहस्तेन सन्देष्टव्यम् इति ।

विरा । यद् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

पुरुषः । [प्रविश्य] जेदुं जेदुं अमच्चो । अमच्च ! सअइदासो
विष्ववेदि, एदे क्खु तिसि अलङ्कारविसेसा विक्कीअन्ति, ता पच्चक्खी-
करेदु अमच्चो । (२४)

(२४) जयति जयति अमात्यः । अमात्य ! शकटदासो विज्ञापयति, एते उरु
सयोऽलङ्कारविसेसा विक्कीयन्ते, तन् प्रत्यचीकरोतु अमात्यः ।

राजादिकमित्यर्थः । अगुण्यनि अगुसरनि अन्ये इति शेषः । राजमन्त्रिणोभिर्गुणावभव-
लीक्य अन्येऽपि भेदबुद्धिमत्त्ववन्तो इत्यर्थः ।

(ऋ) अपक्रमणान् पलायनान् । पीडितः व्यथितः । जितेन जयेन कायते इति जित-
कायो तस्य भावः तथा जितुकाशितया जयशीभितया जयशान्दितया इत्यर्थः । असहमानः
शीट्टमशङ्कवन् राजप्रसन्नमिति शेषः । आज्ञाभङ्गैः आदेशाकरणैः । चेतसः मनसः । पीडां
प्यां । उपचिनोति बर्हयति ।

(त) वैतालिकव्यञ्जनः—वैतालिकस्य मागधस्य व्यञ्जनं चित्रं यस्य सः स्तुतिपाठक-
देशपाठो वाच्यः तत्रत्यः । समुत्तेजने समुद्दीपने समर्थः समैः । श्लोकैः पद्यैः । उप-
श्लोकयितव्यः श्लोकैरुपश्लोकयितव्यः ।

(थ) अतिनिभृतं अतिशोषणम् ।

राच । [विहीक्य आत्मगतम्] अहो । महार्हाणि (द) आभरणानि ।
[प्रकाशम्] भद्र । उच्यता प्रकटदास, परितोष्य विक्रीतार गृह्यन्ता
मिति ।

पुनः जश्मघो आणवेदि । (२५)

(२५) इति निष्क्रान्तम् ।

रच । [सगतम्] यावद् अहमपि कुसुमपुराय करभक्त्यै प्रेषयामि ।
[उच्यते] अपि नाम दुरात्मन चाणक्यहतकृत् चन्द्रगुप्तो भिद्येत,
अथवा सिद्धमेव समीहितं पश्यामि । (घ) कुत १—

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते,

१ चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूद् राजिति जातस्त्रय ।

राज्यप्राप्तिस्तु तार्थमेकमपर तोषप्रतिघ्नार्णव,

सौहार्दात् कृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरा भेत्स्यति ॥ २३

[इति निष्क्रान्ता सब]

इति द्वितीयोऽङ्क समाप्तः ॥

(२५) यदनाद्य आज्ञापयति

(द) महार्हाणि महामूर्त्यानि ।

(घ) कुसुमपुराय कुसुमपुरं गन्तुं निव्यय । दुरात्मन दुर्विनीतात् । भिद्येत भद्रं लभत
समीहः सोऽप्यतम् ।

मौर्यस्तेजसीत्यादि । तजसि तेजोविषये मौर्यं चन्द्रगुप्तं सर्वेषां सम्प्रदायाः भूतलभुजा
पृथिवीपतीना आज्ञापक शासता राजचक्रवर्ती इत्येव वचने, तच्छति । अथ एव चन्द्रगुप्त
मदाश्रयात् मदवलम्बनात् मदीयसाहच्येन इत्यर्थः । राजा भूपाल अभूत् वसुदेव इति
इति चाणक्यादिजालक्षेत्र समुत्पन्नमर्थं गार्भत इत्यर्थः । एवं स्वयं प्रायः चक्रवर्त्त
काश्च यथा सावधान्यात् प्राप्तावसरा कृतकृत्यता कर्त्तुं राजप्राप्ता सावधान्याधि
कर्मिण कृतार्थं सिद्धप्रदीपनं पूर्णकामत्वादभ्यनिरपेक्षं एतं चन्द्रगुप्तं तथा तीर्थं सतीर्थं
प्रातश्चाद्य सर्वानुसंगतो येन स त तीर्थे प्रतिघ्नार्णव च परं चाणक्यं सौहार्दात् प्रेषयात्
नियतं निश्चितं भेत्स्यति इत्यर्थः करिष्यति ॥ २३

इति सुद्राराचसम्प्रदायायां मिथ्यविधिगोपनाख्यायां द्वितीयोऽङ्क समाप्तः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

[तत्र प्रस्थिति कश्चकी]

कषु ।—

रुपादीन् विषयान् निरूप्य करणैः यैरात्मलाभस्त्वया =
लब्धस्त्वेष्वपि चक्षुरादियु हता स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अङ्गानि प्रसभं व्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते,
न्यस्त मूर्ध्नि पदं तवं च जरया, दृष्टो ! मुधा मायसि ॥ १

[अथम्य भाकार्थे] भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुर्याः ।

सुग्रहीतनामा देवः चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । यथा,—“प्रहृत-
कौमुदोमहात्सवरमणायतर, कुसुमपुरम् अवलोकयितुम् इच्छामि,
तत् सस्क्रियन्ताम् अस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्गप्रासादस्य उपरि
भूमयः” इति । तत् किं चिरयन्ति भवन्तः ? [भाकार्थे भाकार्थे] किं
ब्रूय “माय्यं । किम् अविदित एवाय देवस्य चन्द्रगुप्तस्य कौमुदो-
महोत्सवप्रतिषेधः” इति ? आः दैवोपहृताः ! किम् अनेन वः
प्राणहरणं कथोद्घातेन ? (क) शोघ्नम् इदानोम्,—

रुपादीनि । ये करणैः इन्द्रियैः “करण साधकतमं चैत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ।

रूपं चादि यथा ते तन् रुपादीन् इपरस्यस्यस्यस्यान् विषयान् इन्द्रियपात्रपदार्थान्
निरूप्य विहित अन्वयार्थं तदा भवत्या भाषणं लाभं भाक्तलाभं भाष्यप्रति- भाषणं
अस्मिन्निर्णयः विषयविनामन्तरं ह्यथोत्पत्तेरस्यैवादिनि भावः । लंका इति । यद्य
रादियु निरुपयन्तिषु तेषु इन्द्रियेषु स्वेषां निजानां ये अर्थावबोध विषयपदेष्वप्यापारा ते
एव क्रिया कार्याणि हता, व्याहृता विनिष्टा इति दावन् सम्यतीति शेषः । अतःकामानां
तेषां मुतप्रतिवादिनि भावः । ते तत्र भाषाविधेयानि आदेशवर्तीनि अर्थे कथीभूतानि
इत्यर्थे अङ्गानि इत्यपदाद्यवयवाः प्रसभं क्वान् पटुतां दक्षतां कर्णवचनार्थं इति दावन्
कश्चन्ति परिहरन्ति । भाषापात्रने शिथिलप्रयवानि ज्ञातानि । ईदृशे विषयभोग
दावने । जरया प्रादंकेन तत्रैव नाभ्यस्य ते भाषावहस्येवेरकारणे मूर्ध्नि शिरसि पदं यत्
निक्षिप्तं, तथा ते सर्व्वमक्तिर्विनाग्निरेक्यः । मुधा इया निरर्थकमिच्छं मायसि इत्यसि
आनुष्ठान स्वीता भवसीत्यर्थः । मादंके इन्द्रियेन्द्रियान्वात्वात्वा दूरतस्यात्वा इति भावः ।
अथ प्रसूननरावानप्रसूतायाः कस्याचित् दुष्यराजमनाधिकार्या धारदारप्रतीते रुना
योदिरलहाट तया मरुतकारणं विना आयसीतुगले विभावनाय । मादुल
विकीरिते इवम् इ इ

(क) सुगाङ्गं नाम प्रासादं तत्र अधिष्ठता नियुक्ता सुगाङ्गप्रासादाधिकृता सुग्रहीत
नामा प्रातःकरणीया “स सुग्रहीतनामा स्यात् यः प्रातःकथंते सुपे” इत्यमरः । व

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन्' स्तम्भान् पिनदस्रजः

सम्पूर्णन्दुमयूखसंघतिरुचां सञ्चामराणां त्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाञ्च सुचिरं सञ्जातमूर्च्छामिव

च्चिप्रे' चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥ २

[आकाशे] किं कथयन्ति भवन्तः "एते त्वरामहे" इति ?

भद्राः । त्वरध्वम्, अयमागत एव देवः चन्द्रगुप्तः (सु) य एषः,—

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचेलता

चिरं धुर्य्येषोढा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा ।

धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वीढुं व्यवसितो

मनस्वी दम्भ्यत्वात् खल्लति न च, दुःखं वहति च ॥ ३

वृध्नात् । समस्तार्थवति समादिशति । गृह्णाता उपसृज्यता या क्रीमुही शारदीयौषमासी तत्र

यी मधीत्सव. आनन्दप्रदव्यापार. तत्र रमणीयतरं मनीषरतरं । संस्क्रियन्तां समस्तद्वियन्तां ।

अथङ्गयोग्यात् माहयजनस्य देमंनोपयुक्ता । चित्तयन्ति विलम्बने । अविदितः अगतः ।

अयं चाणक्यानुष्ठितः । देवीपकता. दुर्भोग्यपीडिताः । सम्बोधनपदमेतत् । ३. युष्माक ।

प्राणहरणं राज्ञः अत्रभिमतत्वात् कथायाः प्राणहरणं । कथोदघातेन कथीपकपमेन ।

आलिङ्गन्तु इत्यादि । सम्पूर्णं परितूरितस्य इन्द्रीपन्द्रस्य धी मयूखाः किरणाः तेषां संघतयः

समवायाः तामां नमिषुं दक्षकानियेषां तानि तेषां सम्पूर्णन्दुमयूखसंघतिरुचां पूर्णचन्द्र-

कामोना अतिप्रभावातिशयेः सञ्चामराणां सत्कृतवामराणां त्रियः श्रीन्द्यापि कर्तुंशानि

गृहीता. आदत्ता. धूपसुरभयः धूपसुरभाः यैः से तान् गृहीतधूपसुरभीन् एतधूपदम्भान्

पिनदस्रजः बहुमाख्यान् मभान् प्रामादयेति शेषः । आलिङ्गन्तु परिरमन्तां । सुचिरं दीर्घ-

कालं व्याप्य सिंहाङ्गस्य सिंहचिह्नितस्य चामरस्य श्यामस्य धारणात् सङ्घनात् सञ्जातमूर्च्छाते

मिव विजृम्भितव्यामिव गां सुचिरं सकुसुमः सपुष्पः चन्दनवारिणा सिकाः मलयजनमधीचर्म

सिपे श्रीर्षं अनुग्रहानु दयतां चेतन्यापपत्ताय प्रदीदनु इच्छः ॥ अत्रानिङ्गनाभिधायं गान्यात्

समनिङ्गता च समासीत्, तथा मयूखसंघतिरुचा इति नृमीपमा तथा सिंहाङ्गे तिरामिति

च, द्वे व । तथा मूर्च्छामिधीतमेवा इत्येषा परस्परसंसर्गः । शार्दं नविक्रीडितं इत्यत्र ॥ ३

[नेपथ्ये] इत इतो देवः । (ग) :-

[ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च]

राजा । [स्रग्गम्] । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरतन्त्रस्य
भूपतेः महदप्रोतिस्थानम् । (घ) यतः—

परर्यानुष्ठाने जडयति नृपं स्वार्थपरता,

परित्यक्तान्यार्थो नियतमययार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थे च त् स्वार्थादभिमततरो, हन्त परवान्,

परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः ॥ ४

अपिच । दुराराध्या हि राजलक्ष्मीः आत्मवद्भिः अपि (ङ)

राजभिः । कुतः ?—

इति दुःखेन न त्यजतीत्यर्थः । यथा कश्चित् भारवाही वलीवर्हादिः उच्चावचेषु अपि मार्गेषु
मृदुदण्डाद्यैः दुर्बलं यं भारं वहति । नवे वयसि वर्तमानः कश्चित् जातदन्तः वलीवर्हः तमेव
भारं वहन् कश्चित् शालीइति दुःखेन न त्यजति तददृश्यमपीत्यर्थः । अथ समासोक्तिरलङ्कारः ।
शार्दूलविकीर्णितं वृक्षम् ॥ ३

(ग) इतः इतः अस्मां दिशोत्यर्थः ।

(घ) राज्ञो धर्मैः राजधर्मैः यथाशास्त्रं प्रजापालनादिकं तस्य अनुवृत्तिः अनुसरणे एव
परं प्रधानं तन्त्रं यस्य तस्य राजधर्मानुवृत्तिपरतन्त्रस्य राजकार्यपराधत्त-
त्यादिनाञ्जनमर्दः वर्हणं पातनं तथा ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिय राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥
अदृष्टान् दृश्यन् राजा दृष्टायेवाप्यदृश्यन् ।
अदृशो महदाप्रोति शरकश्चैव गच्छति ॥

इत्यादि शास्त्रानुसारेण सम्यक् पालयतः राजं मद्यत् अत्यर्थे अप्रीतिस्थानं दुःखाद्यर्थं ।

परर्यानुष्ठाने इत्यादि । स्वार्थपरता निजकार्यसाधनप्रवृत्तिः परर्यानुष्ठाने परार्थसम्पा-
दनविषये नृपं राजानं जडीकरोति सञ्जीकरोति विमूढयतीत्यर्थः । परित्यक्तः परिवर्जितः
अन्यस्य अर्थः येन सः परित्यक्तान्यार्थः परित्यक्तपरप्रयोजनः क्षितिपतिः राजा नियतं निश्चितं
अययार्थः—यथाभूतः अर्थो यस्य स अययार्थः न ययार्थः अययार्थः असाधकनामा, पालना-
भावात् । चेत् यदि परार्थः अन्यदीयकार्यं स्वार्थात् स्वकाव्यात् अभिमतततः इत्यतः अन्यर्थ-
मभिमतः स्यादिति श्रेयः । हन्त खेदं तर्हि इति श्रेयः । परवान् पराधीनः । परायतः
परतन्त्रः अन्यवशीभूतः पुरुषः जनः प्रीतेः सन्तोषस्य रसं स्वाहं “रसो गन्धो रसः खादं”
इति विश्वः । कथमिव केन प्रकारेण वेत्तु जानातु ॥ शिखरिणो वृक्षम् ॥ ४

(ङ) प्रवृत्तः आत्मा दीया ते आत्मवन्तः सः आत्मवद्भिः जितेन्द्रियैरित्यर्थः । दुराराध्या
दुराराध्या, दुःखेनापि प्रसादयितुं न शक्यते इत्यर्थः ।

तीक्ष्णादुद्विजते, मृदौ परिभवत्सासात्र सन्तिष्ठते,
 मूर्खान् द्वेष्टि, न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविहत्स्वपि ।
 शूरेभ्योऽप्यधिकं विभेत्यपहंसत्येकान्तभीरुनहो !
 श्रीलक्ष्मप्रसरेव वेश्वरनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५

अन्यत्र । कृतककलहं कृत्वा, स्वतन्त्रेण त्वया कश्चित् कालं
 व्यवहर्त्तव्यमित्याख्योपदेशः, स च कथमपि मया पातकम् इवाभ्युप-
 गतं, अथवा गच्छद् आख्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सदा एव अस्व-
 तन्त्रा वयम् । (च) कुतः ?—

इह हि रचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते,
 त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्, तदा गुरुरद्भुशः ।
 विनयरुचयस्तस्मात् संन्तः सदेव निरद्भुशाः,
 परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराद्भुशाः ॥ ६

तीक्ष्णादित्यादि । श्री लक्ष्मी तीक्ष्णात् सशात् जनात् उद्विजते उद्विष्टा भवति कदा
 चिद्वाशमित्येति भावः । मृदौ कीमलस्वभावे समशीले इत्यर्थः परिभवत्सासात्र परावमानन
 भयात् न सन्तिष्ठते चिरं इति शेषः । मूर्खान् जडान् निर्विवेकानित्यर्थः द्वेष्टि शत्रुवत्
 मन्थते । अप्यन्यविहत्सु अतिपीरैषु प्रणयिता प्रीति न गच्छति न स्वभते कदाचित् वैराग्येण
 त्याजेदितिभियेत्यर्थः । शूरेभ्यः वीरेभ्यः अधिकं अव्यये विभेति तस्यति । एकामभीरुन् अति
 भीतान् नित्यमद्विजतानित्यर्थः । उपहसति परिहसति अहो आश्चर्यं । लक्ष्मप्रसरा प्राप्ताधि-
 कारा वेश्वरनिता वारवनिता इव भृशमत्यर्थं दुःखोपचर्या कष्टम्येव्या सर्वथा दुराराध्या
 इत्यर्थः । अचेकस्या शिव “उद्विजते” इत्यादि बहुक्रियाकर्मत्वाद् दीपकालदार स च
 उपमया ससृज्यते । शार्ङ्गलविक्रीडित इत्यम् ॥ ५

(च) कृतककलहं कृत्वमित्येव । स्वतन्त्रेण स्वाधीनेन । कालमिति व्याप्तार्थे द्वितीया ।
 व्यवहर्त्तव्यं अस्वत्तत्त्वं । कथमपि अतिदुःखेन । पातकं पापं । अभ्युपगतं स्वीकृतं ।
 शयन् सुततं । आख्योपमाननीयसाचक्षय्य उपदेशेन शान्तेन संस्क्रियमाणा संशीध्यमाना
 मतिर्बुद्धियेषां न तयोक्ता ।

इह हि रचयन्त्यादि । इह अत्र जगति शिष्यः कात्र साध्वीं शरीं श्याय्यामित्यर्थं
 किंवा कार्यं रचयन् अनुतिष्ठन् न निवार्यति नियिज्यते मुक्तमिति शेषः । यदा यतूकाली
 मोहान् अज्ञानान् बुद्धिभ्रमात् मार्गं पर्याप्तं सदाचारमित्यर्थः । त्यजति परिहसति, तदा
 तत्काले गुरुं शिष्यकं अद्भुशं अद्भुशरत्रिवर्त्तकं भवतीति शेषः । तन्मान् विनयी
 मुग्धियायां अविद्येयां न विनयरुचयं विनीतां मुग्धियता इत्यर्थः । यदा सुततमेव सुत
 महान् निरद्भुशा नियन्त्रया स्वाधीना भवन्तीति शेषः । अतः अज्ञानं कालान परतरं
 परवर्त्तनम् कालं व्याप्य वयं स्वातन्त्र्येभ्यः स्वाधीनतां पराद्भुशा विमुग्धा भूयान्

[प्रकाशम्] आर्य्य ! वैहीमरे । सुगाङ्गाप्रासादमागेम् आदेशय ।

कधु । इत इतो देव ।

राजा । [परिक्रामति ।]

कधु । [परिक्रम्य ।] अयं सुगाङ्गाप्रासादः, शनैः आरोढुमहेति आर्य्य ।।

राजा । [नायकेन आरुघ्य दिशोऽवलोक्य ।] अहो । शरत्समयसम्भृतं शोभाविभूतानां दिशाम् अतिरमणीयता । (क) कृतः —

शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिमाः,

समन्तादाकीर्णाः कलबिभ्रतिभिः सारसकुलैः ।

चिताः चित्राकारैर्निशि विकचनचयकुमुदैः

नमस्तः स्यन्दसो सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७

अपिच,—

अपामुद्भूतानां निजमुपदिशन्तया स्थितिपटं,

दधत्या शालीनामवमतिमुदारैः सति फले ।

मयूराणामुग्रं विपमिव हरन्त्या मदमहो ।

कृतः कृतस्यार्यं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८

इति शेष । अथवा आर्य्योपदेशेन कियत्कालं स्वाधीनतया नीत्वा ततः परं पराधीनतया कालं नेषामीत्यर्थः । अथ हरिषीरुत्तं । न मत्तरसुभागा यदवेदं हं हं रिरिषीमता इति लक्षणात् ॥ ६

(क) शरत्समयेन शरत्कालेन सम्भृता परिवर्तिता शोभाविभूतयः शीन्दस्यस्यन्दयामां तथोक्तानाम् ।

शनैः श्यानीभूता इत्यादि । चिता मृगा ये जलधरच्छेदाः मेघखण्डाः ते पुलिनानीव यासां ता तदीक्षाः । शनैर्मन्दं मन्दम् अश्यानां श्यानां मृता श्यानीभूता विगल्ना इत्यर्थः । कलबिभ्रतिभिः अत्यल्पपुंरादि सारसकुलैः समन्तात् परितः आकीर्णा परिव्याता । निशि रात्रौ चित्राकारैर्नोराभासयन् विकचानि प्रसृष्टानि नवनाशि सृचाशि कुमुदानीव नैः तथोक्ते चिता व्याघ्राः दीर्घा मेघावरणराहित्यात् तत्रैतत्पतीयमाना दशदिशं नमन्ता आशा सरित इव नद्य इव नमस्त आकाशात् स्यन्दसो सरनि वहिरागच्छन्तीत्यर्थः । अथ उत्तमेवाख्यं । शिखरिषीरुत्तम् ॥ ७ ॥

अपामित्यादि । उद्भूतानां प्रवृत्तानां धलातिगानामित्यर्थं कुपयप्रवृत्तानाञ्च अपां जनानां निजं स्वकीयं स्थितिपटं अवस्थानस्थानं पट्टे प्रवृत्तस्थानञ्च, उपनिशन्त्या अपाविशन्त्या उदारैः महति "उदारो दाढमहती" रिल्लमर । फले शसे पले विद्यादिरूपं सति शालीनां धान्यविशेषाणां अवमतिं शिरोऽवनमनम् पट्टे विनयश्च दधत्या जनदन्त्या मयूराणां

अपिच,—

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवक्त्रभस्य
 मार्गं कथञ्चिदवतार्यं तनूभवन्तीम् ।
 सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव श्रुती
 गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नम् ॥ ८

[समतात् नार्थे न अवलोक्य ।] अये ! कथम् अप्रहृत्तकौमुदीमहोत्सव
 (ज) कुसुमपुरं पश्यामि ? आर्य्य ! वैहीनरे ! अथ त्वया अस्मद्द्वचनाद्
 आघोषितं कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ?

रुधु । देव ! अथ किम् । आघोषितो देवस्य आश्रया कुसुम-
 पुरे कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । आर्य्य ! तदेव किं न परिगृहीतम् अस्मद्द्वचनं पौरजनेन ?

रुधु । [कर्षो विधाय ।] देव ! शान्तं पापं, शान्तं पाप, पृथिव्याम्
 अखलितपूर्वं देवस्य शासनं, (झ) कथं पौरेषु खलितम् अर्हति ?

राजा । आर्य्य ! वैहीनरे ! तत् कथम् अप्रहृत्तकौमुदीमहोत्सवम्
 अधुनाऽपि कुसुमपुरं पश्यामि ? पश्य,—

धूर्तरन्वीयमानाः स्फुटचतुरक्याकोविदैर्वगनार्यो
 नानद्बन्ति रथ्या. पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातेः ।
 अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृह्विभवैः स्वामिनोःमुक्तशङ्का,
 भाकं स्त्रोभिर्मजन्तो विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥ १०
 कश्चु । देव । एवमेतत् ।

राजा । किमेतत् ?

कश्चु । देव ! अत इदम्—” ।

राजा । आर्य्य ! स्फुटमभिधीयताम् ।

कश्चु । “—देव ! प्रतिषिद्धः कौमुदोमहोत्सवः ।

राजा । [सञ्जीवम् ।] आः केन ?

कश्चु । न अतः परम् अघ्नाभिर्देवो विज्ञापयितुं शक्यते ।

राजा । न खलु आर्य्येण चाणक्येन अपहृत. प्रेक्षकाणाम् अति-

शयरमणोयः चक्षुषो विषयः ? (अ) - ।

कश्चु । देव । कौमुदो जीवितुकामो (ट) देवस्य शासनम् उल्लङ्घ-

यिष्यति ?

राजा । शोणोत्तरे । उपवेष्टुम् इच्छामि ।

पती । देव ! एद सिहासण, उपविंसदु देवो ।” (१)

(१) देव । एतम् सिहासनम् । उपविंसतु देव ।

धूर्तरन्वीयदि । स्फुटं व्यक्तं तथा चतुरक्याद् बाह्वल्लेखे कोविदाः परित्ता ते
 स्फुटचतुरक्याकोविदैः सुपटवाकपातुरीनिपुणैः धूर्तैः शङ्कैः अन्वीयमाना अतुगम्यमाना
 ब्रह्मनाय्यं वारवर्जिता पृथुजघनस्य विशालनितम्बस्य यो भर. गुरुनमित्येव । तेन या
 आश्रान्ति आश्रमर्षं तथा मन्दैः मन्दैः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः विपुलनितम्बभरानर्म
 प्रयातेर्ममने रथ्या राजमागान् न च लद्बन्ति शोभयन्ति । किञ्च स्वामिनः धनसम्पत्त्या
 पौरमुख्या प्रधाना पौरा गृह्विभवैः भवनस्थिताभिः वस्त्रामरणादिदपसम्पत्तिः अन्वीयन्त्य
 परस्परं स्पर्द्धमाना जेतुमभिलषन्त मुक्तशङ्का शीतभया स्त्रोभिः रमणोभिः शार्कं सङ्घं अभि-
 लषितं वाञ्छितं पार्वणं पर्वसमयोचितं विधिं विधानं व्यापारं तदुपयोगिकार्यं जातमित्येव ।
 न भजन्ते शिवन्त अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अन्धराजर्मम् ॥ १०

(अ) प्रेक्षकाणां दर्शकानां । अतिशयरमणोयः परमसुन्दरः । चक्षुषोविषयः द्रष्टव्य
 पदार्थः । अपहृतः प्रतिषिद्धः ।

(ट) जीवितुं कामं इच्छा यस्य स जीवितुकाम जीवनाभिलाषी । उल्लङ्घयिष्यति
 अतिक्रमिष्यति ।

राजा । [शान्तेन उपविश्य ।] आर्य्ये । वैहीनरे । प्रार्य्यचाणक्यं द्रष्टुम्
इच्छामि ।

वधुः । यद्वाञ्छापयति देवः । । [इति निष्क्रान्तः ।]

[ततः-भविष्यति चासनस्य समवनगतं कीपाशुविदां धिनां जलदधन् चाणक्यः ।]

चाणः । [आगतम् ।] कथं स्वर्जते मया । सह दुरात्मा राक्षस-

हतकः ॥ कुतः ?—

हतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय मगरात्,

यथा नन्दं हत्वा नृपतिमकरोत् मौर्य्यवृषलम् ।

तथाऽहं मौर्य्येन्द्रोः श्रियमपहरामीति कृतधीः,

प्रभावं महुक्षेरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ ११

[प्रत्यक्षदं चाणक्ये कृत्यं यथा ।] राक्षसे । राक्षस ! विरम्यताम् अस्माद्

दुर्व्यवसितात् । (ठ)

उत्सिक्तः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रो,

नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्तपुत्रः ।

चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते,

साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानधैरम् ॥ १२

[विचित्राः ।] अद्यथा, न अतिमात्रम् अस्मिन् वस्तुनि मया मन

खेदयितव्यम् । कुतः ?—

हतागा इत्यादि । हतं नन्दैरनुहितं आनं वरासनस्यासनस्य चन्द्रराजं यथा स
हतागा हतापराधः कौटिल्यः भुजग इव भुजङ्गम इव मगरात् पुरात् निपाय निर्याय नन्द
हत्वा निपाय यथा मौर्य्यवृषलं चन्द्रगुप्तं उपतिं राजानं अकरोत् विदधे । तथा अहं
मौर्य्येन्द्रो मौर्य्यवृषलचन्द्रस्य चन्द्रगुप्तस्य प्रियं राजसन्धौ अपहरामि अस्मादयामि इति कृतधी
विदितकुर्विष एव राक्षस महुक्षे प्रभावं प्रकथये महिमानं प्रतिशयितुं प्रतिशक्तिं व्यवसित
उदगुह ॥ अथ उपमानवाटः । शिशुविकी इति ॥ ११ ॥

(ठ) दुर्व्यवसितात् अगदुर्व्यवसितात् ।

मद्भृत्यैः किन् नाम पर्वतसुतो व्यास प्रविष्टान्तरे,
उदयुक्ताय नियोगमाधनाधिधौ सिद्धार्यकाद्याः स्वभाः ।
कृत्वा सम्प्रति कौतवेन कलहं भौर्व्येन्दुना, राक्षसं
भेत्सामि स्वमतेन; भेदकुशला ह्येष प्रतीपं द्विपः ॥ १३

रक्षणी । [प्रविष्टः ।] कष्टः खलु सेवा नाम ! कुतः ? -

मेतद्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्,
अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रमादा विटाः ।
दैन्यादनुखटशेनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः,
सेवां नाश्रवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्वहृत्तिं विदुः ॥ १४

[परिकल्प्य चरन्तीत्यर्थः ।] इदम्, आर्य्यचारुक्त्वस्य नृह यत्वात् पाव
शामि । [नाद्येन प्रविष्टः चरन्तीत्यर्थः ।] अहो ! राजाधिराजमन्त्रिणी
नृहभूतिः !! (५) कुतः ? -

उपलशकलमेतद् भेदक गोमयानां.

वटभिरुपहृताना वर्हिषां स्तोम एषः । . . .

शरणमापि ममिद्धि शुष्यमाणाभिरामिः.

विनमितपटनान्तं दृश्यते जोर्णकुक्षाम् ॥ १५

मद्भृत्यादि । प्रविष्टान्तरे चत्प्रविष्टे चरते हस्तान्पदेरेषिय मह्युः समागु
चरे परंन्तन पर्वतसुतपुत्र मन्त्रिणः व्यास परिहृतः । तथा सिद्धार्यकाया सिद्धार्यका
प्रभतः स्वभा गुदचरा नियोगमाधनविधौ सिद्धार्यसम्भ्रादनविधौ उदयुक्ता सम्भ्रता ।
मन्त्रित अधुना भौर्व्येन्दुना चन्द्रगुप्तेन कष्ट कौतवेन व्यासैक मिथ्या स्वयं-कलह विरीध
कृत्वा उत्पाद्य स्वमतेन मित्रवडा प्रतीप प्रतिकूलं राक्षसं त्वि चरुो भन्वयवेतो भि
व्यामि उदक करिष्यामि, द्वि यत्-पव राक्षस भेदकुशल भेदनीतिभिपुण अत भेद
नीटा पवाय शङ्क इति भव । अथ चाईलविशीकित हत इ११

मेतद्यमित्यादि । नृपते भूपालान्, एत सचिवत प्रधानामान्यान्, एत राक्षी वल्ल
भात् पियत्रानात्, तथा अन्य राक्ष भवने आशये स्वभ्रप्रसादा प्राप्तानुदया वि विटा धृता
वसन्ति तेभ्य अन्येभ्यश्च मेतद्य शङ्कर्य । दैन्यात् दीनभावान् कारिणादिस्य । पिण्डार्थं
श्रवणार्थं चन्द्रखटशेनापलपनैः—उन्मुखं चरुदीर्घं यथा तथा दशनामि वीक्षणानि तथा
अपलपनामि नृपतिप्रोच्यं स्वस्वमापनानि तै चायस्यद आवागं श्लेश कुपंते जनश्लेति श्लेष ।
नाश्रवकारिणीं क्रीमत्वविद्याधिनौ गौरवशाशिनौमिति यावत् सेवाः चरति सारमेयशात
कृतधिय परिहृता विदुः नामनि इति स्थाने कुर्णं “पुण्ड्रे” धे साम्प्रत स्थाने इत्यन्तरः ।
शत्रुनिमित्तत अस्वयवहस्तुसम्बन्धा निदशान इ१४

(५) राजाधिराजस्य नरपतिवत्त्वमिति मन्त्री तस्य । नृहभूति भवतिभूति ।

उपलशकलमित्यादि । एतन् दृश्यमानं उपलशकलं प्रसङ्गखण्ड गोमयानां शीपुर्

तत स्थाने खलु अस्य हृषलो देवयन्द्रगुप्त इति । (८) कुत ?-
 स्तुवन्त्यान्तास्या चित्तिपतिमभूतैरपि गुणै
 प्रवाच कार्पण्याद् यदवितथवाचोऽपि कृतिन ।
 प्रभावस्तृष्णाया स खलु सकल स्यादितरथा
 निरीहाणामीशस्तृष्णामिव तिरस्कारविषय ॥ १६

[विलोक्य समयम् ।] तदयम् आर्थ्यचाणक्यस्तिष्ठति । -

यो नन्दमौर्यैर्नृपया परिभूय लोकम्,
 अस्तोदयौ प्रतिदिशन्निर्वाभवकालम् ।
 पर्यार्यपातितहिमोष्णिसु सवगामि
 धाम्नाऽतिशोययति धाम सहस्रधास्र ॥ १७

[जालुभ्यां भूमौ निपथ्य ।] जयति जयति आर्थ्य ।

यास्य निदर्शनं विदारकं । एष इत्यमान षट्भिः ब्राह्मणबालके हावभूते उपहतानां
 समानीतानां वरिषां स्त्रीसु राशिः । आभिः हृषमानाभिः शुष्यमाणाभिः शुष्काभिः समिद्धि
 काष्ठे विनमितपटनान् विष्टेपेण अवनमितहृदिप्रान्तं जीर्णकुडं विशीर्षमिति शरर्ष
 गृह इत्यनेन । एतेनास्य निस्तार्थपरीपकारित्वं अप्रतिबद्धत्वादिमद्गुणवत्त्वं लोभशब्दत्वञ्च
 म्नास्यत ॥ एतं मान्निमी इति । जनमयययुतेर्यं मान्निमी भीमिलीके इति म्नास्यत् ॥ १६

(८) देव प्रभुयन्द्रगुप्त अस्य चाणक्यस्य हृषल इति आतिवाचकपदेनोभिधानं स्यात्
 युक्तं निष्पृहत्वाग्निर्भोकस्य चाणक्यस्य एतदेव शोभते इत्ययम् ।

भुवनीत्यादि । प्रकृष्टा वाक्येति प्रवाच प्रकृष्टवक्त्रारः अविद्यया सत्या वाक्ये
 त अविद्ययाच सत्यवादिन कृतिन साधव कार्पण्यात् दारिद्र्यात् दीनभावात् अभूते
 अयुक्तौ असत्यैरित्यर्थं "युक्तो आदाहते भूतं प्राण्यतीति समे विपु" इत्यमरः । गुणै
 पतिं राजानं नृपतिं प्रयसन्ति इति यत् स खलु हृषलाया धनाकाङ्क्षायाः सकल अखण्ड
 युः प्रभाव सामर्थ्यम् । इतरथा अथवा निरीहाणां वासनाविरहितानां एतादृशमहाकाङ्क्षा
 निति शेषः । ईश. प्रभु धनेश्वर इत्यर्थे षट्भिः तिरस्कारविषयं हृषास्पदं स्यात्
 भवत् । निरीहाणां का नाम चाटूकं राजभूतिर्वा इति भावः । उपमालङ्कारः ।
 शिवरिषो इति ॥ १६

चाण । [नाडीव चरन्तीव ।] वैहीनरे । किम् प्रागमनप्रयोजनम् ?
 कञ्चु । आर्थं । प्रणतिसम्भ्रमसमुच्चलितभूमिपालमौलिमणि-
 शकलशिखापिशङ्कोक्तपादपद्मयुगल पादपद्मयो आय्य प्रणिपत्य
 देव चन्द्रगुप्तो विघ्नापयति, क्रियान्तरान्तरायम् अन्तरेण आर्थ्यं (ण)
 द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

चाण । वृपला मा द्रष्टुम् इच्छति ? वैहीनरे । न खलु वृपलस्य
 श्रवणपथसुपगताऽय (त) मया कृत. कौमुदोमहोक्त्वप्रतिषेध ?

कञ्चु । आय्य ! अथ किम् ?

चाण । [सक्तीधम् ।] आ । केन कथितम् ?

कञ्चु । [भयं नाटयित्वा] प्रसादतु आर्थ्यं । स्वयमेव सुगाङ्गप्रासाद-
 शिखरगतेन देवेन श्रवणोक्तम् अप्रहृतकौमुदोमहोत्सव कुसुम
 मुरम् ।

चाण । आ ज्ञात, तिष्ठ तावद् भवद्भि एव मदन्तरेण प्रोक्ताञ्च
 रोपितो (य) वृपल. किम् अन्यत् ?

कञ्चु । [समथ तूष्णीम् अधामुल्लसिष्ठति ।]

चाण । अहो ! राजपरिजनस्य चाणक्यस्य उपरि विद्वेषपच-
 पात (द) । अथ क्व वृपल तिष्ठति ।

कञ्चु । [भयं नाटयत् ।] आर्थ्यं । सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेन अहम्
 आर्थ्यपादमूल प्रोपितं ।

श्रीप्रादकं सहस्रधास्य सूर्यस्य सर्वगामि सर्वभगं धाम तत्र धाम्ना स्वनजसा अतिशाययति
 अतिशय्य तिष्ठति अतिवर्त्तयतीत्यर्थः । अथ अतिरकालादार । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १०

(ष) प्रणतौ प्रणाम सम्भ्रमेष त्वरया समुच्चलितानि भूमिपालमौलिस्थितानि यानि
 मणिककलानि मणिककलानि तेषां शिखाभिः कान्तिभिः पिशङ्कोक्तं पिशङ्गवर्णोक्तं
 पादपद्मयुगलं यस्य स तथोक्तं । आर्थ्यं भवन्त । विघ्नापयति निवेदयति । क्रियान्तरस्य च
 काव्यस्य अन्तराय विद्म क्रियान्तरान्तराय त अन्तरेण विना, यदि काव्यान्तरस्य विद्मो
 न भवेदित्यर्थः ।

(त) श्रवणस्य पत्या श्रवणपत्न्यः । उपगतं प्राप्तं ।

(य) ज्ञातं विदितं । मदन्तरेण मां विना, मम अनुपस्थितिकाले इत्यर्थः । प्रोक्ताञ्च
 सन्प्रादकवचनैरुदीच्यं । रोपितं कोपितं ।

(द) विशिष्टं द्वेषं विशेषं विशेषपूर्णं पचपातं विद्वेषपचपातं ।

आष । [उवाच] । केषु किन् । सुगाङ्गप्रासादमार्गमादेशय ।

कक्ष । इत इत आर्य्य । [इति उभौ परिव्रजित ।] ।

कक्षु । अय सुगाङ्गप्रासाद', शनै आरोढुमर्हति आर्य्य ।

आष । मार्गेन आरुह्य अचलीकश्च सहस्रम आत्मगतम् । अये ! सिंहा-

सनमध्यास्ते वृषलः । साधु साधु ।—

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तैः

अध्यामितश्च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासन सदृशपार्थिवसङ्गतश्च,

प्रीति परा प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

[उपसृत्य] । विजयता वृषल । (घ)

राजा । [सिंहासनदुव्याय पाण्डवस्य पादौ गृहीत्वा ।] आर्य्य । चन्द्रगुप्त

प्रणमति ।

आष । [पाषी गृहीत्वा ।] उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वर्य्य ।—

आ शैलेन्द्राच्छिमान्तस्त्रानितसुरधुनीशीकरासारशीतात्,

आ तीराञ्चैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्थार्णवस्य ।

आमत्यागत्य भीतिप्रणतनृपगतैः शश्वदेव क्रियन्तां,

चूडारद्याशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलोरभ्रभागा ॥ १९ ॥

नन्दैरित्यादि । अनपेक्षितानि तुच्छीकृतानि राजवृत्तानि येन अनपेक्षितराजवृत्तैः, ते अनादृतराजधर्मैर्दमरिष्यन् । नन्दैर्वियुक्त विरहितं, राज्ञां भयान्नाना इवच अठेन इवलेन चन्द्रगुप्तेन अध्यामित अधिषद् सिंहासनं राजासन सदृशपार्थिवसङ्गतं अनुकूपभ्रमति समनित । आत्ममिति शेष । एन गुणा ज्ञम परां अनुभवां प्रीतिं आनन्दं प्रगुणयन्ति वर्धयन्ति । अय ममालङ्कार । ममं स्थादानुकूप्येण उवाचा योग्यस्य कक्षुम् । इति दर्पणात् । वसन्ततिलक इत्यम् ॥ १८

(घ) विजयता सर्वानुकूपेण वर्तताम् ॥

आशैलेन्द्रादित्यादि । शिमान्तात् प्रष्टारप्रान्तात् म्नालिताया निर्मेताया सुरधुन्या शीकरामारं अङ्गुलवर्षवै शीतात् शीतलात् आशैलेन्द्रात् शैलेन्द्र हिमालयं आरभ्य । नैकरागाङ्गा बहुवर्षाणां स्फुरितमधुनी पदीनमाणिक्याणां दक्षिणस्थार्णवस्य म तयोक्त तस्य दक्षिणस्थार्णवस्य दक्षिणभागस्य आतीरात् तीरं कुलं आरभ्य भीतिप्रणतनृपगतैर्भयावनतराजगत्ये आगत्य आगत्य तत्र चरणयुगस्य पदद्वयस्य अङ्गुलीभ्रभागा अङ्गुलीविवरप्रद्वया शश्वद्दिग्दर्शकं चूडारद्यां शिरीषशोभां अश्वत्थिरुपां धर्मं अनन्दं शेषं तेषु चूडारद्याङ्गुला मुकुटमदिमधुसूत्रपदोपिताङ्गुला क्रियन्तां विधीयन्तां ॥ अथवा इत्यम् ॥ १९

राजा । आर्य्यप्रसादाद् अनुभूयत एवैतत्, (न) उपविशतु आर्य्यं । [इति उभौ यथासनम् उपविष्टौ] ।

बाण । हृपल । किमर्थं वयम् आहृता ?

राजा । आर्य्यस्य दर्शनेन आत्मानम् अनुग्राहयितुम् ।

बाण । [अित हता ।] हृपल ! अलम् अनेन प्रश्रयेण, न निष्पृयो जनम् अधिकारवन्त प्रभुभि आहृयन्ते, (प) तत् प्रयोजनम् अभिधीयताम् ।

राजा । आर्य्यं । कौमुदीमहोक्तवप्रतिषेधस्य कि-फलम् आर्य्य पश्यति ?

बाण । [अित हता ।] हृपल । उपालक्ष्य (फ) तर्हि, वयम् आहृता ?

राजा । आर्य्यं । न उपालक्ष्यम् ।

बाण । किं तर्हि ?

राजा । विज्ञापयितुम् । (व)

बाण । हृपल । यदि एव तर्हि विज्ञापनीयानाम् अवश्यं शिष्येण स्वयोरुत्तरीहृत्या । (भ)

राजा । आर्य्यं । कां सन्देहं ? किन्तु न कदाचिदपि आर्य्यस्य निष्पृयोजना प्रवृत्तिः, इति चास्तु न प्रश्रवकाशः । (म)

बाण । हृपल । सम्यग्दृष्टहीतवानसि मदाशयम् । न हि प्रयो जनम् अनपेक्षमाणं स्वप्नेऽपि चाणक्यं चेतते । (य)

(न) आर्य्यप्रसादात् महानान्यस्य भवतीऽनुपपत्तौ । एतत् प्रादितप्रभुत्वम् ।

(प) प्रश्रयेण विनयेन । निष्पृयोजन निरपेक्षः । अधिकारवन्त अधिकृता अपि वादन् । आहृयन्ते आकाङ्क्षन्ते ।

(फ) उपालक्ष्य तिरस्कर्तुं भक्तं सवितु ।

(व) विज्ञापयितुं विशेषेण ज्ञापयितुं बोधयितुं विशेषरूपेणावगमाद्यम् ।

(भ) विज्ञापनीयानां महामानवानां गुरुणा । स्वयं अभिधाया अनुत्तरीहृत्या अतुलनत्वात्, नतु व्याहृत्या हतव्यं ।

(म) निष्पृयोजना प्रयोजनरहिता प्रवृत्तिः कार्यप्रवृत्तिः । इति अनेन हेतुना प्रश्रवकाशः अनुधीयावसरः ।

(य) सम्यक् यादार्थ्येण । दृष्टहीतवान् अवबुद्धवान् । मदाशयं मद्भिन्नाय । अनपेक्षमानं अनभिप्रेतम् । चेतते व्याप्तिगते ।

राजा । आर्य्य ! अत एव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुखरयति । (र)

चाप । हृषल ! श्रूयताम्,—इह खलु अर्थशास्त्रकाराः त्रिविधो सिद्धिम् उपवर्णयन्ति । तद्वयथा,—राजायत्तां, सचिवायत्ताम्, उभयायत्ताञ्च इति । तत् सचिवायत्तसिद्धेर्भवतः (ल) किं फलान्वेषणेन ? यतो वयमेव अत्र नियुक्ता वेत्स्यामः ।

राजा । [सकीप इव मुखं परिवर्णयति] ।

[ततो नेपथ्ये बैतालिकी पठतः] ।

एकः,—

आकाशं काशयुष्यच्छविमभिभवता भस्मना शुक्तयन्ती,
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिन्दती कृत्तिमैभीम् ।

कापालीमुहहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा,
हासश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्षौमैश्री शरदः ॥ २०

अपिच,—

प्रत्यद्योन्मेषजिह्वा क्षणमनभिसुखी रत्नदीपप्रभाणाम्,
आत्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।

नागाङ्गं मोक्षुसिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालीपधानं

निद्राच्छेदाभिताम्ना चिरभवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ २१

(र) अतएव भवदीयकार्याणां प्रयोजनसाधकत्वादेव । मुखरयति मुखं करोति वाचालयतीत्यर्थः ।

(ल) अर्थशास्त्रकाराः नीतिशास्त्रप्रणेताः । सचिवस्य चायत्ता अधीना सिद्धिः साधक्यवयस्य तस्य सचिवायत्तसिद्धेः अर्थाध्याधीनसाफल्यस्य । फलान्वेषणेन उद्देश्यानुसन्धानेन ।

आकाशमित्यादि । काशयुष्यद्विं काशकुमुमकान्ति अभिभवता अतिज्ञानता अतिधवर्कनेत्यर्थः । भस्मना स्रगांनविभूष्या आकाशं नभीमंशुखं दृश्यन्ती धवलयन्ती, पक्षे काशकुमुमाभिभाविना शारदकुमुमेन संभावनीलेमपि आकाशं दृश्यन्तीत्यर्थः । शीतांशो गिर मितस्य चन्द्रखलस्य अंशुजालैः किरणसमूहैः । जलधरमलिनां मेषयामो ऐभौ कृत्ति गजसम्भे क्लिन्दती सिद्धेन्ती पक्षे शीतांशोरंशुजालैः विलसं चन्द्रकिरणैः ऐभौ कृत्तिनिव जलधरमलिनां प्राग्भविति शेषः । क्लिन्दती अपसारयन्ती । कौमुदी कुमुदसम्भविनीमिव कापाली भरकपापरचिता धवला युग्मा अर्जं मालां उहहन्ती धारयन्ती । पक्षे कापाली अत्रनिव कौमुदी । अन्तु समानं । हासश्री, हासश्रीभा राजहंसा इव यस्या सा हासश्रीराजहंसा, पक्षे हासश्री । इव राजहंसी यस्याः सा । इति ऐश्री तनुरिव अपूर्वा अभिनवा हरतु शरदः इव युष्माकं जेशं कष्टं आप्तात्किंकादिदु खं हरतु नामयतु इ अथ उपमालङ्कारः । धन्वराजः । लघवं प्रागुक्तम् ॥ २०

प्रत्यद्योन्मेषजिह्वादि । कदाचिदज्ञानं कदाचिदज्ञानं एव उपधानं उपवर्णः यस्य तत्

द्वितीयः—

सखीत्कर्षस्य धावा निधय इव कृता केऽपि कस्यापि हेतोः,
जीतार स्वेन धाम्ना मदसलिलसुखां नागयूथेश्वराणाम् ।

दृष्टाभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपाः,

नाञ्चाभङ्गं सहन्ते दृवर । नृपतयस्वाहृशा सार्वभौमा ॥ २२

अपिच,—भूपणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभु ।

परैरपरिभूताश्चस्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३

तथोक्तं । उक्त विद्याम् । भाग्यं चमत्तं अदृष्टिम् यस्य तत् नागाश्च शपथं चमत्तमयन इत्यर्थः । मीकं परिच्यक्तुं इच्छति अभिलषत इरेर्नारायणस्य । प्रत्ययं तत्पणात् यथा तथा सम्प्रवेश्य चरौधेन उन्मीलनेन शिष्टा सङ्घृष्टिता । अथ अत्यकालं व्याप्य, चमत्तशिरी इवस्थितरवानि एव दीपा तेषां या प्रभा तामां चमत्तमुन्मीली पराद्युन्मीली तद्दर्शनमाचमा । अङ्गभङ्गन सङ्घर्षमाने साङ्गभङ्गे लुम्बिते लुम्बिते मुखस्यादानपूर्वकान्तरवायुनिष्काशन्यापारैरित्यर्थः । जनितं चतुष्पन्नं जलानां अयुज्जलानां सवा विन्दुवो यस्यां सा जनितजललवा पर्यागलदयुविन्दुः । चात्मव्यापारे दग्धनक्षिप्य यां गुर्वी मन्थरा चाचल्य रहति यावत् । मिद्राया संपश्यते देन भङ्गेन अतिताया अतिलीहिता आकिकरा इवत् सङ्घृष्टिता 'हृष्टि किकरा किञ्चित् स्फुटापात्रे प्रसारिताः । भीलिताहृष्टा लीकि तारा व्यावर्तनीकरा' इत्युक्ते । हृष्टि मयमं न युधान् चिर दीर्घकालं व्याप्य अत्र रचतु ॥ अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । स्वयं वीक्रितं उच्चार्यसक्रिय रूपवचनम् । इति दृष्टाङ्के । अन्धराहण ॥ ॥ २२

सत्तात्कर्षस्य इत्यादि । नृपु मनुष्यदु वर येष्टं हे दृवर नरनाय । कस्यापि प्रयो जनस्य हेतोः विशिष्टप्रयोजनस्य इत्यर्थः । धावा विधावा सखीत्कर्षस्य शौच्यातिशयस्य निधय इव आधारा इव कृता स्वेन स्वकीयन धावा प्रभावेण लीलीमरमहिष्वा इत्यर्थं मद सलिलसुखां द नवारिविषया न गयूथेश्वराणां मजघटापतीनां पथे मञ्जितानां राज्ञाश्च जीतार पराभावात्तार, व्यक्ती प्रकटी मानावलेपी सम्मानगर्भी देवां त तथोक्ताः सर्वे स्वीकृत गौरवगन्ता इत्यर्थं केऽपि त्वाहृशा भवाहृशा सार्वभौमा राजवक्तव्येन नृपतय नर राजा । मृगाणां पशूनां अधिपतय प्रमत्त शिष्टा दृष्टानां दन्तानां भङ्गं चतुष्पन्नं इव आञ्चाया भङ्गं व्याघातं अन्यथाचरन्मिति यावत् तं आङ्गभङ्गं आदिश्लङ्घनं न सङ्घनं चमत्ते । पशानानां दशनभङ्गनमिव नरपतीनामादेश्लङ्घनं सम्बन्धेन सुदु सङ्घमिति भावः । एत दृष्टये श्रुति —आञ्चाभङ्गी नरेन्द्राणां विद्यायां मानखण्डनं पृथक् शय्या कुल स्त्रीशामशास्त्रविहितो वधः ॥ इति ॥ उपमालङ्कार उत्पन्नाश्च । अन्धराहण ॥ ॥ २२

भूपणाद्युपभोगेन हि । प्रभु भूपणादीनां हारकेयूरप्रभतीनां प्रासादादीनीनाश्च उपभागन प्रभवतीति प्रभु ईश्वर, राजा इत्यर्थः न भवति । परै अन्ये अपरिभूता अनवज्ञाता समाहता इति यावत् आञ्चा यस्य स अपरिभूताश्च अज्ञाततादृशः अज्ञाततामस्य इत्यर्थः । स्वं भवानिव

चाण । [आकर्ण्य आत्मगतम् ।] प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुति-
रूपेण प्रवृत्तशरत्तुणप्रख्यापनम् आशीर्षचनम् ; इदम् अपरं किमिति
न अवधारयामि । [किञ्चित् ।] आः ज्ञातम् । राक्षसस्य अयं प्रयोगः ।
आ दुरात्मन् राक्षसहतके । दृश्यसे, जागर्ति खलु कौटिल्यः (व) ।
राजा । आर्य्य वैहोनरे । दीयताम् आर्या वैतालिकाभ्या सुवर्ण-
शतसहस्रम् ।

कचु । यद् आज्ञापयति देव । [इति उक्त्याय परिक्रान्तिः ।]

चाण । [सक्रोधम् ।] वैहोनरे । तिष्ठ तिष्ठ, न गन्तव्यम् । हृषल ।
किमयमस्थाने एव महान् अर्थोत्सर्गः (श) क्रियते ।

राजा । आर्य्येण एव सर्वतो निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य (प) मम बन्ध-
नम् इव राज्यं, न राज्यमिव ।

चाण । हृषल । स्वयम् अनमियुक्ताना राज्ञाम् एते दोषा भवन्ति ।
तद् यदि न सृष्टसे, तदा स्वयमेव अभियुज्यस्व । (स)

राजा । एते वय स्वकर्मणि अभियुज्यामहे ।

चाण । प्रिय न, वयमपि स्वकर्मणि अभियुज्यामहे ।

राजा । यदि एव, तर्हि कौमुदोमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रयोजन-
योतुम् इच्छामि ।

राजा प्रभु नियन्त्रातुरक्षसमर्थ कर्ता उच्यते कथ्यते जनैरिति शेषः । ये षडसूपभोगिन-
त्रिसामवाङ्मूलीन च प्रभुत्व न जायते समस्यर्धितशासनत्वमेव नियत राजलक्षणमिति
भावः । एतत् श्लोकस्य राक्षसप्रेरितेन वैतालिकच्छासना सनकच्छेन पठितं । उपमालङ्कारः ।
पञ्चाक्षरं छन्दः ॥ २२

(व) विशिष्टा श्रेष्ठा हरिहररूपैत्यर्थं या देवता तस्याः स्तुतिरूपेण स्वव्याजेन ।
प्रवृत्तायाः प्रकान्तायाः उपस्थितायाः शरदः शरदतो गुणप्रख्यापनं उत्कर्षप्रकाशी यच्चिद्
तत् तयोक्तं । अवधारयामि निश्चिनोमि । प्रथमं प्रवर्त्तनं । खलु निश्चितं ; कौटिल्य-
जागर्ति अपरमत् समुद्युक्तय वर्त्तते ।

(श) अस्थाने अनुपयुक्तपात्रे । महान् विपुलः । अधानां धनानां उत्सर्गं
वितरणं दानमित्यर्थः । “स्थानो विहापितः दानमुत्सृज्य न विचञ्जति” इत्यमरः ।

(प) एवमेव प्रकारेण समेत सर्वेन्द्र निरुद्धः प्रतिरुद्धः संयत इत्येव चेष्टाया
कार्येण प्रसर व्याप्तिर्यस्य तस्य निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य संयताभिलाषेत्यर्थः ।

(स) अनमियुक्तानां अनुद्युक्तानां असाधोमानां । अभियुज्यस्व उद्गुडुत्सव रात्र-
कार्येपर्य्यवैषये अभिनिविष्टो भव इत्यर्थः ।

चाप । हृषल । कोमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनम् इति
अहमपि श्रोतुम् इच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावत् ममाप्राध्याघातः । (ङ)

चाप । हृषल । ममापि खलु त्वदाप्राध्याघातः (क) एव कोमुदी
महोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनमिति । कुतः ?—

अश्रीधीनां तमालप्रभवकिसलयभ्यामदेलावनानाम्,
आ पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलघोभितान्तजनानाम् ॥

मालेवाप्रा सपुष्या नतनृपतिगतैरुद्यते या शिरोभिः,

सा मध्येव खलन्ती प्रययति विनयान्द्रुतं ते प्रभुत्वम् ॥ २४

राजा । अथ अपरमपि प्रयोजनं यत् तच्छ्रोतुम् इच्छामि ।

चाप । तदपि कथयामि ?

राजा । कथयताम् ।

चाप । शोणीत्तरे । शोणीत्तरे । महचनात् । कायस्थम् अचल
दत्त बृह्नि, यत् भद्रभटपश्यतीनामितोऽपरागादपक्रम्य मलयकेतु-
माश्रितानां लेख्यपत्र तत्तावत्, (ख) दीयताम् इति ।

प्रती । ज अञ्चो आणवेदि ति । [निष्कम्प पुनः प्रविश ।] अञ्च ।

पदं पत्तं । (२)

(२) यदाप्य प्राप्तापयति इति । चापः । इदं पदम् ।

(ङ) आश्रायाः प्राध्याघातः प्राध्याघातम् ।

(क) तव प्राश्रायाः प्रादेशस्य व्याघातः भङ्गः खलनमिति यावत् ।

अश्रीधीनामित्यादि । तमालप्रभवादि तापिञ्चोत्पद्मानि यानि किशोल्यानि नव
पद्मा तैश्चामानि मौल्यानि देलावनानि तीरस्थकाननानि येषां तेषां सद्योक्तानां चटुले
पचले विमिकुले विभिनासकमतस्त्रिषीपसमूहे घोभित आलोकित अन्तर्गत जलमध्य
येषां तेषां सद्योक्तानां । चतुर्णां अश्रीधीनां आपारेभ्यः अ गतैरिति शब्दः । जनानां
अवनतानां नृपतीनां मृगालानां गतैः शिरोभिः मलयके करणैः, सपुष्या सकुमुमा माना शक,
इव, तव या प्राश्रायाः प्रादेशे गच्छते उद्यते स्वीक्रियते इत्यर्थः । अथा प्राश्रा नदि त्वत्
प्रतिष्ठातरि प्राश्राये नान्यदिमित्येवकारार्थः खलन्ती अगता गती विनयान्द्रुत विनयविम
नितं ते प्रभुत्व कर्तृत्वं राजभावमित्यर्थः प्रययति विस्तारयति विख्यापयतीत्यर्थः । अत्र उप
मानहारः । अन्धपश्यन् ॥ २४

(ख) अपरागात् अन्तर्गते अचलीयात् । इतः क्रमात् आनात् अपक्रम्य अपमन्थ ।

चाण । [गृहीत्वा ।] वृषल ! श्रूयताम् ।

राज्ञः । दत्तावधानोऽस्मि । (ग)

चाण । [वाचयति ।] स्वस्ति, सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्र-
गुप्तस्य सङ्घोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणाम् इतोऽपक्रम्य मलयकेतुम्,
आश्रितानां परिमाणलेख्यपत्रम् । तत्र प्रथमं तावत् गजाध्यक्षो
भद्रभटः, अग्नाध्यक्षः पुरुषदत्तः, महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागि-
नेयो हिङ्गुरातः, देवस्य खजनगन्धी महाराजो बलगुप्तः, देवस्यैव
कुमारसेवको राजसेनः, सेनापते, सिंहवलदत्तस्य कनोयान् भ्राता
भागुरायणः, मालवराजपुत्रो रोहिताक्षः, चक्रगणमुख्यतमो विजय-
वर्मा इति [आकम्प्यम् ।] एते, वयं देवस्य कार्ये अवहितः स
इति । (घ) [प्रकाशम् ।] एतावद् एतत् पत्रम् ।

राज्ञः । आर्य्य ! एतेषाम् अपरागहेतून् (ङ) श्रोतुम् इच्छामि ।

चाण । वृषल ! श्रूयताम्, अत्र यौ एतौ गजाध्यक्षाध्यक्षौ
भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ, एतौ खलु स्त्रीमद्यमृगयाशोली, हृद्यम्बा
वेक्षणे अनैभियुक्तौ ; इति स्वाधिकाराभ्याम् अवरोप्य मया
खजोवनमात्रेणैव स्थापितौ इति अपरक्तौ (च) गत्वा खेन खेन
च अधिकारेण व्यवस्थाप्य मलयकेतुम् आश्रितौ । यौ इतौ हिङ्गु-
रातवल्लगुप्तौ, तौ अपि अत्यन्तलुब्धप्रकृतौ, दत्तं धनम् अबहुमन्

नेत्यापच निविता पत्रिका । तावत् साकल्येन "यावतावत् साकल्येऽप्यधी मानेऽवधारणे" ।
इत्यमरः । सर्वमित्यर्थः ।

(ग) दत्तं अवधानं मनसंयोगी येन स दत्तावधानं अवहितवित्तम् ।

(घ) सुगृहीतनामधेयस्य प्रातःकरणीयम् । सङ्घं प्रतिष्ठन्ति यै तेषां समानसुखदुःखानां
मित्यर्थः । परिमाणाय संशुद्धायै लिख्यपत्रम् । महाप्रतीहारस्य प्रधानहाररविष्य । स्वजन-
गन्धी सम्पर्केण स्वजन इत्यर्थः । कुमारसेवक शैवभक्त । कनोयान् कनिष्ठ । चक्रगण-
मुख्यतमः अग्निदत्तप्रधानः । अश्रितः मारभ्राता । आश्रितहेतुः अतोऽश्रिताः इत्यर्थः ।

(ङ) अपरागहेतून् पञ्चमीपकारपानि ।

(च) स्त्री वारयोक्तिं, मत्पुरा, मृगया चालितः तामु स्त्रीमद्यमृगयामु गौतमं धर्षी-
तौ तयोक्तौ । अनैभियुक्तौ असावधानौ । अवरोप्य विन्ध्यात् । खेन खेन मजीवनं मजीवन-
मानं तैः, अत्यन्तं ततोऽपि, अत्र पितौ एतयोरेत्यानि धनादीनि गृहीत्यानि, जीवन्तु
इतिमित्यर्थः । अपरक्तौ अशक्तौ ।

मानो, (क) तत्र बहु लभ्येत इति मलयकेतुम् आश्रितौ । योऽपि असौ भवतः कुमारसेवको राजसेनः, सोऽपि तव प्रसादात् अति-मात्रं कोपहृष्यस्व सहसा एव सुमहद्वैख्यम् अवाप्य पुनरुच्छेद-शङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रितः । योऽयमपरः सेनापतेः सिंहबलदत्तस्य कनोयान् भ्राता भागुरायणः, असौ अपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दः तत्प्रोत्वा च "पिता ते चाणक्येन घातितः" इति रहसि वासयित्वा, मलयकेतुम् अप-वाहितवान् ; (ज) ततो भवदप्यकारिषु (झ) चन्दनदासप्रभृतिषु निगृह्यमाणेषु (ञ) स्वदोषाशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः ; तेनापि (ट) असौ मम अनेन प्राणाः परिरक्षिता इति कृतज्ञताम् अनुबध्यमानेन (ठ) पैलकञ्च परिचयम्, आत्मनोऽनन्तरम् अमात्य-पद आहितः । यौ तौ रोहिताक्षविजयवर्माणी, तौ अत्यन्तमानि-त्वात् (ड) स्वदायादेभ्यः त्वया द्योयमानं बहुसम्मानम् असहमानौ मलयकेतुम् आश्रितौ । इत्येषाम् अपरागहेतवः ।

राजा । आर्य्य ! एवम् एतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु अपि क्षिप्र-मैव कस्मात् न प्रतिबिद्धितम् आर्य्येण ? (ठ)

आर्य्य । वृषल ! न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किम् अकौशलात्, उत प्रयोजनापेक्षितया ? (ण)

आर्य्य । कथम् अकौशल भविष्यति, नियतं प्रयोजनापेक्षितया ।

(क) अर्धतं प्रतिशयेन जुभा प्रकृतिर्ययोः तौ । अत्र अत्रुर स्वप्नम् ।

(ज) - अपवाहितवान् अपक्रमितवान् ।

(झ) अप्यकारिषु अनिष्टकारिषु ।

(ञ) निगृह्यमाणेषु निगृहीतेषु दखितेषु ।

(ट) तेन मलयकेतुना । अनुबध्यमानेन अपेक्षमाषिण ।

(ठ) आत्मनः अन्तरं अत्यर्धितं प्रत्यासन्नित्यर्थः । अमात्यपदं साधिन्यम् ।

(ड) अत्यन्तमानित्वात् बहुसम्मानवत्त्वात् । स्वदायादेभ्यः निगृह्यमाणेभ्यः ।

(ड) एतेषु भद्रमठादिविरक्तपदेषु । परिज्ञाता सम्बन्धविदिता अपराग-हेतवः कारणानि दीयां तेषु । क्षिप्रं सत्वरः प्रतिबिद्धितं प्रतिविधानं कृतम् ।

(ण) अत्रुत्पन्नस्य भावः अकौशलं तस्मात् अकौशलात् अनेपुख्यात् । उत अत्र अ-पेक्षितया अपेक्षितया अपेक्षितया ।

राजा । तत् अप्रतिविधानप्रयोजनम् इदानीं श्रोतुमिच्छामि ।
चाण । हृषल । श्रुयतामि, श्रवधार्यताञ्च ।

राजा । उभयमपि क्रियते, कथ्यताम् ।
चाण । हृषल । इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानम् ;— तद् यथा, अनुग्रहो नियग्रह इति । अनुग्रहः तावत् प्राचिन्नाधिकारयोः भद्रभटपुरुषपदतयोः पुनः अधिकारारोपणम् एव । अधिकारश्च पुनः तादृशेषु व्यसनदोषात् अनभिद्युक्तेषु पुनः आरोप्यमाणः सकलस्य एव राज्यस्य मूल हस्त्यश्वम् अवसादयेत् । (त) हिङ्गुरातबलगुप्तयोः अत्यन्तदुष्प्रकृतिकयोः सकलं राज्यसम्प्रदानेनापि अपरितुष्यती अनुग्रह कथं कर्तुं शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु, स्वधनप्राणनाशभोतयोः कुतीऽनुग्रहस्य अवकाशः ? रोहिताक्षविजयवम्भोरपि दाय्यादमानप्रदानपीडितयोः मानमपि अपमानं मन्यमानयोः अत्यन्तमानिनीः कीदृशोऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतं पूर्वं पक्षः ; उरु रोहिण खलु वयम् अचिरान् अधिगतेनन्दशत्रूणां सहीत्यायिनं प्रधानपुरुषवर्गम् उग्रेण दण्डेन पीडयन्तो, नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनाम् अधिश्वास्या भवामः, इत्यतः परिहृत एव (द्य) । तत् एव मनुग्रहीतास्मद्गत्यपक्षो राक्षसोपदेशश्रवणप्रवणो महीयसा स्नेह-राजबलेन परिहृतं, पितृवधामर्षितं पितृवधकंपुष्टो मलयकेतुः अस्मान् अभियोक्तुम् उद्यत इति, सोऽयं व्यायामकालो न उक्तवकाल (द)

(त) द्विविध विप्रकारः । नियग्रह दण्डः । प्राचिन्नाधिकारयोः विलोपिताधिकारयोः व्यसनदोषात्—स्त्रीमयादिषु अत्यासक्तिदोषात् । अवसादयेत् ताश्रयेत् ।

(घ) दाय्यादभ्य शातिभ्यः मानप्रदानेन पीडितयोः द्विष्टितयोः । मानं गौरवम् । अपमानं अगौरवम् । पूर्वं पक्षः—प्रागुक्तानुग्रहनिग्रहयोः अनुग्रहद्वयं प्रथमः पक्षः । उच्यते नियग्रहस्य श्रेष्ठं पक्षः । अचिरान् अपुनाः उग्रेण कठीरेण । अधिश्वास्या अविशाम भूमयः । परिहृतं परिनिर्जितम् ।

(द) अनुग्रहीतः अनुकल्पितः अस्मद्त्वानां पक्षोऽयम् स तयोक्तः । राक्षसस्य उत्पन्न-श्रेष्ठस्येति आदेशस्येति प्रवणं समुत्सुकः । महीयसा प्रवर्णः । परिहृतं परिनिर्जितम् । पितृवधामर्षितं पितृवधेन सञ्जातकीदम् । व्यायामस्य श्रमसाध्यकार्यस्य युद्धोदयोः श्रेष्ठं कथं कालं समयम् ।

इति । अतो दुर्गसङ्कारे शारद्वये, किं कौमुदीमहोत्सवेन ?
इति प्रतिपिहः । (ध)

राज्ञः । आर्य्ये । बहु प्रष्टव्यमव ।

चाणः । ह्यन । विश्व पृच्छ, समापि बद्धास्थेयम्, अत्र । (न)

राज्ञः । एष मृच्छामि ।

चाणः । अहमपि एष कथयामि ।

राज्ञः । योऽयम् अत्राक्रमस्य सर्वस्यैव अनर्थस्य हेतुर्मनयकेतु-
म कस्मात् आर्य्येण अपक्रामन् उपेक्षितः ? (अ) ।

चाणः । ह्यन । मलयकेतो, अपक्रमणानुपेक्षणे इयो गति
स्यात् ; अनुगृह्येत निगृह्येत वा । अनुग्रहे, पूर्वपतिश्रुतं राज्ञे इदं
प्रतिपाद्येत । निग्रहे तावत् पर्वतकोऽस्माभिः व्यापादित इति
कृतघ्नतायाः स्वयं हस्तो दत्त स्यात् । प्रतिश्रुताहाराज्यप्रतिपादने
ऽपि पर्वतकविनाश' केवलं कृतघ्नतामात्रफलः (य) स्यात् इति
मलयकेतु अपक्रामन् उपेक्षितः ।

राज्ञः । अत्र तावदेवम् । राज्ञसः पुनः इहैव च अन्तर्नगरे (फ)
वर्तमाने आर्य्येण उपेक्षितः, इत्यत्र किमुत्तरम् आर्य्यस्य ?

चाणः । राज्ञसोऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानुरागित्वात्
सुचिरमेव अत्र सहवामाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतोनाम्
अत्यन्तं विज्ञास्यः, प्रज्ञायुरुपकाराभ्याम् उपेत, सहायसम्यदा

(ध) दुर्गस्य परिषदया कैत्याशसस्य वा सङ्कारे समीपेने मनुप्रतिविधाने ।
शारद्वये शारद्वयीये । बहुप्रष्टव्य बहुवचनश्चा इत्यर्थः ।

(न) विश्व सविज्ञास । बहुप्रष्टुं आर्य्येण वक्तव्यम् ।
अपक्रामन् पलायमान । उपेक्षित परित्यक्त । (अ) ।

(य) अपक्रमस्य अनुपेक्षणे उपेक्षारहित्ये । इयो विविधा मति उपाय । पूर्व
प्रतिश्रुत प्राकम्बीकृत । प्रतिपाद्येत समर्पेत । कृतघ्नताया - कृतघ्नताया । भय
शासना । इह इहावस्यन् । पर्वतकविनाशनितलीलापवादी दुःखनेयो भवेत् ।
प्रतिश्रुतस्य अङ्गीकृतस्य पराजयस्य प्रतिपादने समर्पणेन कैश्चा कृतघ्नता कृतघ्नत नाव
फल नामो दय्य स तदीयः ।

(फ) अन्तर्नगरे नगरमध्ये । वर्तमानं चरतिष्ठमान । उत्तर प्रतिवचनम् ।

युक्त, कोपवल्लवामिहैव अन्तर्नगरे वर्तमानो मद्भान्तं खलु अन्तः-
कोपम् उत्पादयेत् । दूरीकृतस्तु, वाद्यकोपम् उत्पादयन्नपि (ब)-
न दुःखसाध्यो भविष्यति इत्यतोऽपक्रामन् उपेक्षितः ।

राजा । तत् किमर्थम् इहस्य एव उपायैः न उपक्रान्तः ? (भ)

चाण । अथ कथम् अपक्रान्तो भविष्यति ? ननु उपायैः एव
असौ हृदयेशयः शङ्कुरिव उवृत्त्य दूरीकृतः । (म) दूरीकरणस्य च
उक्त प्रयोजनम् ।

राजा । आर्थ ! कस्माद्भिक्रम्य न गृहीतः ?

चाण । हृपल ! राक्षसः खलु असौ विक्रम्य निरुद्धमाणः स्वयं
वा विनश्येत्, युष्मद्वलानि वा विनाशयेत् । एवं सति उभयथापि
दोषः । पश्य,—

स हि भृशमभियुक्तो गद्युपेयाद् विनाशः,

ननु हृपल ! वियुक्तस्तादृशेनासि पुसा ।

अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत्, सापि पौडा,

नवगज इव तस्मात् सीऽभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५

राजा । न शक्नुमो वयम् आर्थस्य वाचा वाचम् अतिशयितुं,
सर्वथा अमात्यराक्षस एव अत्र प्रशस्यतरः । (य)

(ब) निजस्वामिनि स्वप्रभौ नन्दे । स्त्रिरानुरागितात् दृढभक्तिकत्वात् । संज्ञेवासात्
पुरुतावस्थानात् । शीलज्ञानां विदितस्वभावानां । अत्यन्त विश्वास्य अतिप्रत्ययपात्रम् ।
प्रशानुपकारार्थां बुद्धिपीड्यार्थां उपेत युक्तः । कोपवलयान् धनसैन्यान्वितः । अन्त-
कोप प्रकृतौनां क्रोधः । वाद्यकोप विद्धिर्विद्धे । दूरीकृत, विताडित दूरे वर्तमानः ।

(भ) इहस्य अत्र वर्तमानः । उपायै सामादिभिः । उपक्रान्त, गृहीतः ।

(म) असौ राक्षसः । हृदयेशयः मर्त्यविद्धे शङ्कुरिव इत्यम् ।

सहि भृशमित्यादि । यदि यद्यपि सः राक्षसः भृशं अर्थं अभियुक्तः अस्माभिः राजानो
मन् विनाशं निधन उपेयात् प्राप्नुयात् । ननु भी हृपल तादृशेन शीघ्रतमेन इत्यर्थे ।
पुसा पुच्छेण वियुक्त विरहितः असि भवसि । अप्र पञ्चानरे तव भवत, वल्लिषु सैन्येषु
मुखा प्रधाना वान् बलमुख्यान् सैन्याध्यक्षान् नाशयेत् मारयेत् सापि सैन्यचतुरपि पौडा
द उकारणं तस्मात् कारणात् नवगजः नूतनहन्ती इव सः राक्षसः अभ्युपायै सामादि-
प्रयोगे विनेयः समीक्ष्यार्थः ननु बलात् इत्यर्थः । अवीपमालुङ्कारः । मालिनी इत्यम् ॥२५

(य) वाचा वाक्येन आर्थस्य वाच अतिशयितुं अतिक्रमितुं । सर्वथा सर्वतोभावेन ।
प्रशस्यतरः अतिशयेन प्रशस्तः प्रशसनीयः ।

चाण । [सक्तोपम् ।] न भवान् इति वाक्यगेषः मा तावत् एवम् ।
भो वृषल । तेन किं कृतम् ?

राजा । यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना,—
लम्बायां पुरि यावदिच्छमुपितं, कृत्वा पदं नो गले,
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्दलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैः सन्तोषविभवैः सम्प्रोहमायादिता,
विश्वास्थेष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥ २६

चाण । [विस्त्र] । वृषल ! एतत् कृतं राक्षसेन !!

राजा । अयं किम् । एतत् कृतम् अमात्यराक्षसेन ।

चाण । वृषल ! मया पुनर्ज्ञातं, नन्दमिव भवन्तम् उड्डेत्यं
भवानिव भूतलै मलयकेतुः अधिराज्यम् आरोपितः ।

राजा । अलम् उपालभ्य ? आर्य्य ! देवेन (२) इदम् अनुष्ठितं,
किम् अत्र आर्य्यस्य ?

चाण । हे मत्सरिन् ?

आरुद्धारुद्धकोपस्फुरणविषमिताप्राङ्गुलीमुक्तचूडां,
लोकप्रत्यक्षमुप्रां, सकलरिपुकुलोच्छेददोषा प्रतिज्ञाम् ।

क्रैनान्धेनवांलता नय नवातिशतद्रव्यकोटोश्वरास्ते,

नन्दाः पर्यायभूताः पश्य इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥ २७

लम्बायामित्यादि । पुरि नगरे कुसुमपुरे लम्बायां अथाभिरधिहतायां न, अस्माः
गले कले पद चरण कृत्वा निधाय यावदिच्छं इच्छामनतिक्रम्य संसितसमशपर्यन्तं लभिः
पुरिस्थितः अथदलानां मदीयसेनानां जयघोषणादिषु विजयप्रचारादिषु बलात् बल
ससंभ्रमाश्रित्य व्याघातं विघ्नः प्रतिकूलता इत्यर्थः । कृतः विहितः । सर्वं तेनेति गद्य
व्यतपदेनावयवः । विपुलैः प्रचुरैः सन्तोषविभवैः सन्तोषनीतिकौशले, अत्यर्थं सम्प्रो
होत्वा मूढतां प्रापदिताः प्रापिताः नः अस्माकं मतयः इदयः स्वेषु स्त्रेकीयेषु वर्गेषु गणैः
नितात्ममाश्रीयेषु विशासेषु प्रश्रयपात्रेषु अपि किमुताम्बेषु इत्यपिकारणार्थः । न विश्वसन्ति
अत्र उदात्तालङ्कारः । आर्द्धविक्लीकित इत्यम् ॥ २६

(२) उपालभ्य तिरस्कृत्य । देवेन अदृष्टेन ।

आरुद्ध इत्यादि । आरुद्धस्य प्रहङ्गस्य कोपस्य शीघ्रस्य स्फुरत्वेन विकारिण विषमितानि
अपाराध यासां ताः आरुद्धकोपस्फुरणविषमिताया मां अहृत्य, ताभिर्मुक्ता बन्धनविरहित
भूता शिखा यस्यां तां तथोक्ताः । सकलस्य अखण्डस्य रिपुकुलस्य शत्रुवर्गस्य उच्छेदेन विधीये
दोषां दुष्टता तां सकलरिपुकुलोच्छेददोषां अर्था भोषणां प्रतिज्ञां प्रतिश्रुति लोकप्रत्यक्ष

अपिच,—

गृध्रेण बहवक्रं विद्यति विचलितैः दोषनिष्कम्पत्तैः,
धूमैर्ध्वस्ताकभासा सेधनमिव दिग्वा मण्डल दशयन्तः ।
नन्दानां नन्दयन्त पितृयननिस्रयान् पाणिनः पश्य चैतान्,
निर्वान्यद्यापि नैत्रे सुतवहलवसोवाहिनो ह्यवाहाः ॥ २८

राजा । अन्येनैव इदम् अनुष्ठितम् ।

चाण । आः केन ?

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन । (ल)

चाण । दैवम् अविदांसः प्रमाणयन्ति । (व)

राजा । विदांसोऽपि अविक्ल्यना भवन्ति । (श)-

चाण । [क्रीड नाटयन्] ह्यपन ! ह्यपन ! मृत्यमिव माम् आरो
ढम् इच्छसि ? (घ)

शिखा मोक्तु बहामपि पुनरय धावति करः,

[मूनी पादप्रहारं कृत्वा]

न ३ राक्षसस्य अहंश एतन्त्या एवेन मत् अररेण केन जनेन पश्यत धवलीकृत
राक्षसस्य पश्यत राक्षस एनाटय भवति शतद्रव्यकोटीशरा प्रवुरतमैश्वर्यशालिनः, अरण्य
अवलिनः अतीवशिता, मय मन्दा पर्यापभूता, एकद भतयता क्रमवद्धः, पश्य इव कृता
द्याशदिता । अत्र उपमालङ्कार । सम्बन्धतम् ॥ २७

उभैरावहवक्रमित्यादि । विद्यति आकाशे अहंश विहित धक्र मण्डलं यस्मिन् एत
पावइभक्त विहितमण्डल यदा तथा विचलिते प्रशति चक्रीरैरिदयः दीर्घाः विसीरा
निष्कम्पा अचक्षलाश्च पचा शेषा ते दीर्घनिष्कम्पत्तै विस्तरम्विःपतत्रे गृध्रे एव धूमै
धस्ता विमलः अर्कश्च मूर्ध्ना भास किरणा शानु ता तासां ध्वस्तार्कभासां अविहितमण
रामीनां दिग्वा आधानां मण्डलं दिक्वक्रवालमित्यर्थं सेधन धमिधमिव दर्यायन् एतान्
पितृवहनिकयान् श्मशानाशितान् पाणिन लीवान् नन्दयन्त आनन्दितान् कुर्वन्त नन्दानां
नन्दराक्षसस्य मृत्वा अिद्विद्वेषः-इत्यन्तः प्रकुरा जसा अदन्तीति मुक्तकदुःखकस्यप्रति प्रति-
सुतवपुःसेदीधारिण इत्यवाहा पितापय अद्यापि न निर्वानि निर्वान्य यानि । मयव
नीत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कार उत्प्रेषया सहज्यति । सम्बन्धतम् ॥ २८

(ल) नन्दय कुर्वन् विद्वेषि इति नन्दकलविद्वेषी तेन नन्दवशप्रसुताः ।

(व) अविदांस मुखी । प्रमाणयन्ति सीकुर्वन्ति ।

(श) अविक्ल्यना अनामशाया ।

(घ) आरीर भतंसवित' ।

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चेत्येष चरणः ॥

प्रणागोचरानां प्रथममुपयावं त्वमधुना,

परीतः कालेन, च्चलयसि पुनः क्रोधदहनम् ॥ १८

एता । [सावेम (स) मगतम्] अये ! तत् कथं सत्यमेव कुपित

पार्थ्यः ? तथाहि,—

संरक्षस्यन्दिपद्मे चरदमलजलवालेन चामयापि

भ्रूमङ्गोद्विद्धुमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।

मन्ये, रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवे संस्मरन्त्या,

सञ्ज्ञोतोदयकर्म्यं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥ ३०

कोपे । [हतकं कोपं च्छेत्] हृषल ! हृषल ! अलम् उत्तरीत्तरेण ?

यदि अस्मत्तो गरीयान् राक्षसोऽवगम्यते, तस्मात् इदं शस्त्रं तस्मै

दीयताम् इति । [शस्त्रमुत्सृज्य उत्थाय च प्रत्यक्षवत् आकारं लेख्यं वदं समतम्]

राक्षस ! राक्षस ! एष एव भवेतः कोटिल्यवुडि विजिगीषोर्बुद्धेः

प्रकर्षः ;—(४)

शिक्षां सोऽहं इत्यादि । अयं करः इत्येव वदं बहुमिष्टा अपि शिक्षां चूर्णं पुनर्मोक्षं

सुखी करो, धावति गच्छति । एष चरणः पादः पुनरपि प्रतिज्ञा आरोढुं अवलम्बितुं

चरति । कालेन मरुतो परीतः आक्रान्तः स्वं नन्दानां प्रणायात् विनायात् प्रथमं शान्ति

निश्वाणमित्यर्थः, चरणोत्तं प्राज्ञं क्रोधदहनं क्रोधानाम् अपुना पुनर्जलयसि प्रदीपयसि ॥

अथ कालेनपरीत इत्यवप्रतीयमानोत्प्रेक्षानङ्गीरः । शिखरिणीकृतम् ॥ १८

(स) सोऽहं समुद्धुम् ।

संरक्षस्यन्दीत्यादि । संरक्षेण कोपेन स्यन्दते इति । संरक्षस्यन्दिनः शीघ्रचलात्

पदपणः मेवलीकः चरन्ति निःसरन्ति यानि अमलजलानि अथ शीशयः तैः शालेनेन चामया

कमला पिङ्गया पिङ्गलवर्णया नेत्रभासा मयनकाश्या, भ्रूमङ्गोद्विद्धुमं मङ्गुल्याः उद्वेहः एव

धूमः यस्मिन् तन् धूमङ्गोद्विद्धुमं यथा तथा पुरः अये ज्वलितं प्रदीपं इव । ताण्डवे इत्य-

विशेषे रौद्रं भौवर्णं रसे अभिनयतः अभिनयेन दमयते । रुद्रस्य भस्मदेवस्य संस्मरन्त्या । श्या-

यन्त्या चरता प्रथिया पादघातः आचक्रवर्णप्रहारः सञ्ज्ञातः समुत्पन्नः उदयः महान्

कर्म्यो यस्मिन् तन् सञ्ज्ञोतोदयकर्म्यं यथा तथा कथमपि अतिच्छेदेनेत्यर्थः धारितः धृतः इति

मन्ये उन्मत्तवामुद्धारः आयाहं उपवेण संक्षयति । अन्धराहतं ॥ ३०

(४) हतकं हतितं । कोपं कोपं । रुद्रस्य संयथः । उत्तरीत्तरेण—कमपहणेन

वाम्बाह्वेनेत्यर्थः । गरीयान् गृह्यतमः । शस्त्रं आपुर्वं । कोटिल्यवुडि विजिगीषोः ।

कोटिल्यवुडि विजिगीषोः । प्रकर्षः उन्मत्तः ।

चाणक्यतः खलितभक्तिमहं सुखेन,
 जेष्यामि मोर्यमिति सम्प्राति यः प्रयुक्तः
 भेदः, किलैष भवता सकलः स एव,
 सम्पत्कृते, शठ । तवैव हि दूषणाय ॥ ३१

[इति निष्कासः ।]

राजा । आर्य्य । वेहीनरे ! अद्य प्रभृति अनादृत्य, चाणक्यं चन्द्र-
 गुप्तं स्वयमेव राज्यकार्याणि करिष्यतीति गृह्योत्तार्याः (क) प्रकृत-
 तयः क्रियन्ताम् ।

कथु । [खगतम्] कथं निरूपयद् (ख) एव चाणक्यो न आर्य्य-
 चाणक्य इति । इन्त ! सत्यमेव इतोऽधिकारः ;—अथवा न खलु
 अत्र वस्तुनि देवं दोषेण अवगन्तुम् अर्हामि ।—

स दोषः सचिवस्यैव, यदसत् कुरुते शृप ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो ब्रालत्ववाच्यताम् ॥ ३२ -

राजा । आर्य्य ! किं विचारयसि ?

कथु । देव । न किञ्चिद् विचारयामि, किन्तु एतद् विज्ञाप-
 यामि, दिष्ट्या देव इदानीं देव सहज (ग) इति ।

राजा । [चालगतम्] एवम् अस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्य्यसिद्धिः

चाणक्यत इत्यादि । ये मत्र प्रतारक । बह्वं चाणक्यत शोडित्यात् खलितभक्ति-
 रितातुरात्मं मोर्यं चन्द्रगुप्तं सुखेन खलितेन जेष्यामि अभिभविष्यामि इति विरिष्य सम्प्राति
 इदानीं यो भेद भेदनीति प्रयुक्तः व्यवहृत । सकलं सम्पूर्णं स एव भेद तवैव भवत एव
 दूषणाय अनिष्टाय सम्पूर्णत्वे परिशती भविष्यति । चाणक्यस्यैककथादन्वयं च सकलान्
 विदमानादृष्टः । सप्तशतित्यक्तं इत्यम् ॥ ३१ -

(क) अनादृत्य अनादृत्य । गृहीतार्यां विदितविरया ।

(ख) निःशक्ति उपपदं चाण्ये इति पूर्वपदं यत् स निरूपयद् चाण्यपदगुणः ।

स दोषः इत्यादि । इयं परपरिणयं अयम् दूषणं इत्यत्र कुर्वते विरयते । स अहं
 चाणक्यत इति सचिवस्यैव अनादृत्य एव । दण्डनिष्ठादिनां चालकत्वा इत्यादिनां चानवधानतायां
 एव इतो ब्रालत्वेन दुष्टत्वेन वाच्यता । भिन्ना तां ब्रालत्ववाच्यतां दुष्टतापराधं । यानि
 प्रतीति चर्तकत्वात् ॥ ३२

(ग) दिष्ट्या देवेन । इदानीं अथवा देव, देव सहज गृह्यमाणान् चाणक्यं
 चाणक्यं इत्येव ।

काम, सकामो भवतु आर्य्यः । [पञ्चमम्] शीघ्रोत्तरे ! अनेन
गुष्ककलहेन गिरीवेदना (घ) मां बाधते, तत् शयनगृहम् आदेगय ।

प्रती । एतु एतु महाराजो ।

राजा । [आसनात् उठार्ये आकम्पितम् ।]

आर्य्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य

बुद्धिं प्रवेष्टुमिव भूविवर-प्रहता ।

ये सत्यमेव न गुरुन् प्रतिमानयन्ति

तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ? ॥ ३३

[इति निष्क्रान्ता सर्वे ।]

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २

(३) एतु एतु महाराज ।

(घ) अश्वामु एव “अधिकारश्रुत शायकी दूरीकृत राजा स्वाधीभोजात् ” एव उपपन्न
गुष्कमापन्न अकृतिभिरिति इयं । अकार्यमिदिकाम निजकार्यसाफल्यमिलापी ।
सकाम पूर्णकाम । गुष्ककलहेन हयाविवादन । गिरीवेदना गिरपीडा ।

आर्य्याज्ञयैवेत्यादि । आर्यस्य आज्ञया आदेशेन एव लङ्घितं तुच्छीकृतं गौरवं सम्माननी
येन स तस्य लङ्घितगौरवस्य तुच्छीकृतसम्मानस्य मम बुद्धिं भूविवरं पृथ्वीतलं प्रवेष्टुं
प्रहता उद्यता इव । लज्जया इति श्रेयः । ये जनाः सत्यं निश्चितं स्वेष्वप्या इत्यर्थः । गुरुन्
माननीयान् पुन्यतमानं न प्रतिमानयन्ति आद्रियन्ते, लज्जा तेषां तेषां हृदयं अन्तरं कथं न
भिनत्ति विनारयति विनारणमिबोचितमिति भावः ॥ अज्ञातप्रचालद्वारः । वसन्ततिलक
रत्नम् ॥ ३३

इति भद्रराजस्य व्याख्यायां शिष्यवीधिना द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति अश्वमेधेय इत्यम्] ।

प्र । हीमाणहे हीमाणहे ॥ (१) ॥

जोअणसअं समधिअं की णाम गदागदं इह करेइ ।

अत्याणमणगुरुइं प्पहुणो अथा जइ ण होइ ॥ १ (२)

ता जाव अमच्चरक्खसस्स जीव मेहं गच्छामि । [परिचानाम् ।
परिकल्प] । भो ! की एत्थ दुअरिअणं ? णिवेदेह दाव भट्टिणी
अमच्चरक्खसस्स, एसी क्खु करहकी करहक विअ कज्जं तुवरत्तो
(ख) पाइलिपुत्तादी णागदी ति । (३)

दौवारिकः । [प्रविश] भइ ! मा उच्चं मत्तेहि ; एसी क्खु भट्टा
अमच्चरक्खसो कज्जचिन्ताजणिदेण जाअरेण समुप्पणसोसवेअणो,
अज्ज वि दाव ण सअणदत्तं मुच्चदि ; ता चिड्ढ दाव मुहुत्तअं,
जाव से लढावसरी भविअ (ग) भवदी आगमणं णिवेदेमि । (४)

(१) आश्वमेधाचार्य

(२) योजनशतं समधिकं की नाम गतागतमिह करीति । अत्याणमणगुरुइं
अतीराजा यदि न भवति ।

(३) तद् दावद अमच्चरक्खससौ मेह गच्छामि । भो ! कीइत्त दौवारिकाणाम् ।
निवेद्य दावद अर्घुं अमाचाराससस्स "एव छत्तु करमक" करमक इव कार्यं सरमाण
पाटनिपुत्तादात्तः" इति ।

(४) भट्टा ! मा उच्चं मत्तय ; एव छत्तु अर्घा अमाचारास कार्यचिन्ताजनितेन
नामरेण समुत्पन्नसोसवेदसोऽद्यापि तावत् न अणतत्तं मुच्चति ; तथात् तिड्ढ तावद्दुग्धे
दावत अज्ज लढावसरी भूत्वा, भवत आगमनं निवेदयामि । "

(५) अश्वमेधा पयिकानां वेग इव वेगो सत्य, स पयिकवेगधारी "अश्वमेधीऽश्वयो
ऽश्वस्य पात्र पयिक इत्यपि" इत्युक्तर ।

योजनशतमित्यादि । अश्वानि अयोग्यश्वानि शमने शुकका मुर्वी अथादरयोवा इत्येव ।
अभी निदहानुदहसमवेस्य श्यामिन आभार आदेसा यदि न भवति । तदा कीनाम पुमान्
इव अर्घ्यम् अथैव समधिकं योजनशतं व्याप्य गतागतं यातायातं करीति । श्याम्याणीं विना
तत्त्वमार्थे कर्मणि कीरपि नो श्रुत्या न प्रवर्तेत इति भावः ॥ १

(६) दौवारिकायां चारणाणाम् । निवेद्य विज्ञापय । करमक" करभक्तनामा
अथ । करमक इव अतिशयक इव ।

(७) कार्योपायं श्याम्याविषयायां चिन्तया भावतया जनितेन समुत्पन्नेन । समुत्प
पशु शता जोषवेदना एव न, तथैव । मुच्चति मज्जति । लढावसर, लढावकार ।

५४ । भद्रमुह ! जघा दे रोषदि । (५)

[ततः प्रविशति शयनगत आसनगतं शकटदासिनं
अनुनीयमानदिमितो राक्षसः] ।

राक्षः । [आभगतम्] ।

मम विभ्रशतः कार्यारभे विधेरविधेयतां,
सङ्गलकुटिनां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अथ च विहिते मतकृत्यानां निकाममुपग्रहे,
कार्यमिदमिहेत्वन्निद्रस्य प्रयान्त्यनिगं निगाः ॥ २

अपिच,—

कार्योपधेयमादौ, तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्,
बीजानां गभितानां फलमतिगहनं गूढमुद्देदयथ ।

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्षं प्रसृतमपि, पुनः संहरन् कार्यजातं,
कर्ता वा नाटकानामिसमनुभवति क्लेशमस्मद्विधौ वा ॥ २

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटः,—

दौवारिकः । [उपगत्य ।] जेटु जेटु—” (६)

(१) भद्रमुह ! यदा ते रोषते ।

(६) लुपति जघति ।

मम विभ्रशत इत्यादि । कार्येषु राज्योपकरणकर्मणः आरभे विधेयैश्च वैशेष्येन अपि
धेयतां अन्वयीमूतवा स्वाधीनतां प्रतिकूलाचरणमित्यर्थं विभ्रशत अनुस्मरत । तथा सङ्गल
कुटिनां कुटिलप्रकृतिकां अतिदुर्विधामित्यर्थं कौटिल्यस्य चाणक्यस्य मतिं बुद्धिं प्रचिन्तयत
विभावयत । अथ च मतकृत्यानां मदीयकार्येषां मतमुत्कृष्टविधेयोपायानां उपग्रहे उपरोधे
वैफल्यं निकामं पर्याप्तं यथा तथा विहिते सम्पादिते सति चाणक्येति शेषः । इदं
वैफल्यं कर्षं केन प्रकारेण कृतमिति शेषः । अथवा इदं राज्योपकरणं कथं केन प्रकारेण
भवेदिति शेषः । इति चिन्तया ५४ अत्र अनियं सततं उन्निद्रस्य वीतनिद्रस्य मम निशा राक्षसं
प्रयान्ति यानि ॥ अत्र काव्यलिङ्गमखण्डारः । इतिशेषः । नमनरसलानां वटवेदेदंशे
इतिवती मता । इति खवयान् ॥ २

कार्योपधेयमित्यादि । आदौ प्रथमे मुखसन्धी च तत्र सत्यं अपि कार्योपधेयं
सामान्युपायं बीजान्यस्य रचयन् कुर्वन्, तस्य उपायस्य बीजस्य च विभारं व्यति वाहुन्
नित्यं इच्छन् अभिलषन्, गभितानां फलदानोन्मुखानां बीजानां साधनानाञ्च अतिगहनं
अन्वयानुवोधं कर्षं गूढं प्रसृतं यथा तथा संहरन् ईषत्प्रकाशयन्, बुद्ध्या बुद्धिवलेन विमर्षे

राघ । “—अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्—(घ) . .

दीवा । “—अमञ्चो । (७)

[वामाक्षिस्फन्दं सूचयित्वा आशयगतम् ।] “दुरात्मा चाणक्यवटुर्जयति, अभिसन्धातुं शक्यः स्याद् अमात्यः” इति वामाक्षिस्फन्दनेन प्रस्तावगतं प्रतिपादयति । तथापि न उद्यमस्यान्यः । (ङ) [मकारम् ।] भद्र ! किमसि वक्तुकामः ?

दीवा । अमञ्च ! एसो क्वु करहञ्चो पाण्डलिपुत्तादी भाञ्चदो, दृच्छदि अमञ्चं पेक्खिदुं । (८)

राघ । अवारितं प्रवेशयेन्म । (च)

दीवा । जं अमञ्चो आणवेदि । [इति निष्कृत्य पुरुषम् उपसृत्य ।]

भद्र ! एसो क्वु अमञ्चो चिह्दि, ता उपसप्य षं । (९)

[इति निष्कान्ती दीवारिक ।]

कर [राघवमुपसृत्ये ।] जेदु जेदु अमञ्चो । (१०)

राघे । [नाख्येन अवलोक्य ।] भद्र वारभक ! स्वागतम् ? उप-विश्रयताम् ।

कर । जं अमञ्चो आणवेदि । (११) [इति सूत्रो उपसंगतिः] ।

राघ । [स्वागतम् ।] अथ कस्मिन् प्रयोजने मयाऽयं प्रणिधि

(७) अमात्यः ।

(८) अमात्य ! एष खसु करमञ्च पाण्डलिपुत्तादागतः, दृच्छति अमात्यं प्रेषितुम् ।

(९) यदमात्य आशापयति । भद्र ! एष एव अमात्यश्चिहति, तदुपसप्य एवम् ।

(१०) अयति शयति अमात्यः ।

(११) यदमात्य आशापयति ।

प्रहित इति प्रभूतत्वात् (ज) प्रयोजनानां न खलु भवधारयामि (क)
[इति चिन्ता नाटयति] :

[ततः प्रविशति वेदपाणि अपरः पुरुषः ।]

पुत्रः ओसन्नध अज्जा ! ओसन्नध । अवेध, माणहे अवेध ।

किं ण पेक्खध ?—

दूले पञ्चासत्तो दंसणमवि दुल्लह अधसं हिं ।

कल्लाणकुल्लहराणं देवाण अ मणुस्सदेवाण ॥४ (१२)

(आकाशे ।) अज्जा ! किं भणध, किं णिमित्तं, एसा ओसालणा
करोअदि ? (ज) अज्जा ! एसो क्खुं कुमानो मलयकेदू, समुप्पण्ण
सीसवेअणं अमच्चरक्खस सुण्णिअ, पेक्खिदु, इह ज्जेव आअच्छदि ।
एदिणा कानणेण ओसालणा करोअदि । (१३)

[इति निष्क्रान्तः पुरुषः ।]

[ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना च
अनुगम्यमानो मलयकेतुः] ।

मलयः [निर्यस्य आकलयतम् ।] अय्य दयमो मासस्तातस्य उपरतस्य ।
न च अस्माभिर्त्थया पुरुषकारम् उदहह्नि तमुद्दिश्य तोयाञ्जनिरपि
आवर्जितः । (क) अयवा, प्रतिज्ञातम् एतत् पुरस्तात् ।—

(१२) अपसरत आया । अपसरत । अपेत माया । अपेत । किं न पश्यत ?—
दूरे प्रत्यासक्तिर्दंशनमपि दुर्लभमधन्ये । —

कल्याणकुल्लहराणां देवानाञ्च मनुष्यदेवानाम् ॥

(१३) आर्याः ! किं भणय, किं निमित्तमेवा अपसारणा क्रियते ? आया
एष खलु कुमारी मलयकेतुः, समुपद्रशीर्ष्वेदनम् अमात्यराजसं युत्वा, प्रेक्षितुम् इह एव
आनञ्चति । एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते ।

(क) कथिन् प्रयोजने अर्थे, कथयं सन्धादयितुमित्यर्थे । प्रविधि गूढवरः ।
प्रहितः प्रेरितः । प्रभूतत्वात् बाहुव्यात् । भवधारयामि निधिनीमि ।

दूरे इत्यादि । कल्याणकुल्लानि मङ्गलसमूहा तान् धरन्तीति तेषां सकलमङ्गलाद्यदानां
देवानां इव मनुष्यदेवानां नरदेवानां राज्ञां दर्शनं अवलोकनं अर्घ्यं भक्तपुण्यां दुर्लभं
दुष्प्रापं प्रत्यासक्तिं साविध्यं दूरे वर्तते इति शेष उपमालङ्कारः ॥ ४

(ज) आर्या माया । मणय वदथ । अपसारणा गच्छता जनानां सम्बन्धनिवारणाय
उत्सारणा ।

(क) उपरतस्य सतस्य । पुरुषकारं पौर्णवं इत्यां विकल्पं यथा तथा । उदहह्नि धारयति
तं पितरं शीघ्राञ्चि जनाञ्चि । आवर्जितं दत्तं ।

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
 हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरिपुरुञ्चालकम् ।
 तादृक्षाद्वजनस्य शीकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं,
 शत्रुस्त्रीपु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥ ५

तत् किम् इह वक्षुना ?—

उदयच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
 गन्तव्यमाजिबिहितेन पितुः पथा वा ।
 आच्छिद्य वा खजननोजनलोचनेभ्यो
 नेयो मया रिपुबधूनयनानि वाप्यः ॥ ६

[प्रकाशम् ।] आर्थे जाजले ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् शत्रु-
 यायिनो राजानः, एक एव अहम् अमात्यराचसस्य अतर्कितागमनेन
 प्रीतिम् उत्पादयितुम् इच्छामि, अतः कृतम् अनुगमनक्लेशेन
 इति । (ज)

इह वक्षुना यत् आज्ञापयति कुमारः । [परिकल्प्य आकाशे ।] भो
 भो राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति, (ट) न खलु अहं केनचित्

वक्षस्ताडन—इत्यादि । सावजनस्य कर्तव्यलोकस्य शीकेन दृष्टवियोगजन्मदुःखिन जनित
 चतुर्भुजं वक्षस्ताडनेन उरःस्वलाघातेन भिन्नानि भ्रष्टानि रत्नवलयानि मदिमयकटकानि दृष्ट
 तत् तथीक । भ्रष्टोत्तरीयांशुकं चतुरीयशुकं चतुरीयशुकं यत् तत् तथीक । हाहा
 इति उच्चरितेन आर्त्तनादेन कातरभजिता करुणं दीनं । भूरिपुभिः परिबोधुलिभिः कथाः
 धूमराः अलकायुलंकनमा यस्मिन् तत् तथीक । तादृक् चनिर्वचनीयं अस्मान्तरं दमा-
 भिद मया सम्प्रति शत्रुना शत्रुस्त्रीपु विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः तर्पणजनाञ्जलिः देवः
 प्रदातव्यः ॥ आर्त्तविहीकृतं वचनम् ॥ ५

उदयच्छता इत्यादि । कुतः पितुः पुरुषः कापुरुषः तस्य शत्रुरूपा न भवतीति, अत्र
 पुरुषानुरूपा वीरजनीचिताः तां तथीक । धुरं भारं उदयच्छता सप्तदशता मया आनिबिहि-
 तेन युद्धरतेन पितुः पथा मन्वत्कल्पमार्गं च गन्तव्यं यातव्यं । वा अथवा खज निजस्य जननी
 जनस्य मातृलोकस्य स्त्रीचनेभ्यः नवनेभ्यः आच्छिद्य आच्छिद्य वाचनिति शिष्टः । वाप्यः शत्रुबधुं
 रिपुबधूनां शत्रुयोधिता मयनानि निवापि मेवः शत्रुबधुः । अथ गन्तव्यं तथा मेव इति
 क्रियारयस्येककर्त्तव्याद् दीपकालङ्कारः । वचनतिसकं वचनम् ॥ ६

(ज) शत्रुयायिनः शत्रुगामिनः । अतर्कितं आगमनं तेन अतर्कितानुगमनेन, आकाश-
 कोपदमेन । अनुगमनक्लेशेन मदनुसरणनिमित्तकं कृतं वचनम् ॥

(ट) समाज्ञापयति समादिशति ।

अनुगन्तव्य इति । [विभीक्ष्णदर्शम् ।] कुमार । कुमार । एते भवदाज्ञासमनन्तरमेव प्रतिनिहताः सर्व एव राजानः । पश्यतु कुमार ।—

सोत्सेधै स्कन्धदेशै खरतरकविकाकर्षणाल्यर्थभुम्भैः

अग्नाः कौशिकिर्हृदाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।

केचिन्मातङ्गमुत्पैर्विहृतजवतया मूकघण्टैर्निहताः,

मर्यादा भूमिपाला जलधय इव जि देव । नोद्गहयन्ति ॥ ७

७७ । आर्यं जाजले । त्वमप्यसपरिजनो (ठ) निवर्त्तस्य ।

भागुरायण एक एव माम् अनुगच्छतु ।

७८ । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

[इति सपरिजनो निवृत्तः] ।

मंत्रः । सखे भागुरायण । विज्ञापितोऽहम् इह आगच्छद्भिः भद्र-
भटप्रभृतिभिः, यथा न वयम् अमात्यराजसद्वारेण (ड) कुमारम्
आश्रयामहे, किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखरंसेनं हारीकृत्य, दुष्टा-
मात्यपरिगृहीतात् चन्द्रगुप्तात् अपरक्ताः सन्तः कुमारम् आभि-
रामिकगुपयोगादाश्रयणायम् आश्रयामहे इति, तत्र मया सुचिर-
मपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽधिगतः । (ङ)

सोत्सेधै इत्यादि । केचित् नरपतिभिः खरतराणां तीक्ष्णतराणां कविकानां खनी-
नानां "हविका तु खलीनीऽम्बु" इत्यमरः । आकर्षणेन प्रकटकर्षणेन अलये यथा तथा
भुम्भे कुटिले समुद्रतैः स्कन्धदेशै उपलक्षिता, तथा खुरपुटैः खुराणैः पुरस्तात्
अथे खं आकाशं खण्डयन्त विदारयन्त इव स्थिता अग्ना निरुद्धा निवारिता । केचित्
नरपतय विहृतजवतया व्याहृतवेगतया वेगव्याघातेनेत्यर्थं मूकघण्टे निःशब्दघण्टारवै-
मातङ्गमुत्पैः कुश्ररैश्चैर्निहता अनुसरणात् विरताः । जि देव मयो भूमिपाला नरपतय
जलधय सरित्पतय मर्यादा नैलाभूमिमिव नै मर्यादा आदेश न उद्गहयन्ति न इति
कामनि । माताभिराशा शिरसि वहन्तीत्यर्थः । अथोत्प्रेषालङ्कारः उपमया सञ्जयत ॥
खण्डराजम् ॥ ७

(ठ) परिजनेन श्रद्धादिना सह सपरिजनः ।

(ङ) अमात्यराजसद्व एव द्वारं तेन अमात्यराजसद्वारेण समाश्रित्येव ।

(ड) इह अमात्य तेन परिगृहीत तस्यात् दुष्टामान्यपरिगृहीतात् दुःसचिववती
भूतात् । अपरक्ता विरक्ता । आभिरामिकाणां गुणानां दयादादिच्छदीनां यैः तस्मात्

भाग्य । कुमार । नैव अयम् अत्यन्तदुर्वीधोऽर्थः । पश्य, विजि-
गीषुम् आत्मगुणसम्पन्नः प्रियहितकारेण आश्रयणीयम् आश्रयेदिति
ननु न्याय्य एव अयम् । (ण)

मल । सखे भागुरायण ! ननु अस्माकम् अमात्यराक्षसः प्रिय
तमो हिततमस्य ।

भाग्य । कुमार । एवमेतत्, किन्तु अमात्यराक्षसः चाणक्ये बह-
वैरो न तु चन्द्रगुप्ते, तद् यदि कदाचित् चन्द्रगुप्त, चाणक्यम् अति
जितकाशिनम् असहमानः सञ्चिव्यात् अवरोपयेत्, ततो नन्दकुल
भङ्ग्या नन्दान्वय एव अयमिति क्त्वा, सम्पत्सुहृज्जनापेक्षया च,
अमात्यराक्षसः चन्द्रगुप्तेन सह सन्दधीत । चन्द्रगुप्तोऽपि पित्रपार-
सपर्यागत एव अयमिति क्त्वा, सन्धिम् अनुमन्येत । (त) एवं सति
अस्मासु अपि कुमारी न विश्वसेत् इति अयम् एषां वाक्यार्थः ।

मल । युज्यते । (थ) सखे भागुरायण ! अमात्यराक्षसस्य गृह-
मार्गम् आदेशय ।

भाग्य । इत इतः कुमारः । [इति उभौ परिक्रामत ।] कुमार ।
दृष्टम् अमात्यराक्षसस्य गृह, प्रविशतु कुमारः ।

मल । एष प्रविशामि । [इति उभौ प्रवेग्न नाटयत ।]

राघ । [आत्मगतम्] आः स्मृतम् । [प्रकाशम् ।] भद्र ! अपि
दृष्ट त्वया कुसुमपुरे वैतानिकः स्तनपालसः १

०

इति । आश्रयणीयं आश्रयणीयं । सुखिर्दोषकालः । विचारयता पर्यालोचयता । अपि
मत, सम्प्रविदित ।

(ष) आत्मगुणे शौर्यवीर्यादिभिः सम्पन्न संयुक्त । प्रियहितकारेण प्रीतिकरं हित
कारणं कर्म आदिशब्दार्थः । न्यायः न्यायसङ्गतः ।

(त) बहवैर, वैरसाक्षात्पन्नः । अतिजितकाशिनः अतिगर्वितः । बहवैरमान् बहवः
मातुः । सञ्चिव्यात् सक्रियत्वात् । अवरोपयेत् विधावयेत् । नन्दान्वय अन्वयीवितसम्पन्नः ।
मन्वद ऐश्वर्यादि, सुसम्पन्ना अन्वयदासादयः बहुसम्पन्नाः तेषां अशेषत्वात् अन्वरोपयेत् । अन्व-
येते निमित्तो भवेत् । पित्रपारसपर्यागतः पित्रकुलगतः देशक इत्यर्थः । सन्धिं अनुमन्य
अनुमन्येत अन्वयीवितं कुर्व्यात् ।

(थ) युज्यते संदधते ।

कर । अमञ्च । अध ई । (१४)

मल । सखे । भागुरायण । कुसुमपुरवृत्तान्तो न क्वचित् कुसुमपुरसुपाधि

(द) गृणुवस्तावत्,—

मन्त्रभङ्गभयाद्गार्जा कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विवृतार्थेषु खैरालापेषु मन्त्रिणः ॥८

भाग । यत् आज्ञापयति कुमारः । ७

राध । भद्र ! अपि तत् कार्यं सिद्धम् ?

कर । अमञ्चस्य प्रसादण सिद्धम् । (१५)

मल । सखे भागुरायण ? किं तत् कार्यम् ?

भाग । कुमार ? गहनः खलु सचिववृत्तान्तो न एतावता परि-
च्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावत् श्रोतुमर्हति कुमारः । (ध)

राध । भद्र ! विस्तरेण श्रोतुमु इच्छामि ।

कर । सुणातु अमञ्चो, अत्यि दाव (अ) अहं अमञ्चेणाणत्तो, जधा,—
“करभञ्ज । कुसुमपुर गाच्छञ्ज, भणिदब्बो, मम वञ्चणेष तुए
वेअन्निओ त्यणकन्तो, जधा, चाणक्यहदएण तेषु तेषु अणा-
भङ्गेसु अणुचिट्ठोअमाणेषु, चन्दउत्तो मसुत्तेअणसमत्थेहिं सिलो
एहि उवसिलोअइदब्बो” त्ति । (१६) (न)

(१४) अमात्य । अध किम् ।

(१५) अमात्यस्य प्रसादनं सिद्धम् ।

(१६) श्रोतुं अमात्य, अस्ति तावत् अङ्गनमात्येण आशङ्को यथा—“करभञ्ज

(द) उपसर्पाव । समीप गच्छाव ।

मन्त्रभङ्गभयादित्यादि । मन्त्रिण सचिवा मन्त्रभङ्गभयात् मन्त्रितार्थेषु प्रकारान्तरा-
या राज्ञी नरपतीनां पुरः अथे अन्यथा प्रकारान्तरेण कथयन्ति । विवृत व्यक्तीकृत प्रकटीकृत
इत्यर्थे अर्थे विषु तेषु विवृतार्थेषु खैरालापेषु खेच्छासम्भाषणेषु अन्यथा प्रकारान्तरेण याथा
र्थेण इत्यर्थे कथयन्ति ॥ ८

(ध) गहनं दुश्चिन्ता । एतावता एतत्परिमितेन वाक्येन परिच्छेत्तुं अवधारयितुं ।
अवहित अभिनिविष्ट ।

(च) अस्ति तावत् श्रोतव्यमित्यर्थः ।

(न) आद्याभङ्गेषु आदेशलङ्घनेषु । अनुष्ठीयमानेषु क्रियमाणेषु समुत्तेजनसमर्थं
समुद्घोषनजनकं । उपशीकयितव्यं शीघ्रैरुपशोतव्यं ।

रच । ततस्ततः ।

वरः तदो मए पाडलिउत्तं गच्छिय, सुयाविदो अमच्चस
सन्देसं वैशालियो त्यणकससो । (१७)

राच । ततस्ततः ।

वरः एत्यन्तरे णन्दकुलविणासदुम्भणस्य पौरजणस्य परिओस
मनुप्याअन्तेण चन्दउत्तेण, आघोसिदो कुसुमउरे कौमुदीमहो
मवो । सोवि चिरआलवतमासो जणिदपरिओसो अहिमदवन्धु
जणसमागसो विअ, ससियेहं बहुमाणियो यअरजणेष्य । (१८) (प)

राच । [सवाथन] हा देव । नन्द ।—

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कोट्टगो सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र । त्वया विना ॥ ८

भद्र ! ततस्ततः ?

कुसुमपुरे मया मम वचनेन त्वया भविष्यती वैशालिह सनकस्य, यथा आचक्षते तस्मै
तेषु तेषु आशामहेषु मनुष्येभ्यस्तेषु चन्द्रगुणं सप्ततेजनसमर्थं द्राक्षैवपद्मावदितम्” इति
(१७) मतो मया पाटलिपुत्रं यथा, आवित चमालस्य सन्देसं वैशालिह
सनकस्य ।

(१८) चमालरे नन्दकुलविनासदुम्भणस्य पौरजनस्य परिओसं मनुपादयता चन्द
गुणेन आघोसितं कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः । सोऽपि चिरकालप्रवर्तमानो जनितपरि
तोष, अभिसतवन्धुजनसमागम इव, सस्येहं बहुमाणितः ममजनेन ।

(प) नन्दकुलस्य नन्दवंशस्य विनाशेन विह्वलितं दुःखितं मनो यस्य तस्य । पौरजनस्य
पुरवासिनः । परिओसं चानेह । ससुपादयता विदयता । आघोसितं प्रख्यातितं ।
स महीतुस्य । चिरकालं बहुकालं व्याप्य प्रवर्तमानः विद्यमानः, चिराचरित इत्यर्थः ।
जनितं सत्पादितं परिशीलेन स जनितपरितोषः सत्पादितानन्दः । अभिसत चभीष्ट
जनोभो इत्यर्थः । यो बहुजनं तस्य समागमं सम्पन्नमिव । सस्येह मयम् । एव
च परं जनितं यद्वीत ॥

कौमुदीयादिः । हे नृपचन्द्र राजचन्द्र त्वयदानन्दहेतुना भुवनतन्वीदकारेण मम
धीनदादिना इत्यर्थः । त्वया विना यत्ने कुमुदानन्दे कुङ्कितकोट्टजनके लेखरिज्जादि च
चन्द्रे चन्द्रगुणे निवासरे च सचमि विद्यमानेषु कौमुदी चन्द्रिका, कौमुदीमहोत्सव

कर। अमञ्च ! तदो सो लोचनोपनाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स
ज्जेव णाअरजणस्स (फ) णिवारिदो चाणकहदकेण कौमुदीमञ्जी-
स्सवो । एत्थन्तरे त्यणकलसेण पउत्ता चन्दउत्तस्स समुत्तेअण-
समत्था सिनोअपरिवाटी । (१८)

राव। कौटुगी सा ?

कर। ["सखीत्कपेल" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] ।

राव। [सङ्घम्] साधु सखे स्तनकलस ! साधु । काले भेद-
वीजमुत्तम्, (व) अवश्यमेव फलम् उपदर्शयिष्यति । यतः,-

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।

किमु लोकाधिकं धाम विभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १०

मम । एवमेतत् ?

राव। ततस्ततः ?

कर। तदो, चन्दउत्तेण आसाभङ्गकलुसिदहिअएण, सुइरं
अमञ्चगुणं प्पसंसिअ, प्पव्भंसिदो अहिआरादो चाणकहदयो (२०) (भ
मम । सखे भागुरायण ! गुणमशंसया दर्शित. चन्द्रगुणेन राक्षसे
भक्तिपक्षपातः । (म)

(१८) अमात्य ! ततः स लोचनीयनानन्दभूतोऽनिच्छन्त एव नागरजनस्य निर्वो-
रितसाधकादृशकेन कौमुदीमञ्जीकः । अत्रान्तरे स्तनकलसेन प्रवर्तिता चन्द्रगुणस्य
समुत्तेजनैसमया श्रीरुपरिपाटी ।

(२०) ततश्चन्द्रगुणेन आसाभङ्गकलुवितडदयेन, सुन्दरम् अमात्यगुणं प्रमस्य,
प्रथमितीऽधिकारान्प्रापकादृशकः ।

(फ) लोचनीयनानां आनन्दभूत प्रीतिहेतुः । अनिच्छन्तः अनागरजनस्य अनिच्छन्तं
अनागरजनं अनादृत्य ।

(व) काले उपयुक्तमनये । उभं दीपितम् ।

सद्य इत्यादि । प्राकृतोऽपि लोचोऽपि जनः क्रीडारसो आनन्दजनके दिवने रसच्छेदं रस-
भङ्गं सद्यः तत्त्वत्वात् न मर्षयेत् सदेत । लोकाधिकं सर्वलोकातिरं धाम तेजः विभ्राणः
धारणम् पृथिवीपतिर्भूपालः किमु मर्षयेदिति शेषं न कथमपि मर्षयेदित्यर्थः ॥ १०

(भ) आश्रयायाः आदेशस्य भङ्गेन लङ्घनेन कलुषितं हृदयं यस्य तेन । प्रथमं शित,
मन्थावितः । अधिकारान् प्राप्तिव्याप्तम् ।

(म) गुणमशंसया उत्कर्षस्तुत्या । भक्तिपूर्णः पक्षपातं भक्तिपक्षपातः ।

भा० । कुमार ! न तथा गुणप्रशंसया, यथा चाणक्यवदोः निराकरणेन । (घ)

रा० । मद्र ! किम् अद्यमेव एकः कोमुदीमहोक्त्वप्रतिषेधं चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणम्, उत अन्यदपि अस्ति ?

नव । सखे भागुरायण ! चन्द्रगुप्तस्य अपरकोपकारणाभ्येषणे किं फलमेव पश्यति ? (र)

भा० । कुमार ! एतत् फलं पश्यति, - अतिमतिमान् चाणक्यः निष्प्रयोजनमेव (ल) किंमति चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति । न च हतवेदी (च) चन्द्रगुप्त एतावता गौरवम् उल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात् कारणाद् यो विद्वेध उत्पद्येत स आत्यन्तिकी भविष्यति इति । (श)

कर । अमञ्च ! अत्रिय अस्व पि चन्द्रउत्तम कोपकारणं चाणक्ये (२१)

रा० । किं किम् ?

कर । जघा घटमं दाव उधेक्खिदी अणेष अयकमन्ती (ष) कुमारो मलयकेटू अमञ्चरवतसो अ । (२२)

रा० । [सर्पम्] सखे शकटदास ! इन्त ! इत्यातमगतः (स) ते सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।

(२१) असाथ । अस्ति अन्यदपि अपरकारणं चाणक्ये ।

(२२) यथा अयमं तावदुपेक्षितं इतिव अपकीमन् कुमापो मलयकेटुः अमञ्चराक्षसम् ।

शकः । इदानीं चन्द्रदासस्य बन्धनाभ्योच, भवतां च पुत्रदारैः सह समागमः, जीवसिद्धिप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः । (ह)

भाग्यः [भाग्यगतम्] जातं सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः ।

मनः । सखे भागुरायण ! “हस्ततनगतो मे सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति” इति व्याहरत, कोऽयमस्य अभिप्रायः ? (क)

भाग्यः । किम् अन्यत् ? चाणक्याद् अपरकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्य उदरं यान्न (ख) किञ्चित्कार्यम् अवश्यं पश्यति ।

राजः । भद्र ! हृताधिकारः साम्प्रतं क्व (ग) असी वदुः ?

करः । तर्हि ज्वेव पाटलिपुत्रे स्पष्टिवमदि । (२३)

राजः । [सावेगम्] भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति, न तपोवनं गतः प्रतिज्ञां वा न पुनः समारूढवान् ? (घ)

करः । अमञ्च ! तपोवनं गमिष्यति त्ति सुयोधदि । (२४)

राजः । [सावेगम्] (ङ) शकटदास ! न इदमुपपद्यते पश्य,—

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य

साऽग्रामनापनयजा निहतिर्न सोढा ।

सोऽयं स्वयङ्गतनराधिपतिर्मनस्वी,

मौर्यात्किञ्च नु परिभूतिमिमा सहित ? ॥ ११

(२३) तत्रैव पाटलिपुत्रे प्रतिवसति ।

(२४) अमान्य ! तपोवनं गमिष्यतीति श्रुयते ।

(६) बन्धनात् कारागृहात्, मोचं कृत्वा । समागमं कर्मक्षेत्रं । क्लेशच्छेदं दुःखनाशं ।

(क) व्याहरत भावमानस्य । अभिप्रायं भाषय ।

(ख) अपरकृष्टस्य विकृतस्य विदुलस्येत्यर्थः । उदरं यान्न उदरं लभत ।

(ग) हृताधिकारः विलुप्तसाधिव्य । क्व कुत्र वर्तते इति शेषः ।

(घ) तपोवनं यत्र तपोवनं न गतं न यात अतिनिवेदान् । प्रतिज्ञां समाकृत्य, अन्वेषणं, अतिनिवेदान् ।

(ङ) चाणक्ये तपोवनं गते असम्भावितदर्शनतया पुनः समागमायां चिरदुःखात्, चन्द्रगुप्तनिधनप्रतिज्ञया च समवेदित्वा, तत्रावस्थाने तु कालेन वीतक्रीधतया पुनः सम्भवे क्षणं सम्भवति, तेन च मे कार्यदानिरिति वाचसंवायेन । उपपद्यते सम्भवति ।

देवसेत्यादि । येन चाणक्येन पृथिवीतलवासवस्य पृथिवीतलमधीन, राजपक्षवर्धनं

शकः । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [करभक्षेण सह निष्क्रान्तः] ।

राजः । अहमपि कुमारं द्रष्टुम् इच्छामि ।

मन्त्रः । अहमेव आर्य्यं द्रष्टुम् आगतम् ।

राजः । [नाद्येन अवलोक्य] अये । कुमार एव आगतः । [आसनात् उत्थाय] । इदम् आसनम्, उपवेष्टुम् अर्हति कुमारः ।

मन्त्रः । अहम् उपविशामि । उपविशतु आर्य्यः । [इति उभौ यथासनम् उपविष्टौ] आर्य्यः । अपि सद्वा शिरोवेदना ? (भ)

राजः । कुमारस्य अधिराजशब्देन अतिरस्मृते कुमारशब्दे, कुत शिरोवेदनाया सह्यता ? (ज)

मन्त्रः । स्वयम् उरोरुतमेतत् आर्य्येण, न दुष्प्राप भविष्यति । तत् कियन्त कालम् अस्माभि एव संभृतवन्तौ अपि शत्रुव्यसनम् अवेक्षमाणौ उदासितव्यम् । (ट)

राजः । कुमारः । कुतोऽद्यापि कालहरणस्य अवकाशः ? प्रतिष्ठस्व रिपुजयाय ।

मन्त्रः । अमात्यः । अपि किञ्चित् शत्रोर्व्यसनम् उपलब्धम् ? (ठ)

राजः । वाढम्, उपलब्धम् ।

मन्त्रः । कौटुम्भम् ?

राजः । सचिवव्यसनम्, किम् अन्यत् । अपरुद्ध (ड) चाणक्यात् चन्द्रगुप्तः ।

मन्त्रः । अमात्यः । सचिवव्यसनम्, अव्यसनमेव ।

राजः । कुमारः । अन्येषां भूपतेना कदाचित् अमात्यव्यसनम्, अव्यसनमपि स्यात्, न पुन चन्द्रगुप्तस्य ।

मन्त्रः । आर्य्यः । ननु विग्रेषत चन्द्रगुप्तस्य इति ।

(भ) सद्वा सोऽत्र शब्दाः । शिरोवेदना शिर पीडा ।
 (ज) अधिराज इति शब्दः तैत्तिरीय । अतिरस्मृते अपरिभृते ।
 (ट) उदीकृतं अदीकृतं । दुष्प्राप दुर्लभं । संभृतवन्तौ सचितवन्तौ शत्रोर्व्यसनं विपदं अवनसात् प्रतीक्षमाणौ । उदासितव्यं निश्चितं स्यात्तव्यं, सत्वरममुक्तरत्नात् ।
 (>) उपलब्धं विदितं अवगतम् ।
 (ड) सचिवव्यसनं अमात्यव्यसनेदका विपत्तः । अपरुद्ध इत्यन्तः ।

राच । किं कारणं यत् अस्य अमात्यव्यसनम्, अव्यसनम् ?

मल । चन्द्रगुप्तप्रभृतीनां हि चाणक्यदोषा एव अपरागहेतवः । तस्मिन् निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तानुरक्ता, प्रकृतयः । इदानीं पुन सुतरामेव तत्र अनुरागं दर्शयिष्यन्ति । (ठ)

राच । कुमार ! न एतदेवं, इह द्विप्रकाराः प्रकृतयः,—चन्द्र-
गुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दकुलानुरक्ताय (ण) । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायि-
नाना प्रकृतीनां चाणक्यदोषा एव विरागहेतवः, न नन्दकुलानु-
रक्तानाम् । तान्स्तु खलु नन्दकुलम अनेन पित्रकुलभूतं कृतं
कृतघ्नेन घातितामिति अपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः सत्यं स्वाश्रयम्
अलभमाना, चन्द्रगुप्तम् एव अनुवर्तन्ते । त्वादृशं पुन प्रतिपक्षोद्-
रणे सम्भावितशक्तिम अभियोजितारम् आसाद्य, क्षिप्रमेतं परित्यज्य,
त्व मेव आश्रयिष्यन्ते इति । अत्र कुमारस्य वक्ष्येव निदर्शनम् । (त)

मल । अमात्य ! किमेतत् एवैकं सचिवव्यसनम् अभियोगकारणं
चन्द्रगुप्तस्य ? आहोस्वित् अन्यदपि अस्ति ? (थ)

राच । कुमार ! किम् अन्धैः बहुभिरपि ? एतद्वि तत्र प्रधान-
तमम् । (द)

(ठ) चन्द्रगुप्तप्रभृतीनां मीढ्यं प्रज्ञ पुद्गलां चाणक्यस्य दोषा विप्रयत्नजितगर्वादय
चन्द्रगुप्ता एव अपरागस्य विरक्ते-हेतव कारणाणि । तस्मिन् चाणक्ये निराकृते प्रत्याख्यातं
प्रथम प्राक । सुतरां अर्थः । अनुरागं प्रीति भक्तिं वा ।

(ण) चन्द्रगुप्तेन सह घनिष्ठत्वे इति चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्य चन्द्रगुप्तसमदु खमुखा ।
नन्दकुलानुरक्ता नन्दवंशानुरागिण्यः ।

(त) ता प्रकृतयः । पित्रकुलभूतं पित्रवंशसत्त्वं, अतथात्वादिति भावः । कृतं
अथः घातितं निघातितं । अपरागामर्षाभ्यां विरागक्षोधाभ्याः विप्रकृता विरक्ता ।
स्वाश्रयं स्वकौटुम्बिकत्वेन अलभमाना अपरागुक्त्य अनुवर्तन्ते आनुगमेन तीक्ष्णम् । त्वादृशं
भव दृशः । प्रतिपक्षोद्धारणे शत्रुच्छेदने सम्भावितशक्तिं अनुमितवत् । अभियोजितारं विरी-
डाः निदर्शनं दृष्टानम् ।

(थ) एतत् सचिवव्यसनं एतं एकविधं अभियोगकारणं आत्मसचिवम् । आहो-
स्वित् अन्धैः बहुभिरपि । अथः अन्धविधं कारणम् ।

(द) तत्र तद्विधे प्रधानतमं उत्कृष्टतमम् ।

भवः अमात्य ! कथं प्रधानतमं नाम ? किमिदानीं चन्द्रगुप्त
स्वराज्यकार्यधुराम् अन्यत्र मन्त्रिणि आत्मनि वा समासज्य, स्वयं
प्रतिविधातुम् असमर्थं स्यात् । (घ)

रावः । वाढम्, असमर्थ एव ।

भवः । किं कारणम् ?

रावः । स्वायत्तसिद्धिषु, उभयायत्तसिद्धिषु (न) वा भूमिपालेषु
कदाचित् एतत् सम्भवत्, न तु चन्द्रगुप्ते । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा,
नित्यं सचिवायत्तसिद्धौ एव अवस्थितः चक्षुर्विकल इव अपत्यक्त-
सर्वलोकव्यवहारः (प) कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थं स्यात् ?
कुत ?—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्वोस्वभावादमहा भरस्य तयोर्द्वयोरैकतरं जहाति ॥ १३

अपिच,—

नृपोऽपकृष्टः सचिवात् तदर्थणः

स्नानन्वयोऽत्यन्तशिष्टः स्नानादिव ।

अदृष्टलोकव्यवहारमूढधी-

मुहूर्त्तमप्युत्सहते न वृत्तितुम् ॥ १४

(घ) स्वराज्यस्य कार्यधुरी कार्यसम्पादनभारः । समासज्य संन्यस्य । स्वयं आत्माना ।
प्रतिविधातुं प्रतिपत्तुम् । असमर्थ अचमः ।

(न) स्वायत्ता स्वाधीना सिद्धयौ दीयां तेषु तयोर्द्वेषु । उभयो आत्मन सचिवस्य
च आपत्ता निहयो दीयां तेषु तयोर्द्वेषु ।

(प) दुरात्मा दुष्टः । नित्यं सततम् । सचिवायत्तसिद्धौ अमात्याधीनसाफल्ये अथ व्यत-
र्गनाम् । अपत्यं विकल इव अपत्यिकलं नैवविद्धौ । अपत्यस्य अदृष्ट सर्वलोकानां
व्यवहारी दीन सः तयोर्द्वेषु ।

अत्युच्छ्रिते इत्यादि । मन्त्रिणि सचिवे पार्थिवे मूयानि च अत्युच्छ्रिते अत्युच्छ्रिते समधिक
मज्जकति सति श्री राजनश्रीः पादौ परशौ विष्टभ्य विष्टीह्य उपतिष्ठते सङ्गता भवति ।
सा रजश्री श्रीश्वभवात् स्त्रीश्वभावमुनभदीवल्यात् भरस्य अमहा भरं वीरुमसमया
इत्यर्थः । सती इयो तयो राजमन्त्रिणो एकतरं अन्यतरं जहाति त्यजति अशरीरपण्डारः ॥ १३

नृपोऽपकृष्ट इत्यादि । जनस्य जनस्यपाथी अत्यन्तशिष्टः नितान्तवान् सनात् इत्य-
पदेशात् इव । तव सचिवः अपतिति कार्यभारं इति तदप्यर्थः तव नृस्यकार्यभारः, न

मल । [आत्मगतम्] दिष्ट्या न सचिवाय कृतन्वोऽस्मि (फ) [प्रकामेन]
अमात्य । यद्यपि एव तथापि खलु बहुषु अभियोगकारणेषु सक्तु
सचिवव्यसनम् अभियुञ्जानस्य शत्रुम् अभियोक्तुः न ऐकान्तिकी
सिद्धिर्भवति । (ब)

राव । ऐकान्तिकीमेव सिद्धिम् अवगन्तुम् अर्हति कुमार ।
कुतः ?

त्वय्युत्कृष्टबलेऽभियोक्तरि नृपे, नन्दानुरक्ते पुरे,

चाणक्ये चलितोधिकारविमुखे, मौर्ये नवे राजनि ।

“स्वाधीने मयि —” [५५ श्लोके कर्मो नाटयन्]

“—मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे,

त्वद्वाञ्छान्तरितोनि सम्प्रति विमो । तिष्ठन्ति साध्यानि न ॥ १५

मवे । अमात्य । यदि एवम् अभियोगकालम् अमात्यः पश्यति,
तत् किम् आस्यते ? पश्य, —

दृष्ट अवनीकित लोकाव्यवहारी देगे स पट्टलोकव्यवहार अतएव मृदधी मन्दवति
तत् इयोर्विशेषणयो समास । एष भूपाल मन्त्रिणात् अमात्यात् अपठत् विप्रलट् क्तु
मुहूर्तमपि अन्धकालमपि वर्तितुं श्यात् न एतस्यने ज्ञोति ॥ १४

(फ) दिष्ट्या भाग्येन । सचिवस्य चायत्न आधीनं तन्म राजकार्यं यस्य स तयोः ।

(ब) सचिवव्यसनेन अमात्यस्य अभि सत्वीकृत्य युञ्जानस्य अनुतिष्ठत । अभियोक्तुः
आक्रमयितुः । ऐकान्तिकी अवश्यभाविनी ।

त्वय्युत्कृष्टबले इत्यादि । उत्कृष्टानि वश्यादिगुणगुणानि वन्तानि सैव्यानि यस्य तदिम्
एतत्कृष्टबले एतत्तस्यैवै त्वयि एषे राजनि अभियोक्तरि अभियोगकर्तारि, पुरे मन्दे मन्दा
रक्ते [मन्दापुरागिरि, चलित विमुक्त अधिकारः सावित्रकाव्ये यस्य स चलितोधिकार
परिहृताधिकार अतएव विमुक्त पराश्रयः, तस्मिन् तयोः साक्षरौ कौटिल्ये, मौर्ये
इत्यने राजनि नवे नूतने अतिष्ठतमर्थादि । मार्गमात्रकथनव्यापारमात्रम् अत्र न एव
आपानं तत्र योऽधीनो चिन्तायवो यस्य तस्मिन् मार्गमात्रकथनव्यापारमात्रेऽपि, नर्द
अमान्ये इत्येव स्वाधीने मयते मति ॥ विभी प्रभी मन्वति न अकार्यं साध्यानि साधनी
दानि अभीष्टकार्याधीन्यर्थः, तत्र आख्याया आवाहया एव अकारितानि अर्थादितानि मवा
मन्दापुरागिरि स्वर्गभवायसापेसात् तिष्ठन्ति मन्त्रे ॥ अत्र समुच्चयान्तरः । समुच्चयः
मैकान्तिकं मति आर्व्यस्य साधः । मने कपोतिः आवावातत्कर आत् परोऽपि अतः ॥ इति
मन्दरात् ॥ मन्दरादिः इति ॥ १५

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं सुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं
श्यामाः श्यामीपकण्डदुममलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।

स्रोत खातावसीदत्तटसुन्दशनैरुक्सादिततटाः

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतश ॥ १६

अपिच,—

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदास्त्रुमिश्रम्

आमारवर्षमिव शीकरमुद्गरित्यः ।

विन्ध्यं विकीर्णसलिनाद्भव मेघमाला

रोत्सरन्ति वारणघटा नगरं मदीया ॥ १७

[इति भागुरायणेन सह निषक्रान्ती मलयकुतु] ।

राघ । कः कोऽत्र भोः ?

पुत्रप । [प्रतिश्रु] आण्ड्रेदु अमच्चौ । (२५)

(२५) आशापयसु अमाल्य- ।

उत्तुङ्गा इत्यादि । उत्तुङ्गा अर्थमुद्रता, सुतानि चरितानि मदसलिलानि दानवा
रीणि येषां ते सुतमदसलिलाः, श्यामाः लक्ष्मण्यः, सलिलि मधुलोभितान्तैर्भ्रमरैः मुखरा
मशन्ता, लक्ष्मि इहदि प्रउडेरित्यर्थ, दशनैर्दन्तैः उत्तुमादितानि विनाशितानि तटानि
शोणं येषु उत्तुमादिततटा सिन्दूरं लोहितवणविन्दुविभ्रैरित्यर्थं शोणा रक्ता शतश
असंख्या गजपतय गजेन्द्राः । तुङ्गकूलं सुमुद्रततटं, प्रस्यन्दीनि घरन्ति सलिलानि यत्र त
प्रस्यन्दिसलिलं प्रवहमानतीर्यं । श्यामा उपकण्डदुमा यस्य तं श्यामीपकण्डदुम नील
व्याधिताभ्यर्षभुभारं । कल्लोलमुखर तरङ्गवाधालं । शीतला फलप्रवाहेन खात
विन्दुलं अणयव अवसीदत् अवसादं प्रवृत्तं पतदित्यर्थः । तटं यस्य त शीतल्याता
वसीदत्तटं निरन्तरभवाद्दिविभ्रसतीरं । शोणं पाटलिपुत्रान्तर्गतनदविशेषं पास्यन्ति ।
अत्र उपमाकण्डारः । सुवदना इव । "श्रेया सताशपड्भिर्मरभनययुसा भ्रूलस्य सुवदना
इति लक्षणात् ॥ १६

गम्भीरगर्जितरवा इत्यादि । गम्भीरं प्रगाढं यत् गर्जितं मेघगर्जनमित्यायं । तद्वत् रवा
शब्दो श्यामी इव गम्भीरगर्जितरवाः । स्वमदा स्वकीयदानानि अस्त्रुनि जलानि तैर्मिश्र
स्वमदास्त्रुमिश्र दानजनयुक्तं शीकरं अश्वकर्षं "शीकरोऽश्वकर्षा वृत्ताः ।" इत्यामरः ।
आमारवर्षव धारामव्यातमिव "धारामव्यात आमारः" इत्यमरः । उद्गिरन्त्या उदमन्त्या इव
मदीया वारणघटा इति-घा, विकीर्णसलिना विविधजला मेघमाला धनपङ्कताः
विन्ध्यं विन्ध्याचलं इव नगरं तुङ्गपुरं रीतुलानि अरुङ्ग कश्मिन्नि ॥ उपमाकण्डारः ।
वहस्यतिर्लक्षं इत्यम ॥ १७

राव । प्रियवदक । श्वायतां सावत्सरिकाणां (भ) द्वारि क
तिष्ठति ।

मिय । जं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्कण्य चपणक इरा पुन प्रविश्य च]
अमच्च ! एसो क्लु संवत्सरिओ क्लवणचो (२६)

राव । [स्वगतम् अनिम्नित्त सृष्टिता] । कथं प्रथममेव चपणकदर्शनम् ?
विधे । जीवसिद्धी । (२७)

राव । [प्रकाशम् ।] अवीभत्सदर्शनं (म) कारयित्वा प्रवेशय ।

मिय । जं अमच्चो आणवेदि । (२८)

[इति निष्काल ।]

[तत प्रविशति चपणक ।]

चप ।—

सामणमनिहन्ताण प्पडिवज्जह, सोहवाहिवेज्जाणं ।

जे पडममेत्तकडुअं, पच्छा पत्य उवदिसन्ति ॥ (२८) (२९)

[उदस्ये ।] धम्मसिद्धी होदु सावआणं ।

राव । भदन्त । निरुप्यता, तावत् अक्राकं प्रस्थानयोग्य
दिवस । (य)

(२६) यत् अमाय चात्रापयतीति । अमाय । एव चपु सांख्यारिक चपणक ।

(२७) जीवसिद्धि ।

(२८) यद् अमाय चात्रापयति ।

(२९) सामणमहंती प्रतिपद्यर्थं सोहवाहिवेज्जालाम् ।

ये इदममावकटर्कं पद्यात् पथ्यसुपदिशन्ति ॥ (२८)

अन्वयसिद्धिर्भवन् आवकाणां ।

४५। [नाद्येन चिन्तयित्वा ।] सावका । णिन्नुविदे सुहुत्ते । आ—
मज्झसादो णिब्बुत्तसब्बकल्याणा सोहणा तिही संपुणचन्दा पुष्पमासी,
तुह्माणं उत्तलाए दिसाए दक्खिणां दिसं प्यत्थिदाणं (१) अदत्तिणे
नत्तते । अवि अ, —

अत्याहिमुहे सूले, उदिदे संपुणमण्डले चन्दे ।

गमणं बुहस लगे, उदिदत्थमिदे अ केदुग्घि ॥ (३०) (१८)

राव । भदन्त ! तिथिरेव तावत् न शुध्यति ।

४५। सावका!—

एकगुणा होइ तिहो, चउग्घुणे होइ एकउत्ते ।

चउसत्तिगुणे लगे, एसे दौसदि जोइससिद्धते (३१) ॥ २०

लगे होइ सुलगो, कूलमाह पालिइलिज्जासु ।

पावाहि दौहं लाह चन्दस बलेण गच्छस्ते (३२) ॥ २१

(३०) उपासक । निदयितो सुहने । आ मध्याह्नात् निवृत्तसर्वकल्याणा
शोभना तिथि सन्ध्या चन्द्रा पौर्णमासा दुष्प्राकस्तुरवा दिशी दक्षिणा दिशं प्रस्थिताना
अदक्षिण नक्षत्रम् ।

अपिच,—अत्याहिमुखे ग्रे, उदिन सन्ध्यां मण्डले चन्दे ।

गमनं बुधस्य लग्ने, उदितास्तमिने च केतो ॥

(३१) उपासक ।—

एकगुणा भवति तिथिचतुर्गुण भवति नक्षत्रम् ।

चतुर्घटिगुणं लग्नम्, एतद्दृष्टयन्ते ज्योतिषसिद्धान्ते ॥

(३२) लग्नं भवति सुलग्नं, कूलमाह परिहर आशु ।

प्राग्दुहि दौहं लाभं चन्दस्य बलेण गच्छन् ॥

(१) निदयित अन्धकारित । सुहनें शुभसमय । आ मध्याह्नात् मध्याह्नकाल
आरभ्य निवृत्त निविर्द्धं सर्वं सकलं कल्याणं महान् यथा सा निवृत्तसर्वकल्याणा
निवृत्तसकलमङ्गला आशु अशोभना । अन्धीया, दौर्णमासा पद्यानत्वात् तत यावाथा
वैश्वानरेण अस्थासिद्धेर्थाशामशोभनत् । अदक्षिणं अक्षरकुलम् ।

ग्रे सूत्रे अत्याहिमुखे अक्षरगमनीयुते सन्ध्यां मण्डले चन्द्रस्य चन्दे उदिने मति
केतो केतुघटे राहुघटे च, एतयोरेकयरीरत्वात् एकनाभाभिधानमिति दृष्टिराज ।
उदितास्तमिने एकस्मिन् उदिने अन्धस्मिन् अन्धमिने एतयोरेकदा उदयशामस्य
वात् । बुधस्य शौचस्य लग्ने निघ्ननस्ये गमनं कर्तव्यमिति श्रेष्ठ । दक्षिणं विस्तारवात्

राच । भदन्त ! अपरै सावत्सरिकैः साहं संवाद्यताम्- (व) ।

एव । सवादेदु सावके । अह णिअं गेहं (ण) गमित्तं । (३३)

राच । न खलु कुपितो भदन्त ? (ग)

एव । न कुविदे तुह्याणं भदन्ते । (३४)

राच । कः तद्धि ?

एव । भअव कअन्तो । जेण अत्तणो पक्खं उज्झिअ परपक्ख माणीकलेसि । (३५) (घ)

[इति निष्काल उपसर्गक] ।

राच । प्रियवदक ! ज्ञायतां का विना वर्त्तत इति । (स)

(३३) सवादेदु उपसर्गक । अह निज गेहं गमित्थामि ।

(३४) न कुपितो शुभार्क भदन्त ।

(३५) भगवान् कृतम् । येन चात्मन एवमुज्झित्वा परपक्षं प्रमाणीकरोषि ।

[१०] मिथुन निबिहं दुर्लभं तथापि मौम्यरुद्वेषेनाधिष्ठितं सत् सुलभं
तत् स्वरया गन्तव्यं चेत् तर्हि शमनं कर्त्तव्यं इति भावः ।

एकगुणा भवति इत्यादि उप भवति इत्यादि श्लोकयोरप स्पष्टः । तत्रात्मशोधनितः ।
। हि गुरो राचस अथांमिमुद्ध अर्थ मौम्यसापिच्यरूप अमिमुखी यस्येति बहुप्रोहि ।
। मिमुखत्वेनापस्थित इति भावः । अन्द्रगुप्त सन्पूर्णराष्ट्रं सन् उदित, मलय
उदित एव इदानीमतपर अह पराभव एष्यतीति उन्नितात्तमित, "पत्थिनाप
इति मत्त" इत्य प्रस्थानां चय न इच्छिमिति वाजना, एव प्रस्थितानां शुभार्क
न भद्रभद्रप्रभति इच्छि न भवति किन्तु प्रतिकूल मलयकेतुनियहोभ्रं खं इत्यर्थः ।
केन् समये बुधस्य चाणक्यस्य खये सम्बन्धे निमित्तभूते सति चाणक्ये तत्सम्ब
धमुदयुक्ते सतीति भावः । अन्द्रगुप्तस्य वक्षित भद्रभटादिना गच्छन् त्व दीवा
रसनपाथिर्नो अन्द्रगुप्तस्य साविध्यपदसिद्धिं वदसीति राचसं प्रति गूढ भिसम्बिचन ॥
त दुष्टिराज ॥ १८ । २० । २१

(व) अपरै अन्यैः । सावत्सरिकै ज्योतिषिकै अह संवाद्यता सम्बन्ध अत्रथाद्यतां ।

(ग) क्रापत सुखः ।

(घ) भगवान् वदं श्रुत्यसम्पन्नं कृतान् यम, कृतं विहितं अन्तं नाशं येन ।
। अन्तं पक्षं आश्लीय मां, एव अन्द्रगुप्तस्य, उज्झित्वा परपक्षं परपक्षं अन्यपक्षं अन्यं
। अन्तं प्रमाणीकरोषि पदान्तर, परपक्षं मलयकेतुं शत्रुपक्षं प्रमाणीकरोषि अतस्त
। अन्तं कृतम् । इत्यर्थः ॥

(स) का किञ्चरिमिता विना समयं वर्त्तते ।

पियं । जं अमघो आणवेदि । [इति निष्कण्य पुनः ध्वज्य च] । अत्या-
हिलासो भगवं सुते । (३६) (४)

राधः । [आननाद उवाच विलोक्य च ।] अये ! अस्ताभिन्नापी भगवान्
सहस्रदीधितिः । (क) तथाहि,—

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगरेरुज्जिहानस्य भानोः

पत्रच्छायेः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्रेय गत्वा ।

एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरितरककुप्पान्तपर्यस्तविम्बे

प्रायो भृत्यान्वजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥ २२

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥ ४ ॥

(३६) यत् अमाय आद्यापयति । अस्ताभिन्नापी भगवान् मृत्युः । [पञ्चमरीय-
कसूतं यथा—“अस्ताभिन्नापी भगवान् मृत्युः” इति] ।

(४) मृत्युः अस्ताभिन्नापी अस्तोभ्युत्थः, वेला अवसन्ना इत्यर्थः । मलयकेतुरस्तो-
भ्युत्थ रावसय अस्ताभिन्नापी इति श्रीपट्टित्थिताः ॥

(क) सहस्रं दीधितवी यस्य सः सहस्रदीधितिः सहस्रकिरणं, मृत्युः ।
आविर्भूतानुरागा इत्यादि । एते उपवनतरवः आरामस्थिता इषा, सर्वे अन्यकाल-
व्याप्य आविर्भूत, प्रकटोभूत, अनुराग, भक्ति-वर्षसायं च येषां ते आविर्भूतानुरागा,
उदयगिरिः उदयपर्वतात् उज्जिहानस्य उदयश्चत माता, मृत्युस्य पुरस्तात् अये पत्रच्छाये,
पत्राणां छायाभिः उपलविताः मूल, छायादपेक्षेत्थं । आद्य मीशनेव दूर गत्वा दूर-
वर्तिनी मृत्युत्थे । तस्मिन् मृत्यु, इतरस्मिन् अन्यस्मिन् ककुप्पान्ते पर्यन्तं पतितं
विम्बं मष्टने यस्य तस्मिन् इतरककुप्पान्तपर्यन्तविम्बे अपरदिगन्तपतितमष्टले सति
निवृत्ता, पराङ्गताः । सेवमाना, भजमानाः भृत्याः दासा, प्राय, वाङ्मतेन प्रचलित, विलुप्त,
विभवं, ऐश्वर्यं यस्य स तर्कोक्त, त प्रचलितविभवं विनष्टसम्पद्, स्वामिनं प्रभु त्यजन्ति परि-
हृन्ति स्वार्थान्नुपशपरा धूर्त्भृत्वाः सत्यत्समये प्रभुपरतन्ता अपि विपदि विरज्यन्ते
एवेति भावः । अत आर्थात्तरवासीऽलुङ्कार, “अय, सीऽर्थात्तरवासी वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन
तन्मसाधनसमर्थस्य न्दासी यीऽन्यस्य वस्तुन” इति लक्षणात् स च उत्प्रेक्षया संसृज्यते ।
सम्भेदाङ्कम् ॥ २२ ॥

इति सुद्वारासप्तव्याख्याया मिथ्यबोधनीसमाख्याया चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥ २० ॥

पञ्चमोऽहः ।

[तत्र प्रविगति निखमलहरणम्वलिकाद्य समुद्राम् (क)

आदाय सिद्धार्थक] ।

मिहा । हीमाणहे (ख) होमाणहे ॥—

बुद्धिजलनिर्भरैरिधिं सिञ्चन्ती देसकालकलसेहि ।

दसदस्त्रादि अज्ज फल गुरुभ चाणकणीदिनदा (१) ॥ १

गह्वीदो मए अज्जचाणकण पटमसेहिदो लेहो, अमच्चरक्वसस्स
मुद्दालच्छिदो । तस्स ज्जेब्ब मुद्दालच्छिदा इअ आहरणपेटिका ।
चलिदोद्धि किल (ग)

पाडलिउत्त, ता जाव गच्छद्धि । [परिक्रम्य परलोक्य च ।] क्वह
क्खवणधो आभच्छादं ? जाव मे असउणभूद इमस्स दसण, ता
आदित्तदसणेण पडिहणामि । (२) (घ)

(१) आर्य्यम् चापयम् । —

बुद्धिजलनिर्भरै सिञ्चमाना देशकालकलसे ।

दर्शयिष्यति अथ फल गुरुक चाणक्यनोतिलता ॥

(१) गह्वीती मया आद्यचाणक्येन प्रथमलेखिनी निख ममात्यराचमस्य मुद्रा
लाञ्छित । तस्यैव मुद्रालाञ्छिता इयम् आभरणपेटिका । चलितीऽपि किल पाटलि
पुत्र, तद् यावत् मच्छामि । कथं अपणका आगच्छति ? यावन् अशकुनभूतमस्य दशन
तस्याऽदिदशनैः प्रतिहन्ति ।

(क) ललं पेटिका । अलहरणम्वलिका आभरणाभारविशेष । समुद्रां राचम
नामाङ्गिमुद्रया चिह्निता । आदाय गह्वीला ।

(ख) आर्य्ययीतनाय प्रयुक्तमेतत्पदद्वयं निपातनसिद्धम् ।

बुद्धिजलनिर्भरैरिधादि । बुद्धिं प्रज्ञा एव ललं बुद्धिजल तस्य निर्भरं मिसरणं दिभ्य
तै बुद्धिजलनिर्भरै, दशा स्थानानि धालां समया अनुकुला इत्यर्थे ते एव कलसा
तै देशकालकलसै सिञ्चमाना ससिक्ता आर्द्रोक्रियमाणा इति यावत् चाणक्ये नीतिरव
लता व्रतती अथ गुरुक मद्यन् प्रतुरमित्यर्थे फल इष्टसिद्धिरूप लाभ दर्शयिष्यति । अत्र
परम्परितरुपकालदार ॥ १

(ग) मुद्रालाञ्छित अहुनिमुद्रयाचिह्नित । आभरणानां पेटिका मधुया
आभरणपेटिका । किल श्लोके चलनमन्त्रीकमित्यर्थः ।

(घ) अशकुनभूत अमलद्रवभूतदुर्निमित्तमृचक तस्य अपणकस्य दर्शनं साक्षात्

[ततः प्रविशति चपसकः] ।

चप । अलिहन्ताणं प्यणमामी, जे दे गंभीरतया बुद्धीए ।

लोउत्तलेहिं लोए सिद्धिं मग्गेहिं मग्गन्ति (३) ॥ २

सिद्धा । भदन्त ! प्यणमामि । (४)

चप । सावका ! धम्मनाहो दे होट्टु । [मिश्राणं निवृत्तं] ।

सावका ? समुदंसन्तरणकिदब्बवसाअं (५) विअ दे हिअअं पेक्खामि । (५)

सिद्धा । क्वहं भदन्तो जानादि ? (६)

चप । सावका ! किं एत्थ जाणिदब्बं ? णं एसो ज्जेव दे ममा-
णाभोकणवारी लेहो सूचेदि । (७) (च)

(३) अर्हतां प्रथमामो ये ते गभीरतया बुद्धे ।

लोकोत्तरेलोकं सिद्धिं मार्गेणानेयन्ति ॥

(४) भदन्त ! प्रथमामि ।

(५) उपासक ! धम्मनामस्ते भवतु । उपासक ! समुद्रसन्तरणकृतव्यसायमिष ते हृदयं पश्यामि ।

(६) कथं भदन्तो जानाति ?

(७) उपासक ! किमतं ज्ञातव्यम् ? मनु एव एव ते मार्गेणौक्यंभारो लेखं सूचयति ।

करण । आदित्यदर्शनेन सूर्योदानीकनेन प्रतिहृन्नि व्याहृन्नि अमडलमितिशेष, सर्वमद्रम मद्रलस्य सूर्यस्य दर्शनं शुभावहमिति भावः । तथाच "लोकोत्तिन् मद्रलान्यथो ब्राह्मणो गौर्हं ताश्वन । द्विरस्थं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टके" । इति, "शुद्धमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुध" । इति च श्रुत ।

अर्हतामिवादि । अर्हताजैनदेवानां प्रथमाम नमस्तुभ्यं, ये ते अर्हन्त बुद्धेप्रज्ञाया गभीरतया गभीर्येण स्थिरया बुद्ध्या इत्यर्थः । लोके जगति "लोकोत्तु भुवने जने" इत्यमरः । लोकोत्तरेः आनीकिके भारे उपाये शारेरित्यर्थः सिद्धिं साफल्यं मार्गेयन्ति अनुसन्धाय प्राप्नुवन्ति ॥ २ •

(५) समुद्रस्य सागरस्य सन्तरणे कृत व्यसाय उदयोगी येन स' त समुद्रसन्तरण कृतव्यसाय नितान्तदुष्करकार्थीयतः ।

(७) मार्ग एव नी' तरणि' तस्य कर्षभारः नाविकम् मार्गेणौक्यंभार लेखं पत्रिका । तस्य विपददुश्चारकत्वाम् इति भावः ।

विद्या । जाणितं भदन्तेण देसन्तलं चनितोद्धि । ता कधेवु
भदन्तो कौटसी अज्ज दिवसो ? (८) (छ) ८

अप । [विहस] सावका ! मुण्डं मुण्डिअ तुमं णक्खत्ताइं
पुच्छसि ? (९) (ज)

विद्या । भदन्त ! सम्पदं पि किं जादं ? ता कधेहि, जइ अत्तणो
अणुजलं भविस्सदि, ता गमिस्सं, अण्णधा णिवत्तिस्सं (१०) (झ)

अप । सावकाणं सम्पदं एदस्सिं मलयकेदुकाडए अणुजलेण
अणुजलेण वा, अगहीदमुहेण (ज) ण गच्छीअदि । (११)

विद्या । भदन्त ! कहेहि कुदो कवु अयं ? (१२)

अप । सावका । णिसामेहि. पठमं दाव एत्थ मलभकेदुकडए
लोअस्स अणिवान्निअणिकमणप्पवेसो आसो । दाणी इदो पच्चासखे
कुसुमउरे, ण कोवि अमुहान्निच्छदो णिकमिदुं प्पबिसिदु वा

(८) ज्ञातं भदन्तन देशान्तरं चनितोद्धि । तत् कथयतु भदन्त ! कौटसीइय
दिवस ?

(९) उपासक ! मुण्ड मुण्डयित्वा त्वं नचत्वाणि पुच्छसि ?

(१०) भदन्त ! साम्प्रतमपि किं जातम् ? तत् कथय, यदि आश्रमं अनुकूलं भवेत्,
तदा गमिष्यामि, अन्यथा निवर्तिष्ये ।

(११) उपासकानां साम्प्रतमेतस्मिन् मलयकेतुकटके अनुकूलं अननुकूलं वा, अग-
हीतमुद्रेण न गम्यते ।

(१२) भदन्त ! कथय कुत यत्तु अयम् ?

(६) कौटभ यातावीर्यं एवै नवा ।

(अ) "चौर विद्याख्याप्रतिपत्सुवर्ज्यं" इति श्रुतिं नचत्रविशेषे चौरनिषेधान् तत्पूर्वं
तदास्तीचनमुचितं, मुष्टनात् परं तदास्तीचनं न सङ्गत एवं यावत्त्वा' पूर्वं तद्विचरीय
वारतिथ्यादीनां विषयं कारणं, इत्यायां यातायां तन्मन्त्री निरपेक्षं इत्यर्थः ।

(भ) साम्प्रतं अधुना किं जातं भूते केवलं इतथावोद्धं प्रस्तातुमुद्यतं न पुन
प्रस्थित इत्यत इत्यर्थः । आश्रमं स्वल्पं अनुकूलं सहायं उपाकारकमिति यावत् ।
अथवा नचेत्, अननुकूलं सतीत्यर्थः । निवर्तिष्ये प्रत्यावर्तिष्ये निवृत्तो भविष्यमीत्यर्थः ।

(ज) मलयकेतुकटके मलयकेतुशिविरे । अनुकूलं सहाय्येन क्षपणीयण इत्यर्थः ।
अननुकूलं अघदायेन विपक्षेण इत्यर्थः । अगहीतमुद्रेण अलभ्यधिजेन अगहीतपत्तादि
केन इत्यर्थः ।

अणुमोदीचदि । ता जइ भाउराअणस्य मुद्दान्च्छिदोसि, तदो गच्छ बीसत्यो, अणधा णिब्बत्तिअ णिउक्कण्ठ चिट्ठ । मा तुमं गुम्हदाणाधिवेहिं संजमिदकलचलणो राअजलं प्पवेसो अस्सि (१३)(ट)

शिवा । किं ण आणादि भदन्तो, जघा अमअरक्खसस्य केलिअरो अन्तिओ (ठ) सिद्धत्यथो अहं ति ? ता असुद्दालंच्छिदंपि मं णिकमन्तं कस्य सत्तो णिवारिदुं ? (१४)

अप । साबका । रक्खसस्य पिसाचस्य वा केलिअरो होहि । यत्थि उय दे असुद्दालंच्छिदस्य णिकमणोवाओ । (१५)

शिवा । भदन्त । ण कुप्य, भण मे कळसिद्धो होदु ति (१६)(ड)

(१३) उपासक । निशामय, प्रथमं तावदत्र मध्यकैतुकटके लोकास्थानिवारितनिष्कृ मपरवेम आसीत् । इदानीम् इत प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे, न कोऽपि असुद्दालान्छितो निष्क मितु प्रवेष्टु वा अनुमोचते । तद् यदि भागुरायणस्य मुद्दालान्छितोऽसि, तदा गच्छ विश्वा, अथवा निवस्य निरुक्कण्ठ तिष्ठ । मा त्वं गुम्हदाणाधिपे संयमितकरपरणी राजकुल प्रवेशसे ।

(१४) किं न जानाति भदन्त, यथा अमात्यराजपुत्र केलिकर अन्तिक सिद्धायको ऽहमिति ? तद् असुद्दालान्छितमपि मां निष्कामन्तं कस्य अन्तिनिवारयितुम् ?

(१५) उपासक । राक्षसस्य पिशाचस्य वा केलिकरो भव । नास्ति पुनश्चे असुद्दालान्छितस्य निष्कमणोपायः ।

(१६) भदन्त । न कुप्य, भव मे कार्यसिद्धिर्भवतु इति ।

(ट) न निवारित निषिद्ध निष्कृम वहिरागमनं प्रवेशश्च यस्य स अनिवारितनिष्कम प्रवेशे, अनिविद्वगनतागमनं, लोका इति कञ्चकर्तुंपदस्य विशेषणं । प्रत्यासन्ने समीप वर्तिनि । मुद्दया छिद्विशेषेण खान्छितं चित्रितं न भवतीति असुद्दालान्छितं, अमाता दशपत्र इत्यर्थः । अनुमोचते अनुमन्वते । निरुक्कण्ठं निरुद्धेन । गुम्हदाणां अपराधिनो निरोधस्थानं तस्य अधिपे अध्यक्षे । संयमितं सङ्घं करपरणं यस्य स संयमितकरपरणं सङ्घहस्तापादः ।

(ठ) केलिकर लीलाकर रक्षसालापी इत्यर्थः, अन्ते पार्श्वे चरतीति अन्तिक पार्श्वे चर, निवान्निविशश्चात्रनिमित्यर्थः । अस्ति समर्थः । निवारयितुं निषेद्धम् ।

(ड) मय कथम् । कार्यसिद्धिं कार्यसाफल्यं । भवतु चक्षुः ।

अपः सावका । गच्छ ह्येदु दे कञ्जसिद्धी । अहपि भागुराभ-
णादो पाडालिउत्त गन्तु मुह पडिच्छेमि । (१७) ।

[इति उभौ निष्क्रान्ती] ।

[प्रति प्रवेशक (ठ)] ।

[तत प्रविशति पुरुषेण अत्रुगम्यमानो भागुरावप] ।

भागु । [आत्मगतम्] अहो ॥ विचित्रता आर्य्यचाणक्यनीते ।

कुत ?—

सुहृत्स्योद्भेदा सुहृदधिगमाभावगहना

मुहुः सम्पूर्णाङ्गो, मुहुरतिक्रया कार्य्यवशत ।

सुहृत्त्र्यङ्गहीजा, मुहुरपि बहुप्रापितफले

त्यहा ! चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ॥ ३

[प्रकायम्] भद्र भासुरक । न मा दूरीभवन्तमिच्छति कामार ।

अन्तोऽस्मिन् एव आस्थानमण्डपे विन्यस्यताम् आसनम् । (च)

(१७) उपासक । गच्छ, अत्रु तै कार्य्यसिद्धि । अहमपि भागुरावणात् पाटलिपुत्र
हन्तु मुदा प्रतीच्छामि ।

(ठ) प्रवेशक, नीचपादाभ्यां कथयानां स्वनात् अय प्रवेशक । यथा "प्रवेशको
ऽनुदासोऽथ नीचपादप्रयोजित । अहहयानाविज्ञेय शिषे विष्कम्भके यथा ।" इति
साहित्यदर्पणम् ।

सुहृत्स्योद्भेदा इत्यादि । मुहुः कदापि अल्प भोग बोधगम्य इत्यर्थे उद्भेद प्रकाशो
यथा सा अत्योद्भेदा अनुमेयादुरा, मुहुः कदाचित् अधिगमस्य बोधस्य अभावेन गहना
कठिना अधिगमाभावगहना अनननुमेयस्वरूपा, मुहुः सम्पूर्णाङ्गो परिपुष्टावयवा, मुहुः
कदाचित् कार्य्यवशत कल्पनानुरोधेन अतिक्रया धीशरीरा, मुहुः कदाचित् अशरीजा
त्रिलुप्तहेतुका, मुहुरपि कदाचिदपि बहु अर्थे यथा तथा प्रापित फले यथा सा बहुप्रापित
फला अधिगमितवहुफला इत्यर्थे । इति परम्परकारिण चित्राकारा विचित्ररूपा नियति
दव इव नयविद नीतिनिपुणस्य नीति मवतीति शेष । अथ दुष्टिराज—मुहृत्स्योद्भेदा
सुखसन्धी सोऽकीदृष्टासती बहुधा विस्तारिणीत्यर्थे । प्रतिमुखे अत्यालस्याया पुनर्व्यंके
गहनातिक्रया च गर्भे मुहुर्दृष्टनष्टान्धेयान् नश्यदिव बीजमुदयोगी यथा सा तयीजा ।
विमर्शबीजस्य अष्टमेव दर्शनात् सम्पूर्णाङ्गीत्युक्तं । निर्वन्द्ये सन्वयोपरंशारात् बहुप्रापित
फलेत्युक्तं । इदंशी नयविदव्यापकस्य नीतिर्नयतिरिव चित्राकारा । नियते चाथक्य
नीतेषु कार्याणां विचित्राकारता कारण उपचर्यते । इति । अथ अमन्तुतप्रशंसासद्वार.
उपमया सद्यन्ते । शिखरिणो वृषम् ॥ ३

(च) दूरीभवन्तं दूरे वर्तमान । कुमारः मलयकेतुः । आस्थानमण्डपे समा-
प्त्युपेक्ष्ये । विन्यस्यतां स्थापयतां ।

पुत्रः । एद भासण, उपविशदु अज्जो । (१८)

भाग । [उपविश्य] भद्र भासुरक ! यं कथितं सुदार्थी । (त) मा
द्रष्टुम् इच्छति, स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

इव । ७ अज्जो आणवेदि । (१९)

[इति निष्क्रान्तः] ।

मोगां । [स्वगतम्] कष्टम् एवमपि नाम अयम् अस्मासु खेह-
वान् कुमारो मलयकेतुरमिसन्धातव्य इति अहो-दुष्करम् । (ख)
अथवा,—

कुले, लज्जायाश्च स्वयशसि च, माने च, विमुखः,
शरीर विक्रोय क्षणिकधनलाभादनवति ।

तदाश्चा कुर्वाणो हितमहितमित्ये तदधुना,
विचारातिक्रान्त, किमिति परतन्वो विमृशन्ति ॥ ४

[तत प्रविशति प्रतीत्यार्यदुग्गती मलयकेतु (८)] ।

मथ । [स्वगतम्] अहो ! राक्षस प्रति मे विकल्पवाङ्मुखात्
आकुला (ध) बुद्धिर्न निययम् अधिगच्छति । कुतः ।—

(१८) एतदासनम्, उपविशतु आर्यः ।

(१९) यद् आर्य आज्ञापयति ।

(त) सुदार्थी आदेशप्रवार्थी इत्यर्थः ।

(ख) कष्ट दुःखं । अयं कुमारः मलयकेतुः अस्मासु मयि पूर्वं अकपटं यथा तथा
खेहवान् प्रेमवान् भवतीति शेषः । अमिसन्धातव्य अथयितव्य दुष्करं कुकर्षत्वान्
अमुष्करं । अथवा पचान्तरं, का गतिं पराधीनस्य इत्याह—

कुले इत्यादि कुले वंशे तदुचितसदाचारे, लज्जायां कुकर्षाचरणलज्जतपायां स्वयशसि
निजमुख्याती, माने समुचितगौरवे, च विमुखः पराधुस्य परतन्वः पराधीनो मनः,
क्षणिकधनलाभात् विनश्यद्वित लाभाश्रया धनवति वैभववति भूमिपतो शरीर ईह विज्ञेय
धनविनिमयेन अनुत्थलं विमुखः । इत्यर्थः । तदाश्चा प्रभोरादिर्म कुर्वाणः अनुगृह्यन्, विचार
सदसद्विवेचन आतक्रान्तः अतीत विचारातिक्रान्त सदसद्विचारयत्न सन् अधुना एतन्
हित एतन् अहित इति किमिति कथं विश्वसति विचारयति, अथ कथमपि
विचारयितुमलमित्यर्थः अथ काव्यलिङ्गमवधारः । शिखरिणीवत ॥ ४

(८) प्रतीत्यार्यां दीवारिका अनुगतः ।

(५) विकल्पवाङ्मुखात् संमपवापुष्यान् आकुला अधिप्रा ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृष्ट्या नन्दान्वयालम्बिना,
 किं चाणक्यनिराक्षतेन कृतिना मौर्येण सम्भास्यते ? ।
 स्यैर्ये भक्तिगुणस्य वा विगणयन् किं सत्यसन्धो भवेत् ? --
 इत्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ।

[प्रकाशम् ।] विजये । क्व भागुरायण ?

[प्रतीकारे ।] कुमार । एसा क्व कडभादो णिकमिदुकामाणं
 सुहासपदानाधकारे चिद्धदि । (२०) (न)

मल । विजये । मुहूर्त्तं निभृतपदसञ्चारा भव, यावदस्य परा-
 षुखस्य एव पाणिभ्यां नयने पिदधामि । (प)

प्रती । जं कुमारो आणवेदि । (२१)

भासुरक । [प्रविश्य] अज्ज । एसो क्व, क्ववणओ मुद्राणिमित्तं
 षण्ण पेक्खदुमिच्छदि । (२२) --

भाग । प्रवेशय ।

(२०) कुमार । एव खलु कटका चक्रमिदुकामाणां मुद्रासम्प्रदानाधिकारे तिष्ठति ।

(२१) यत् कुमार आत्रापयति ।

(२२) आर्ये । एव खलु चपणकी मुद्रानिमित्तम् आर्ये प्रेषितमिच्छति ।

भक्त्या इति । राक्षस इति कर्तृपदमुच्यते । नन्दकुले नन्दस्य यं चनुराग
 चासक्तिं तेन दृष्ट्या भक्त्या चाणक्यनिराक्षतेन क्लौत्रिक्यप्रत्याख्यातेन नन्दान्वयालम्बिना
 नन्दसमाश्रयिणा, कृतिना गुणवता मौर्येण चन्द्रगुणेन सह सम्भास्यते सन्धिं करिष्यति ।
 वा अथवा भक्तिरेव गुण उत्कर्षं तस्य स्यैर्ये दास्यं विगणयन् विचारयन् मम इति
 भक्ति दृष्ट्वा सन्तुष्टयित्वा सत्या अवितत्या सत्या प्रतिज्ञा यस्य स सत्यसन्धे स्थिर
 प्रतिज्ञ भवेत्, मौर्ये विजय लभं मगधराजं मुष्यमर्षयिष्यामीति पूर्वाञ्जीकार पालये
 दित्वा । इति इत्य आरूढ अधिष्ठितं कुलाचक्रं येन यत् आरूढकुलालचक्रमिव
 कुम्भकारचक्रीपरिस्थितमिव मे मम चेतः मन, धिरं भ्राम्यति सदिग्धं तिष्ठतीत्यर्थः । अथ
 उत्प्रेषणकारः । शार्ङ्गलविकीर्णित इत्यम् ॥ ५

(न) कटकात् शिविरान् । निष्कृमिदुकामाणां निर्गमनाभिलाषिणां । मुद्राया सम्प्रदानं
 समर्पणं एव अधिकार अत्रिहृतकर्षं सत् मुद्रासम्प्रदानं नकर्षणोच्यते ।

(प) निभृत विभक्त पदसञ्चार पदसेपी यस्या सा निभृतपदसञ्चारा धीरपद
 विवधा । पाणिभ्यां हस्ताभ्यां । नयने चक्षुषी पिदधामि आच्छादयामि । पञ्चाङ्गिना
 मलप्रवेगेना नयनाभ्यादनेन नयनकेतीरतिवालिमल भागुरायणस्य चैवं तदङ्गीकरण
 प्राप्तीत्यर्थं सूचितम् ॥

भागः । जं प्रज्जो षाणवेदि । (२३)

[इति निश्चयान्] ।

उपपन्नः । [प्रविश्य] सावकाण धम्मविही होदु । (२४)

भागः । [शब्दो न चवलीका सङ्गतम्] अये राक्षसस्य मित्र, जोव
मिद्धि ॥ [प्रकाशम्] भदन्त । न खलु राक्षसस्य प्रयोजनमेव किञ्चि
दुद्दिश्य गम्यते ? (क)

उपः । [कर्षो विधाय] सन्तं पाव, सन्तं पावं सावका । तद्धि
ज्वेव गमिष्सां, जद्धि रक्खसस्स पिसाचसुस वा यामं पि ण सुणी-
अदि । (२५)

भागः । भदन्त । वलीयास्ते सुद्धदि प्रणयकोप । तत् किम
अपराह राक्षसेन भदन्तस्य ? (व)

उपः । सावका । ण मम कि पि रक्खसेण अवनद्ध, सच्च ज्जिब्बु
मन्दभाग्गो अत्तणो कम्मसु लज्जामि । (२६) (भ)

भागः । भदन्त । वडंयसि मे कुतूहलम्—” ।

मम । [स्वगतम्] मम च । (म)

गुणाः । “—थोतुम् इच्छामि ।

मलः । [स्वगतम्] अहमपि ।

(२३) यद् धार्यं आशापयति ।

(२४) उपपासकानां धम्मविद्धि, भवतु ।

(२५) ज्ञानं धार्यं, ज्ञानं पापम् । तदासक । तत्रैव गमिष्यामि, यत्र राक्षसस्य
पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(२६) उपपासक । न मे किमपि राक्षसेनापराहं, स्वयमेव मन्दभाग्यं आपन्न
कम्मसु लज्जे ।

(क) न खलु इति कातूहला प्रश्नो व्यञ्जते । किञ्चिन् किमपि, प्रयोजनं कार्ये ।
उद्दिश्य लक्ष्यीकृतम् ।

(व) वलीयान् वलवत्तरः । सुद्धदि मित्रे । प्रणयकोपं प्रेमाभिमानं । अपराह
आगम्यते ।

(भ) आत्मनः कर्मसु—मितदीहवपकार्येभु ।

(म) मम च कुतूहलं वडंते इति शेषः ।

चप । सावका । किं एदिणा असुण्दिदब्बेण सुदेण ? (१७) (य)

भाग्य । भदन्त । यदि रहस्यं, तदा तिष्ठतु । (र)

चप । सावका । ण हि रहस्सं । (२८)

भाग्य । तर्हि कथ्यताम् ।

चप । सावका । एत्थि एदं, तथावि ण कधइस्सं अदिणिससं ।

(२९) (ल)

भाग्य । भदन्त ! अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

चप । [स्रगगम् ।] युक्तम् इदानौम् अर्थने कथयितुम् । (व)

प्रकाशम्] का गदौ ? एसे णिवेदेमि, सुणादु सावको । अत्थि
दाव हगे अधखा पढम पाडलिउत्ते णिवसमाणो लक्खसस्स मित्त
त्तण उवगदे । तर्हि अबसले लक्खसेण गूढ विक्कम्माप्यञ्चोअ
समुप्पादिच्च, घादिदे देवे पब्बदोसले । (३०) (श)

मल । [सवाप्यमाकगतम् ।] कथ, राक्षसेन घातितस्तातो न

चाणक्येन ?

भाग्य । भदन्त । ततस्तत' ?

(१७) उपासक । किमनेन अशीतव्येन युतेन ?

(२८) उपासक । न हि रहस्यम् ।

(२९) उपासक । शास्त्रीय, तथापि न कथयिष्यामि अतिदुष्कृतम् ।

(३०) का गति ? एव निवेदयामि, अशीतु उपासक । अ ल तावद् अहमधन्य
यम पाटलिपुत्रे निवसन् राक्षसस्य निवत्तमुपगत । तस्मिन्नवसरे राक्षसेन गूढ
विक्कम्माप्रयोग समुत्पाद्य घातिनी देव पवंतेश्वर ।

(य) अशीतव्येन श्वप्यायोग्येन । युतेन आकर्षितेन । किं भवेदित्यर्थ ।

(र) रहसि भवं रहस्यं गोपनीयं ।

(ल) अति श्रेयसे अति निष्ठुरं ।

(व) अर्थिने याचकाय, अस्वाधे प्रदर्शितादराय इत्यर्थः ।

(श) अस्ति तावत् शीतव्यनिति शेष । अधन्य पापाका । प्रथम चादौ । निवत्तं
शुभाव । अवसरे समये । गूढं अप्रकाशं । विक्कम्मा एव प्रयोगं मारणोपायं तं विच
कम्माप्रयोगं समुत्पाद्य विक्कम्मारूपं बधोपायमवलक्षेत्त्यर्थः । घातितं व्यापदितं मम
त शेषः ।

अथ । तदो हगे लकडसस्यमितं कदुभ, चाणक्यहृदयण मणि-
कालं षषरादो णिब्बासिदो । दाणो पि लकडसेण षणेअपकञ्ज-
कुसलेण किपि तादिमं चान्होअदि, जेण हगे जीअनोआदो
णिब्बासिद्धेमि । (३१) (प)

भाग । भदन्त । प्रतिश्रुतराज्यार्द्धमयच्छता चाणक्यहृदयेन
इदमकार्यमनुष्ठितं, (स) न राक्षसेन इति श्रुतम् अस्माभिः ।

अथ । [वर्यो निवाय ।] सुस्तं पाय । सावका ! चाणको विस-
कष्याए णामं पि ण जाणादि । तेण जेव दुट्टुद्धिणा लकडसेण
एसा अकज्जसिद्धो किदा । (३२)

भाग । भदन्त ! कष्टमिदम्, इयं सुद्रा दीयते, एहि कुमारं
संश्रावयाव । (३)

मथ । श्रुत, सखे । श्रवणविदारणं वचः

सुद्वन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम् ।

पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन, मे

चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वदन्ते ॥ ३

(३१) ततोऽहं राक्षसस्य मित्रं कृत्वा, चाणक्यहृदयेन सन्धिकारं नगरादिवासितम् ।
इदानीमपि राक्षसेन अनेकाकार्यकुशलैरेण विविधकुकर्षेणितुः । किमपि अनिर्वचनीयं
निष्कामयिष्ये ।

(३२) शाल पायम् । उपासक । चाणको विपक्षत्वात्ता मामापि न जानाति ।
तन्नेव दुष्टदुद्धिना राक्षसेन एसा अकार्यसिद्धिं कृता ।

(३) सन्धिकारं सावमानं । निर्वासितं विताडितम् । अनेकानि अकार्याणि कुर्वन्
अपि तेषु कुशलं तेन अनेकाकार्यकुशलैरेण विविधकुकर्षेणितुः । किमपि अनिर्वचनीयं
निष्कामयिष्ये । तादृशं पर्वतेश्वरमारुहन्ते कुकर्षं इति मेव । मलयकेतुनिष्ठ इति श्रुतीऽर्थः ।
आरभ्यते उपक्रम्यते । येन कर्षेणा । जीवलीकान् ससारात् निष्कामयिष्ये अहिंसुतो अहि
श्यामि । शब्दो सुनिश्चित इत्यर्थः ।

(स) प्रतिश्रुतिं प्राग्ज्ञौकृतं राज्यार्द्धं अयच्छता अददता । अकार्यं दुष्कर्षं । अनुष्ठितं
आचरितम् ।

(३) एहि आगच्छ । संश्रावयाव सत्यं आवयिष्याव इत्यर्थः ।

श्रुतमित्यादि । हे सखे रिपु शत्रुं राक्षसं अधिकृत्य विपयीकृत्य तमाश्रित्यैव ।
सुद्वन्मुखात् निवदन्नात् अतिविश्रवसाभाजनादित्यर्थः । भाषितं कथितं श्रवणविदारणं

सप । [स्वगतम् ।] अये श्रुतं मलयकेतुहतकेन ! कृतार्थोऽस्मि । (क)

महा । [प्रत्यक्षवद आकाशे लक्ष्यं वदा ।] राक्षस ! युक्तमिदम् ।—

मितं ममायमिति निर्हृतचित्तहृत्ति-

विसम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ।

तातं निपात्य, सह बभ्रुजनाञ्चितोयैः -

अन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस ! राक्षसोऽसि ॥ ७

भाग । [स्वगतम् ।] रक्षणीया राक्षसस्य प्राणाः इति आर्थादेशः ।

भवतु एवं तावत् । [पकाशम्] कुमार ! अलम् आवेगेन ? आसन्नस्य
कुमारं किञ्चिद् विज्ञापयितुम् इच्छामि । (ख)

महा । [उपविश्य ।] सखे ! किमसि वक्तुकामः ?

भाग । कुमार ! इह खलु अर्थशास्त्रव्यवहारिणाम् अर्थवशात्
परिमितोदासीनव्यवस्था न लौकिकानाम्-इव स्वेच्छावशात् । यतः
तस्मिन् काले सर्वार्थमिच्छिं राजानन् इच्छतो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तादपि
बलीयस्तया सुगृहोतनामा देवः पञ्चतेश्वर एव अर्थपरिपन्थी महान्
अरातिः आसीत् । तस्मिंश्च काले, राक्षसेन इदम् अनुष्ठितम् (ग)
इति न प्रतिटोपमिव अत्र पश्यामि । पश्यतु कुमारः,—

श्रीवपौडाकर मन्त्रमिदकमित्यर्थं, तथः वाक्यं श्रुतं आकर्षितं । येन वचसा मे मम इदमेतत्
पितृस्तत्पथ वधश्चमनं विनाशद खं विरात् क्षीरकालात् अपि अद्य दिगुष्पमिव विराहत्तमिव
दिगुष्पत्तमिव बहूने हृदि गच्छति, पितु रित्तादृशं नृशंसदमनसाकर्षणं मे तद्वियोगदु खं सम
धिर्नं बहूने इत्यर्थः । अथ सन्निप्रेचालडाह । रुचिरार्हत् । "जमौ सगौ गितिरुचिरा चतु
यं दे" इति लक्षणात् ॥ ६

(क) कृतार्थोऽस्मि—अवटुगिराज । सुहृन्मुखादिपुमपिहृत्वेभ्येन स्वस्य सुहृत्त्वेन
विज्ञास्यवचनत्वं राक्षसस्य रिपुत्वञ्च मलयकेतुना इतीकृतमिति च कृतार्थता ।

मिथ ममायमिथादि । ननु भी राक्षस । अथ राक्षसः मम मितं सुहृत् इति विद्यम्भत
विज्ञासात् "समो विद्यम्भविज्ञासी" इत्यमरः । निवेशितं निश्चितं सर्वे कार्ये येन तं
निवेशितसर्वकार्यं समर्पितकार्यजात अतएव निर्हृतचित्तहृत्तिं निश्चिन्मनीभावं तात,
बभ्रुजनाणां अक्षीपि तेषां तोयै बभ्रुजनाञ्चितोयै, आसीद्यममसखिभिः सह साकं निपात्य
पातयित्वा हे राक्षस ! त्व अन्वर्थत याचार्थेऽम राक्षस अस्ति नृशंसकार्यसम्पादनात्
सं दा तं राक्षस इह हिंसा इत्यर्थः । अथ सङ्कीर्णलडाह । वसन्तिलक्ष इत् ॥ ७

(ख) आर्थादेशः आणक्षीपदेश । आवेगेन आसन्नस्य न । आसन्नस्य आसन्नोपविष्ट ।
विज्ञापयितुं निवेदयितुं ।

(ग) अर्थशास्त्रव्यवहारिणां भौतिशास्त्रविदां अर्थवशात् कार्यानुत्पत्तात्, अरि, मनु,

मित्राणि शत्रुत्वमिवानयन्तो, मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून् ।

नोतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं, जन्मान्तरं जीवित एव पुंस ॥ ८

तदत्र वस्तुनि अनुपालभ्यो राक्षसः, (घ) आ नन्दराज्यनाभाद्
अनुपाद्यय, परतः तस्य परिपद्ये, परित्यागे वा, कुमारः प्रमाण
भविष्यति । (ङ)

नमः । एष भवतु । सखे । सम्यक् दृष्टवानसि; अन्यथा अमात्यस्य
बधे प्रकृतिषोभः स्यात् एवञ्च सन्दिग्धो (च) विजयः स्याद्
अस्माकम् ।

पुंसः । [प्रविश्यः] जेदु जेदु कुमारो । अथ अज्जस्स गुण्य
हाणाधिकितो दोहचक्खु अज्ज विषयवेदि, एसो क्खु अज्जो हि कड
आदो णिज्जमत्तो अगहोदमुहो मसेहो पुरिसो गहोदो, (ङ) ता
पञ्चक्खीकरेदु णं अज्जो त्ति । (३३)

(३३) जयति जयति कुमार । अथम् आर्यस्य गुण्यनाधिकृतो दोषपक्ष
आद्ये विशासयति एष खलु अस्माभिः षट्कान् निष्कामन् अगहोतमुद्र मखेच पुंसो
एहोतः तन् प्रत्यक्षोकराग एवम् आर्य इति ।

मित्रं शत्रुत्वं, उदासीनं सख्यस्य तेषां व्यवस्था विवेचना भवतीति शेषः । सौजनिकानां
प्राकृतसौजन्यामिव स्नेहावयमान् इच्छानुसारीच न भवति । यत यजान् इतो—तस्मिन्
काश्चित्कदाचिः । इच्छन् अभिलषत । शत्रौयस्यया अतिप्रसक्तया । इति प्रभुः । अत्रपरि
पत्नी कार्यप्रतिष्ठीः । महान् प्रभुरसीनासहायतया प्रवृत्तः । अरातिः शत्रुः । इदं पञ्चत-
नुरमारथः ।

मित्राण्येत्यादि । अर्थवशात् काप्यौश्रीवाहेतो मित्राणि सुहृदः, शत्रून् विपुन् मित्रत्व
वस्तुत्वं आनयन्तो प्रापयन्तो इव नीति राजनीतिः कौशलं विद्यमानजीवनान् एव पुंस
पुंसयान् न शत्रुत्वं पूर्ववृत्तं यस्मिन् तन् अश्रुतपूर्ववृत्तं अविभावितापूर्ववृत्तानां अन्यत् जन्म
जन्मान्तरं भवति प्रापयति । यथा—जन्मान्तरे पूर्वजन्मवृत्तं न अर्थात्, तथा जीवित एव
पुंस राजतन्त्रनीतिवशात् पुष्पापलतादि विचार्यत्वेन प्रसज्यते । इति भावः । अयोत्
प्रेक्षाश्चात् । इन्द्रवशात् । “शादिन्द्रवशा यदि तौ जगीतः” इति सूचयान् ॥ ८

(घ) अत वस्तुनि अस्मिन् विषये । अनुपालभ्य अतिरक्षार्यः ।

(ङ) परतः मदनकरः । प्रमाण कर्त्तव्याकर्त्तव्याधारक कर्त्ता इत्यर्थः ।

(च) सम्यक् दृष्टवान् साधु विवेचितवान् । प्रकृतीनां शोभयाचक्षुं विराम इति
यावत् । सन्दिग्धं समर्थितः ।

(ङ) गुण्यम्यानि अपराधिनां निप्रदृष्ट्यानि अधिकृतः । अगहोतमुद्रः अलम्बितः ।
खेचिनं पनेच सङ्घर्षते इति सूचयः ।

भाग । भद्र । प्रवेगय ।

पुढ । जं अज्जी प्राणवेदि । (३४) [इति निष्पान ।]

[तत् प्रविशति पुढपेथ अनुगन्तमान संयत सिद्धार्थेऽः ।] (५)

सिद्धा । [सगतम् ।]—

तिप्यन्तीए गुणेषुं दोसेसुं परंमुहं करन्तीए ।

अद्धारिसुजणणीए प्यणमामो सामिभत्तीए (३५) ॥ ८

पुढ । [उपसेव्य ।] अज्ज । अथ सो पुरिसो । (३६)

भाग । [शब्देन अवलोक्य ।] भद्र ! किम् अयम् आगन्तुकः, आहो

स्विद् इहैव कस्यचित् परिपहः ? (ज)

सिद्धा । अज्ज ! अहं क्खु अमच्चरक्खसस्स सेवघो ! (३७)

भाग । भद्र ! तत् किमर्थम् अट्ठीतमुद्रः कटकात् निष्कामसि ?

सिद्धा । अज्ज ! कळ्ळगोरवेण तुवराविदोद्धि । (३८) (भ)

भाग । कीदृशं तत् कार्यगौरवं, यद् राजशासनम् उल्लङ्घयसि ?

मल । सखे भागुरायण ! लेखम् उपानय । (ज)

सिद्धा । [भागुरायणाय लेखम् उपयति ।]

भाग । [सिद्धार्थकस्तान्नेखं गृहीत्वा मुद्रां दृष्ट्वा ।] कुमार ! अयं लेखः,

राघसनामाङ्किता इय मुद्रा ।

(३४) यदार्यं आश्रापयति ।

(३५) तप्यन्त्ये गुणेषु, दोषेषु पराशुखं कुर्वन्त्ये ।

अद्याद्धारिजण्ण्ये प्रथमानं सामिभत्ती ॥ ८

(३६) आर्थं । अथ स पुरुषः ।

(३७) आर्थं । अहं खलु अनाश्रयसख्यं सेवकः ।

(३८) आर्थं । कार्यगौरवेण त्वरावितोद्धिः ।

तप्यन्त्ये इत्यादि । गुणेषु प्रकर्षेषु सङ्गत्येषु इत्यर्थं, तप्यन्त्ये परिहृते समानार्थे,
दोषेषु अनगुणेषु कुल्लयेषु इत्यर्थं, पराशुखं विहाय कुर्वन्त्ये अद्याद्धारिजण्ण्ये प्रथमपरायणानां
जनस्य प्रतिपालिकायै सामिभत्त्ये प्रथमानं प्रथमं कुर्वन् ॥ ८

(ज) आगन्तुकं नवागतं । परिपहं परिजनं सेवकं । "पदोपरिजनादानं
शूलशापां परिपहा ।" इत्यमरः ।

(भ) कार्यस्य आदिट्कार्मस्य गौरवेण गृहत्वात् कालपीपासदत्त्वात् । त्वरावितं
त्वरान्नाम् इव आचरितं सत्वरं इत्यर्थः ।

(ज) लेखं पत्रं । उपानय गृह्णाथ ।

नञः । सुद्रो परिपालयन् उद्दात्य दर्शय । (८)

भागु । [तथा कृत्वा दशेयति] ।

मल । [गृहीत्वा वाचयति] “स्वस्ति, यथास्थाने कुतोऽपि, कोऽपि, कमपि, पुरुषविशेषम् भवगमयति । अस्मदिपक्षं निराकृत्य, दर्शिता कापि सत्यवादिता सत्यवता । साम्प्रतम् एषामपि प्रथममुप-
न्यस्तसन्धोनाम् अस्मत्सुहृदा, पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणनवस्तुप्रति-
पादनप्रोक्ताहनेन सत्यसन्धः, प्रीतिम् उत्पादयितुम् अर्हति । एते हि एवमुपगृहीताः सन्त, स्वाश्रयविनाशेनैव उपकारिणम् आरा-
धयिष्यन्ति । अविस्मृतमपि एतत् सत्यवतः आश्रयामः । एतेषां
मध्ये केचिद् अरे. कोपदन्तिभ्याम् अर्थिनः, केचिद् विषयेषु इति ।
अस्मान् प्रति अलङ्कारवयञ्च, यत् सत्यवताऽनुप्रेषितं, तदुपगतम् ।
अस्माभिरपि लेखस्य अशून्यार्थं किञ्चिद् अनुप्रेषित, तदुपगमनीयं,
वाचिकञ्च आगतमात् सिद्धार्यकात् श्रोतव्यम्” इति । (४) सखे
भागुरायण । कौटुशो लेखार्थः १

भागु । भद्र सिद्धार्यक । कस्य अयं लेखः ?

सिद्धा । अञ्ज । ए आणामि । (३६)

(३६) आयं । न जानामि ।

(८) सुद्रो विद् परिपालयन् संरक्षन् । उद्दात्य पत्रावरकादुन्मीष्य ।

(४) स्वस्तीत्यर्थं मङ्गलबोधकं आरम्भे प्रयुज्यते । कुतोऽपि स्थानात् । कोऽपि पुरुष कर्ता । कमपि पुरुषविशेष । भवगमयति विज्ञापयति अस्मदिपक्षं वाचक्यमिति गूढार्थः । निराकृत्य प्रत्याज्याय । प्रथमं प्राक् उपन्यस्तं विहितं सन्धि यं ते तेषां सदन्यस्तसन्धोनां । अस्मत्सुहृदां चिवदग्नादीनां । पूर्वै प्राक् प्रतिज्ञातं प्रतिशतं सन्धि परिपणनं . प्रतिदानभूतं यत् वक्ष्यं तस्य प्रतिपादनेन समर्पणेन यत् प्रीतिहासनेन । प्रीति परिशील्यं । उपगृहीता प्राप्तानुबन्धा आश्रयस्य मलयकीती विनाशेन निषे-
नेन । आराधयिष्यन्ति सेवियन्ते । अरे-शब्दो मलयकीतीरित्यर्थः । कोष धनराशि इत्यौ इत्यौ आभ्यां, अर्भेदेवतीया । अर्थिनं प्रार्थयितात् । विषयेषु शब्देन । अस्मान् एति अस्मानुद्दिश्य । अनुप्रेषितं अनुप्रेषितं ; उपगतं सखं ; लेखस्य पत्रस्य अशून्यार्थं (तापादनाय) । किञ्चित् अलङ्कारश्च । उपगमनीयं स्वीकर्तव्यं । “रिक्तहृत्केन नीपेयात् प्रातः देवता गुह ।” इति वचनान् यत्काञ्चित् पेयते तदयस्येनानुप्राप्ताऽश्रीति माव । चिन्तनमन्त्रादिति शेषः । आगतमात् अतिविश्रान्तात् ।

भाग । हे धूर्त ! लेखो नौयते, न च ज्ञायते कस्यायम् इति ।
सर्व तावत् तिष्ठतु, वाचिक त्वत्त केन श्रौतव्यम् । (७)

शिवा । [भय नाटयन्] तुच्छो हि । (४०)

भाग । किमस्माभिः ।

शिवा । तुच्छो हि गृहीदो, एष आणामि का कथेति । (४१)

भाग । [सक्तोऽयम्] एष ज्ञास्यसि । भद्र भासुरक । वह्निर्नीत्वा
ताद्यता तावत्, यावत् सर्वम् अनेन कथित भवेत् ।

भासु । ज अज्जी आणवेदि । (४२)

[इति सिद्धार्थेन सह निष्क्रान्तः] ।

[पुनः प्रविश्य] । अज्ज । इअ तसस ताडोअमाणस्स ककडादो
मुहालच्छिदा आहरणपेटिका णिवडिदा । (४३) (८)

भाग । [विलोक्य] कुमार । इयमपि राक्षसमुद्राद्वितैव ।

मल । अयं लेखस्य अशून्यार्थो भविष्यति । इमाम् अपि मुद्रा
परिपालयन् उद्घाट्य दर्शय ।

भाग । [तथा कृत्वा दर्शयति] ।

मल । [विलोक्य] अये । तदिदम् आभरण, यच्चया सशरीराद्
अवतार्य राक्षसाय प्रेषितम् । व्यक्त चन्द्रगुप्तस्य अयं लेखः । (९)

भाग । कुमार । एष निर्वोच्यते सशयं । (१०) भद्र पुनरपि ताद्य
ताम् ।

(४०) मुष्माभिः ।

(४१) मुष्माभिर्गृहीतो न जानामि कां कथेति ।

(४२) यद् आणामपयति ।

(४३) चार्थः । इयं तस्य ताद्यमानस्य कथित मुद्राणाञ्चिता आभरणपेटिका
निपतिता ।

(७) धूर्तं वचनम् । तत्र भवतः । केन कथेन ।

(८) ताद्यमानस्य प्रक्षिपमाणस्य । यथात् पाण्डुलात् । मुद्राणाञ्चिता । मुद्रा
द्विता । आभरणस्य पेटिका मञ्जुषा ।

(९) सशरीरात् निजगात्वात् । अवतार्य सञ्चयः ।

(१०) निर्वोच्यते निधीयते ।

५४। जं अञ्जो अणवेदि । [इति निष्कम्प पुनः प्रविश्या च] । अञ्ज !
एसो क्व ताडीअमाणो विम्बवेदि कुमारस्स स्सअं ञ्जेव निवेदिम
त्ति । (४४)

मल । प्रवेशय ।

५५। जं कुमारो आणवेदि । (४५)

[इति निष्कम्प सिद्धार्थकैव सह प्रविशति] ।

मिश्र । [पादयोनिपण ।] अभएण मे कुमालो प्पसादं करेदु ।
(४६) (घ)

मल । भद्र ! भद्र ! अभयमेव परायत्तजनस्य, तन्निवेद्यतां यया-
ज्वस्थितम् । (द)

मिश्र । पिसामेदु कुमालो, अहं क्व, अमञ्जरक्खसेण इमं लेहं
देइअ, चन्दउत्तसअसं प्पेसिदीहि । (४७) (घ)

मल । भद्र ! वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

मिश्र । कुमान ! संदिष्टोऽह्य अमञ्जरक्खसेण, जहा—“एदे
मम पिअवअस्सा पच्च राअणी तुए सह प्पडमसमुपणसन्धाणा ।
जहा,—कुनुदाहिबो चित्तवग्गा, मलअजणवदाहिबो सिंहणादो,
कस्मीरदेसणाहो पुक्खरक्खो, सिन्धुराओ सिन्धुसेणो, पारसी-
आधिवदी मेहक्खो त्ति । एत्थ ञ्जेव पटमभणिदा तिसि राअणा
मलअकेदुणो विसअं अहिलसन्ति इदरे दुवे कोसं हत्थिवल अ

(४४) यद् आर्य आज्ञापयति । आर्य । एष खनु ताम्बानी विज्ञापयते,
कुमारस्य स्वयमेव निवेद्यानीति ।

(४५) यत् कुमार आज्ञापयति ।

(४६) अभयैव मे कुमाः प्रसादं करोतु ।

(४७) निशामयतु कुमार, अहं क्व अमादरावसीन, इमं लेहं दत्त्वा, चन्द्रगुह
सकार्यं देवितोऽर्थिक ।

(घ) अभयैव अभयदानेन, प्रसादं कर्तव्यम् ।

(द) भद्रमद्रेति सन्धुने हिमोत्त । परायत्तजनस्य परार्थीनस्य अभयं भयान्न व
यव विद्यते इति शेष । यथास्थित अवस्थित प्रकृत अनतिशय्य सन्धुमिषय ।

(घ) निशामयतु श्रोतु । चन्द्रगुहसकार्यं चन्द्रगुहसमीपम् ।

१त्त । ता जहा चाणक्य णिराकरिञ्च महाराण मम पीदो
उष्पादिञ्च, तथा एदाण पि ष्पटमभणिदो अत्यो (न) सपादइ
दब्बो” त्त एत्तञ्चो वाआसन्देसो त्त । (४८)

१३४ । [स्वगतम् ।] कथं चित्रवर्णादयोऽपि माम् अभिदुहन्ति,
अत एव एतेषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । [प्रकाशम् ।] विजये ।
अस्मात्पराक्षमं द्रष्टुमिष्टमि ।

प्रती । ज कुमाला आणवेद । (४८) [इति निज्जान्ता ।]

[ततः प्रविशति चासन्नस्य स्वभवमगतं पुरुषेण
अमुगम्यमानं सचिनीं राक्षसम् ।]

१३५ । [स्वगतम् ।] सम्पूर्णम् अस्मद्दलं चन्द्रगुप्तवले इति यत्,
मत्स्यं न मे मनसं शङ्करिस्ति । कुत ?—

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत् सपचे स्थिति,
व्याहृतञ्च विपक्षतो भवति, यत् तत् साधनं सिद्धये ।

यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयो पचे विरुद्धञ्च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादनं इव स्यात् स्वामिनो निग्रह ॥ १०

(४८) कुमारः । संदटोऽग्निं अस्मात्पराक्षमेन यथा — “एतं मम प्रियवशस्य पक्षं राजानस्वयं
मत्स्यं प्रदत्तमुत्पन्नसमाना” । यथा — कुन्ताधिपतिवर्मा कल्पयजनपदाधिपतिः इनाद
काश्रीरक्षसाधिपतिः पुष्कराक्ष, जिभुराजः सिन्धुसेन, पारसीकाधिपतिमथाच इति ।
अथैव प्रथमभारतानयो राजानः मत्स्यकैतोर्विषयमभिलषन्ति इतरी ही कीर्षं इतिवत्सर्त ।
तत्र यथा चाक्षयं निराकृत्य महाराजेन मम प्रीतिश्चादिता, तथा एतस्मात्पि
पथमभारताऽपि सम्भ्रमयिष्ये” इति एतावान् वाक्यसन्देह इति ।

(४८) यत् कुमार आधीपयति ।

(५) प्रथमं मथितं प्रथमकथितं विषयाकाङ्क्षादप । अथ स्पष्ट ।

साध्यं निश्चितमित्यादि । यत्साधनं सैन्धादि । पचे सिद्धिहेतुमुक्तं धूमन्ति । साध्यं
साध्ययितव्यं शब्दाद्ये शब्दुत्सादने इत्यप । पचे वज्रगदी । निश्चितं अर्थधारितगामये । पचे
अस्मात्पराक्षमं । अन्वयेन अनुसरणं घटितं युक्तं अनुरादिशानुगमनपरं सुखदुःखानुगुण
मित्यप । पचे अस्मात्पराक्षम्याघटितं युक्तं । सपचे सपचे स्थितिं अर्थध्यानं साक्षात्परिचय
विभक्तं धारयन् । पचे महानसादी स्थितिं विभक्तं । विपक्षतः मत्स्यगाम् व्याहृतं निश्चितं
तत्पराक्षम्युत्पन्नस्ये । पचे अस्मात्पराक्षम्याघटितं निश्चितं । तत् साधनं निश्चये कथं
सम्भ्रमयिष्ये । पचे साध्यानुगतं सिद्धये । भवति । युक्तं यत्साधनं इत्यपि साध्यं अनु
गुणं यत्साधनं युक्तं यत्साधनं । पचे अन्वयेन साध्यं साध्यादभिन्नं । अथवा सपचे

अथवा, तै तैः विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापे.
आपूर्णमिति न विकल्पयितुम् अर्हामि (प) । [प्रकाशम्] प्रिय
स्वदक । उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् कुमारानुयायिनो राजान,
मम्यत दिने दिने प्रत्यासौदति कुसुमपुरम् ; अतः परिकल्पित
विभागैः भवद्भिः प्रयाणे प्रस्थातव्यम् । (फ) कथमिति ? -

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् स्वसमगधगणैर्मामनु व्युत्सैन्यै-
र्गाम्भारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः सविधेयः प्रयत्नः ।

पथाद् गच्छन्तु वीराः, शकनरपतयः, सहताश्चेदिहणैः,

कौलूताद्यश्च शिट, पथि परिहणुयाद्राजलोक. कुमारम् ॥ ११

प्रिय । जं अमच्चो आणवदि । (५०) [इति निष्क्रान्त] ।

प्रतीहारी । [प्रविशन् ।] जेदु जेदु अमच्चो । अमच्च ! इच्छदि तुमं

कुमालो प्येक्खिदुं । (५१)

(५०) यद् अमात्य आज्ञापयति ।

(५१) जयति जयति अमात्य ! अमात्य ! इच्छति त्वा कुमारं प्रेषितुम् ।

पद्यो मुख्य समभा० । पंचे उभयश्च, घटादौ वाकाशादौ च तुल्य इति मन्तु । पंचे
निजपंचे विरह प्रतिकूलं च । अन्यत्,—विरह साध्यासमानाधिकरण, साध्यानुकूल न
भवतीत्यर्थः । तस्य साधनस्य अङ्गीकरणेन स्त्रीकारेण वादिनस्तार्किकस्य इव मामिनः प्रभा-
रस्य विरहः पराजय स्थातुं भवेत् । अतः अत्र वातुभाषितोपमालङ्कारः । शार्ङ्गविभोजित
इति ॥ १०

(प) विज्ञात विदित अपरागहेतु विरागकारण शेषां तैः विज्ञाता परागहेतुभिः
प्राक् पूर्वं परिगृहीतोपजापे स्वीकृतमभेदे । आपूर्णे व्यासः । विकल्पयितुं समयितुम् ।

(फ) प्रत्यासौदति समीपे वर्तत । परिकल्पित भवत्कल्पित विभागैः यै, तैः
प्रयाणे मुहयामायां । प्रस्थातव्यं गन्तव्यम् ॥

प्रस्थातव्यमित्यादि । स्वसानी मगधानाश्च गणां तैः स्वसमगधगणैः व्युत्सानि व्युत्सं इत्या
साञ्चतानि संख्यानि यै तैः व्युत्सैन्यैः सन्निभा मन्तु मम पथात्, पुरस्तात् अतः, मम पथा
हागस्यापे इत्यर्थं प्रस्थातव्यं गन्तव्यं । सयवनपतिभिः सहवर्षामानैः सयवनपतिभिः गाम्भारैः
मध्ययाने मध्यमायागमने प्रयत्नं समादर सविधेय विधातव्यः । सद्यस्य हणाय तैः स्याद
इत्ये संज्ञता परिवर्तिता वीराः शूराः शकनरपतयः पथात् गच्छन्तु धानुः । शिट
उत्तावसिष्ट कौलूताश्च कौलूतप्रभृतिः राजभोजः भूपालवर्गः पथिगणैः कुमारं मलयकेतु
इच्छयात् परिकल्प्यं धायात् । अन्तराङ्गम् ॥ ११

राक्षः भद्रे । मुद्गं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ?

पुरुष । - [प्रविश्य ।] आणवेदु अमञ्चा । (५२)

राक्षः भद्र ! उच्यतां शकटदासः, यथा परिधापिता वयम्
आभरणं कुमारीण, तत्र युक्ताम् इदानोम् अस्त्राभिः अनलङ्कृतैः कुमार-
दशनम् अनुभवितुम्, अतो यत् तद् अलङ्करणत्रयं क्रीतं तन्मध्याद्
एकं दीयताम् इति । (५)

पुरुः । जं अमञ्ची आणवेदि । [इति निष्कन्व पुनः प्रविश्य च] । अमञ्च !
इदं तं अलङ्करणं । (५३)

राक्षः । [नाद्येन अवभोक्त आत्मानम् अलङ्कृत्य उच्यते च] । भद्रे ! राजकुल-
गामिनं मार्गम् आदेशय । (५४)

पती । एदु एदु अमञ्ची । (५४)

राक्षः । [सगतम् ।] अधिकारपदं नाम निर्दोषस्यापि पुरुषस्य
महदाशङ्कास्थानम् । (५) कृतः ?—

‘भयं तावत् सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं
ततः प्रत्यासन्नाद् भवति हृदयेष्वेव निहितम् ।

ततोऽध्याकृतानां पदमसुजनद्वेषजननं,

मतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२

(५२) आणवेदु अमञ्च ।

(५३) यद् अमञ्च आणवेदु इति । अमञ्चः । इदं तदलङ्करणम् ।

(५४) एदु एदु अमञ्च ।

(५) कुमारीण मण्यकेतुना । आभरणं परिधापिता अन्वारिता । न युक्तं न
उचितं । इदानीमपुना । अनलङ्कृतैः निराभरणैः । अनुभवितुं कर्तुंमिदं । क्रीतं
मुक्तदानेनादत्तं । एकं अलङ्करणम् ।

(५४) राजकुलगामिनं पतिभवनगामिमुखं । मार्गं पथानम् ।

(५) अधिकार पदं इदं अर्थे अधिकारपदं “पदं व्यवसिति वाच्यं आत्मनः पदाद्
वस्तुषु ।” इत्यमरः । कार्यमित्युक्तिरित्यर्थः परसेवा इति यावत् । निर्दोषस्य दीयते इति
स्यापि । महदाशङ्कं । आशङ्कस्थानं भीत्यास्पदम् ।

६ भयं तावदित्यादि । सेव्यात् सेवकजनान् प्रभी भयं भीतिः सेवकजनं परिचारकभोक्त
अभिनिविशते अन्वेषयति । ततः तदनन्तरं प्रत्यासन्नात् आशङ्कस्थानं सगतमभिनिविशताम्
अनुपलभ्यमानादित्यर्थः । भयं हृदयेषु मानसेषु निहितं स्यादिति आशङ्कयति इति भवति ।
ततः तदनन्तरं अध्याकृतानां समुपगतपदानां पदं व्याजं अधिकार इति यावत्, अनुपगतानां

प्रतीः [परित्रयः] अमच्च ! अन्नं कुमालो चिद्धदि, ता उपसप्यदु
णं अमच्चो । (५५)

राजः [नाथेन अश्लीकः] अये ! अयं कुमारः तिष्ठति ; य एषः—

पादाग्रे दृशमवधाय निश्चलन्तीं
शून्यत्वात्परिगृह्योततद्विशेषाम् ।
वक्तोन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां
कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३

[उपसप्यदुः] विजयतां विजयतां कुमारः ।

मनः । आर्य्य ! अभिवादेयै । इदमासनम् आस्यताम् । (य)

राजः [उपविशति ।]

मनः । अमात्य ! चिरम् अदर्शनेन आर्य्यस्य वयम् उद्विग्नाः । (२)

राजः । कुमार ! प्रयाणे प्रतिविधानम् अनुतिष्ठता मया कुमाराद्

अयमुपान्तश्चोऽधिगतः । (ख)

मनः । अमात्य ! प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुम् इच्छामि ।

राजः । कुमार ! एवमादिष्टाः कुमारस्य अनुयायिनो (व)

राजानः । [प्रस्थावथविद्यादिश्रीकं पुनः पठति ।]

(५५) अमात्यः । अयं कुमारस्तिष्ठति, तदुपसप्येतेनमात्यः ।

दुर्भंगानां श्रेयजननं विवेकीयपादकं भवति । शीघ्रापायां समुद्रतिभाजां जगानां उपगत-
कामाचारिणामित्यर्थः । मतिः बुद्धिः, पतनं नीचैरवस्थानं अधीभवन्मिति यावत् अनुकुल-
हितकरं कलुषति मन्यते ॥ १२

पादाग्रे इत्यादि । य एष इति गत्याशेन सद्धान्वयः । शून्यत्वात् चित्तहरितराहित्यात्
न गृहीत, परित्रयितः तस्य पादस्य विशेषः वैशिष्ट्यं यथा सा तां वयोर्जा । नियलनीं
स्त्रियन्दां शिरां हर्षं पादाग्रे तिधाय सस्याय दुर्वहाणां दुष्कराणां कार्याणां कर्तव्याणां
गौरवेण भररादिशयेन नमः कृतमिव वक्तोन्दुं करेण हस्तेन वहति । उत्प्रेक्षामङ्गारः । स
च उग्रमया संस्रज्यते ॥ प्रहर्षिणी इत्यम् ॥ १२

(य) अभिवादेयै इन्दे । इदं पुरीवर्ति । आस्यतां उपविशताम् ।

(२) अदर्शनेन दर्शनाभावेन । उद्विग्नाः अधस्ताः व्यथा इत्यर्थः ।

(ख) प्रतिविधानं सम्यक् अनुष्ठानं । अनुतिष्ठता आचरता । अय एव, पूर्वोक्तं
रूपं । उपान्तश्चः तिरस्कारः । अधिगतः प्राप्तः ।

(व) आदिष्टाः आज्ञताः । अनुयायिनः, अनुगमिनः ।

मल । [सगतम् ।] विज्ञायते, कथं य एव महिनाशेन चन्द्रगुप्तम
आराधयितुम् उद्यताः, त एव मां परिदृष्टवन्ति । (श) [प्रकाशम् ।]
आर्य्य । अस्ति कश्चिद् यः कुसुमपुर प्रति गच्छति, (प) तत
अ.गच्छति ना । (स)

राज । कुमार । अवसितम् इदानीं गतागतप्रयोजनम् । ननु
पञ्चपैः अहोभिः वयमेव तत्र गन्तार, (ह) ।

मल । [सगतम् ।] विज्ञायते । [प्रकाशम् ।] यदि एव, तत्
किमयम् आर्य्यण सलेख पुरुष कुसुमपुर प्रस्थापित (क)

राज । [विलोक्य ।] अये । सिद्धार्यकः । भद्र । किमिदम् ?

सिद्धा । [सशप्य लज्जां नाटयन् ।] षसीददु षसीददु अमञ्चो ।
अमञ्चः अतिताडोअन्तेण मए ण पारिद अमञ्चस्स रहस्स
धारिदु' । (५६) (ख)

राज । भद्र । कीदृशं तत् रहस्यमिति (ग) न खलु अवगच्छामि ।

सिद्धा । ननु विस्मयेमि, ताडोअन्तेण मए—” (५७) (घ)
[इत्यर्द्धोक्ते सभयम् अधीमुखं तिष्ठति] ।

(५६) प्रसीदतु प्रसीदतु अमात्य । अमात्यः अतिताडमानेन मया न पारित
नमात्यस्य रहस्यं धारयितुम् ।

(५७) ननु विज्ञापयामि, ताडमानेन मया—” ।

(श) विज्ञायते अपठस्यते । महिनाशेन मम निधनम् । आराधयितुं उपासितुं ।
उद्यता उद्युक्ता । ते एव कौलूताद्या नरपतयः । मां परिदृष्टवन्ति परिदृष्ट्य शमित्यसौ
त्यशः । अतो मे मरणं सुनिश्चितमित्यर्थः ।

(प) अस्ति कश्चित् विद्यते एवं कोऽपि ।

(स) ततः तस्मात् कुसुमपुरात् ।

(ह) अवसितं परिसमाप्तं । गतस्य आगतस्य तयोः प्रयोजनम् । पञ्चपैः पञ्चपुत्रैः वा
परिमार्ष्टुं शैलां वै पञ्चपैः पञ्चभिः पशुभिः वा दिने । तत्र कुसुमपुरे । गन्तारं गमनशीला
भावेण्यस्यः पतिः शैलः ।

(क) सलेख सपदः । प्रस्थापितं प्रेषितम् ।

(ख) अतिताडमानेन अपठये प्रहिदमानेन । न पारितं न शक्यं । रहस्यं गोप्यं
तदा धारयितुं तिष्ठेत् ।

(ग) कीदृशं किमकारं । तत् भवता कथितम् ।

(घ) विज्ञापयामि निरुदयामि । इति अर्द्धोक्तिराश्रयः अमराडं भयादोदयः ।

मल । भागुरायण ! स्वामिनः पुरस्ताद् भीतो स्फुलितश्च नैप
कथयिष्यति, अतः स्वयमेव आर्याय कथय । (ड)

भाग । यद् आज्ञापयति कुमारः । अमात्य ! एष कथयति,
यथा—“अहम् अमात्यराक्षसेन लेख दत्त्वा वाचिकञ्च सन्दिश्य,
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः” इति ।

राव । भद्र सिद्धार्यक ! अपि सत्यम् ?

सिद्धा । [लज्जा नाटयन् ।] “.....एवम् अतिताड्यन्तेण
मए णिवेदिदं । (५८)

राव । कुमार ! अनृतमेतत् । ताड्यमानः किं न ब्रूयात् ? (च)

मल । भागुरायण ! दर्शय लेखं, वाचिकञ्च अयमस्मै स्वभृत्यः
कथयिष्यति ।

भाग । [लेखम् अवलोकयन्] “स्वलि वशास्थाने कुतोऽपि कोऽपि कमपि पुरुष-
विशेषम् अवगमयति” [इति वाचयति] ।

राव । कुमार ! कुमार ! शत्रोः प्रयोग एषः । (छ)

मल । लेखस्य अशून्यायम् (ज) आर्येण इदमाभरणम् अनु-
प्रेषितमिति, तत् कथं शत्रोः प्रयोग एषे स्यात् ? [इति आभरणं
दर्शयति] ।

राव । [आभरणं निरूप्य ।] कुमार ! न एतन्मया अनुप्रेषितम्,
एतच्च कुमारेण मद्दत्तं, मया च परितोषस्थाने सिद्धार्यकाय
दत्तम् ।

भाग । भो अमात्य ! ईदृशस्य आभरणविशेषस्य, विशेषतः
कुमारेण स्वगात्रात् अवतार्य दत्तस्य, इयं परित्यागभूमिः (झ)

(५८) “..... एवं अतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

(ड) स्वामिनः प्रभो, पुरस्तात् अद्य । भीतः, शङ्कितः । स्फुलितः शीघ्रः, जातलज्जः
इत्यर्थः । एष सिद्धार्यकः । आर्याय चाणक्याय कथय वद ।

(च) एतत् सिद्धार्यककथितं चतुर्थं चतुर्थं मिथ्या इत्यर्थः ।

(छ) शत्रोः चाणक्यस्य एषः अयं प्रयोगः, निदोषीयत्वम् ।

(ज) अशून्यायै पूरपायै साङ्गतायै । उपायनादिशून्यस्य लेखस्य राजसन्निधौ
प्रेरयानइत्यात् ।

(झ) ईदृशस्य बहुभूयस्य । आभरणविशेषस्य विभिन्नानुकारस्य ।

मन । वाचिकमपि प्राप्तमात् सिद्धार्थकात् श्रोतव्यम् इति लिखितम् । आर्येण ।

राव । कुतो वाचिकम् ? कस्य वा लेखः ? अयमेव अस्मदीयां न भवति ।

मन । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ?

राव । कुमार ! कपटमुद्रामपि उत्पादयितुं (अ) शक्नुवन्ति धूर्ताः ।

भाग । कुमार ! सम्यग्मात्यो विज्ञापयति । भद्र ! सिद्धार्थक ! केन अयं लिखितो लेखः ?

सिद्धा । [रावसमुखम् अश्लोकं शृणोन् अश्लोकं तिष्ठति] । (अ)

भाग । अलं पुनः आत्मानं ताडयित्वा ; कथय । (ट)

सिद्धा । अहम् । सशकटासेन । (५६)

राव । कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितं, तर्हि मया एव लिखितं । (ठ)

मन । विजये ! शकटदासं द्रष्टुम् इच्छामि ।

मनो । अं कुमालो आणवेदि । (६०)

(५६) आर्यः । शकटदासेन ।

(६०) यत् कुमार आज्ञापयति ।

विशेषेण स्वभावात् स्वशरीरान् प्रवृत्तार्थं चक्षुश्च दत्तस्य अर्पितस्य इय एषा परिव्यागभूमिं वितरणाख्यर्तुः । नैतत् भ्रम्यपारितोषिकत्वेन व्यवहर्तुं उचितं धीतिनिदर्शनत्वादतिमूल्यं नत्वाय इति भावः ।

(अ) कपटमुद्रा कविमुद्रा । उत्पादयितुं जनयितुं । धूर्तां प्रतारकाः ।

(ब) शृणोति शब्दः, अयमेतत्क्षियाविशेषणः । अश्लोकं नताननम् ।

(ट) पुनः भूय आत्मानं स्वशरीरमिष्ये । अकथिते हि प्रकृतार्थे पुनः प्रहारं क्त्वा स साभूत् प्रकृतार्थे वदेत्यर्थः ।

(ठ) शकटदासस्य अतिविश्वासपावत्वादेवमुक्तं । न कश्चमपि शकटदासेन लिखितं लिख्ये ।

भाग । [स्वगतम्] न खलु अनिश्चितार्थम् आर्य्यचाणक्यप्रणिधयो-
ऽभिधास्यन्ति, आगत्य शकटदासी वा, “सोऽयं लेख ” इति
प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एव सात सन्दिहानो मलयकेतुः
अस्मिन् प्रयोगे श्रयादरो भवेत् । [प्रकाशम्] कुमार । न कदा-
चिदपि शकटदासोऽमात्यराजसस्य अग्रतो “मया लिखित” इति
प्रतिपश्यते. अतोऽन्यलिखितम् अस्य आनीयतां यतो वर्णसंवादे एव
एतत् सर्वं विभावयिष्यति । (ङ)

मल । विजये ! एव क्रियताम् ।

भाग । कुमार ! सुद्रीमपि आनयतु इयम् ।

मल । उभयमपि आनीयताम् ।

प्रती । जं कुमानो आणवेदि [इति निश्चय एव प्रदिश्य ।] कुमाल ।
इदं खलु तं शकटदासेण अहृत्यलिखितं पत्रं मुद्रा च । (६१)

मल । [उभयमपि ग्राह्ये न अवलोक्य ।] आर्य्य ! संवदन्ति अक्षराणि (ठ)

राव । [स्वगतम्] संवदन्तश्चराणि, शकटदासस्तु मम मित्रम्
इति च विस्रवदन्ति अक्षराणि, (ण) तत् किं शकटदासेन
लिखितम् ?—

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विस्मृता स्त्रामिभक्तयः ।

चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यश स्वनपायिषु ॥ १४

(६१) यत् कुमार आशापयति । कुमारः । इदं खलु तत् शकटदासेन
अहृत्यलिखितं पत्रं, मुद्रा च ।

(ङ) प्रविषय शकटदासः । अभिधास्यन्ति वदिस्यन्ति । अयं स लेख, प्रयमाहे
यस इत्याहो वर्णितः । प्रत्यभिज्ञाय अभिज्ञानेन ज्ञाता सम्यक् परिचिताः । पूर्ववृत्त
पूर्वानुष्ठितव्यापारः । एवं सति प्रकाशिते सति । सन्दिहानो हतसन्देहः । श्रयादरो आणक-
संविन्दवान् । प्रतिपत्स्यते स्वीकारिष्यति । वर्णसंवाद अक्षराण्यः । विभावयिष्यति
पिरीकरिष्यति । इयं प्रतीकारो ।

(ठ) अक्षराणि वर्णा संवदन्ति सादृश्यं भजने, तुल्यरूपाणि भवन्तीत्यर्थः ।

(ण) विस्रवदन्ति विश्रध्वसे, विश्रद्धभावं जगपन्तीत्यर्थः ।

स्मृतं स्यादित्यादि । चलेषु चक्षुषु नितान्तनयरेषु अथपु न स्वनपायिषु अविनयरेषु

विरम्यायिषु यशसु कीर्तिषु लुब्धेन लीलुपेन शकटदासेन इति शेषः । पुत्रदाराणां स्मृतं
। चकितं स्यात् । स्त्रामिभक्तयः विस्मृता ॥ १४

अथवा, कः-सन्देहः ?—

सुद्रा तस्य काराङ्गुलिप्रणयिनी, सिद्धार्थकस्तत्सुहृत्

तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं पत्रं प्रयोगाययम् ।

सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः सन्धाय साहं परैः

भर्तुः स्नेहपराङ्मुखेण कृपणं प्राणार्थिना चेटितम् ॥१५०॥

मूलः । आर्य्यः । “अलङ्कारत्रयं श्रीमता यद् अनुप्रेषितं, उद्-उप-

गतम्” इति आर्य्येण यत्किञ्चित्, तन्मध्याद् एकं किमिदम् ? [निर्वर्ण-

णात्कृतम्] कथं तातेन धृतपूर्वम्, इदम्, आभरणम् ? [प्रकाशम्]

आर्य्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ? (त)

राव । वणिग्भाः क्रयादधिगतः । (थ)

मूलः । विजये ! अपि प्रत्यभिजानाति भवती भूषणमिदम् ? (द)

प्रती । [निर्वर्णं सवाचम्] कुमाल ! क्व क्व पञ्चभिर्आणिस्तः ?

इमं क्व सुगिहीदणामधिषण देण पन्वदीसरेण धारित्पूर्वम् ।

(६२) (ध)

(६२) कुमार ! कथं न प्रत्यभिज्ञास्यामि ? इदं खलु सुगिहीतनामधिषणः दीपित-
पूर्वतेशरेण धारित्पूर्वम् ।

सुद्रा तस्यैवादि । सुद्रा एतदहुरीयकं । तस्य शकटदासस्य काराङ्गुलिप्रणयिनी

हस्ताङ्गुलिस्यायिनी, सिद्धार्थकः तस्य शकटदासस्य सुहृत् मित्रं । प्रयोगः भेदनीतिप्रयोगः

आश्रयः विषयी यस्य तत्प्रयोगाश्रयं उपजापपरं इदं पत्रं तथैव शकटदासस्यैव अपरलेख्य-

सूचितं अपरिणयनेन लेख्येन प्रतिरूपलेख्येन सूचितं विज्ञापितं भवतीतिशेषः । अतएव

भर्तुः स्तानिनः स्नेहपराङ्मुखेण परिहृतातुराग्रेण प्राणार्थिना जीवनाभिलाषिणा शकटेन

शकटदासेन भेदकृश्लः उपजापमिपुणेः परैः शत्रुभिः साहं सन्धाय सन्धीष्य सन्धिं हत्वा

इत्यर्थः । सुव्यक्तं सुस्पष्टं कृपणं दीनं चेटितं व्यथितम् ॥ १५ ॥

(त) तातेन जनकेन । धृतपूर्वं पूर्वं धृतं । कुतः कस्मान् स्यानाह्वयः ।

(थ) वणिग्भाः विक्रोहभाः । अधिगतः प्राप्तः ।

(द) भवतीत्वं, प्रत्यभिजानाति परिचिनीति ।

(ध) निर्वर्णं ददा, “निर्वर्णं ननु निष्पानं दर्शनालोचनेचपम् ।” इत्यमरः । “सवाच”,
सरीदन् । पूर्वतेशरेण इत्यर्थः । सुगिहीतनामधिषेण प्रातःशरणीयनात् । दीपितं
प्रमुखा ।

मत्र । [सवापम्] हा तात !—

एतानि तानि तव भूषणवल्गमस्य
गात्रोचितानि कुलभूषण ! भूषणानि ।
यैः शोभितोऽसि, सुषचन्द्रकृतावभासो
नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६

राज । [स्वगतम्] कथं पवतेश्वरधृतपूर्वाणि इत्याह ? [प्रकाशम्]
व्यक्तम् एतान्यपि तेन चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेन अस्मासु विक्री-
तानि । (न)

मत्र । आर्य्य । तातेन धृतपूर्वाणाम् आभरणविशेषाणां विशेषतः
चन्द्रगुप्तहस्तगतानां वणिग्भ्यः क्रयात् अधिगम इति, न युज्यते,
(प) अथवा युज्यते एव एतत्—

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७

राज । [आकगतम्] अहो ! सुक्षिप्तः अभूद् एष प्रयोगः । (फ)
कृतः १—

एतानितानीत्यादि । ऐश्वर्यभूषण वंशानुसार । सुषणवल्गमस्य अलङ्कारप्रियस्य तव
गात्र वितानि चिरं धृतत्वात् अशरीराभ्यामीनि एतानि इमानि तानि परिहितानि भूषणानि
अनङ्गराणि । यैः भूषणैः मुखचन्द्रस्य चन्द्रवन्दुखेन कृता अवभास दीप्तिर्यस्य स
सुखचन्द्रकृतावभासः, यद्ये, सुखे निशामुखे चन्द्रेण निशकरेण हय विहित अवभास
प्रसुरार्थं यस्य स तदीकृत, नक्षत्रवान् तारकासमन्वित शरत्समयस्य शरत्कालस्य प्रदोष
माय समय इव त्व शोभित विराजित असि ॥ उपमानुसारः । वसन्ततिलकं उक्तम् ॥ १६

(न) चाणक्यप्रयुक्तेन कौटिल्यप्रेरितम् ।

(प) धृतपूर्वाणां पूर्वे धृतानां । आभरणविशेषाणां विनिष्ठाभरणानां । चन्द्रगुप्त
हस्तगतस्य अलङ्कारस्य विक्रयं कर्तुं सन्नाथ्यति, अतएव अदिगम्य क्रयात् अधिगम लाभ
इत्यपि न युज्यत सङ्गच्छते ।

चन्द्रगुप्तस्येत्यादिः । क्रूरेण घातुकेन भवता त्वया, अधिकं बहुलं लाभं अर्थं इच्छत
अभिभवत विक्रेतुश्चन्द्रगुप्तस्य एतदां आभरणानां वयं मूल्यं अर्थं "मूल्ये पूजाविधावर्थं"
इत्यमरः । काव्यता कृता । सर्वे हि कर्तुरतरस्याभाय सततं यतन्ते चन्द्रगुप्तोऽपि तदर्थं
यतमान एतदाभरणविनिमयेन मम प्राधानं क्रीतवानित्ययम् । अतः विक्रयो दुज्यत
अथ परिचामानुसारः ॥ १७

(फ) एष चाणक्यप्रयुक्तः । प्रयोगः उपमानुसारः । सुक्षिप्तः सुन्दरः ।

राच । [स्वगतम्] अयम् अपरो गण्डस्थोपरि विस्फोटः । (२)
[प्रकाशं कर्णो विधाय ।] शान्तं पापं, शान्तं पापम् । नाहं विषकन्याम्
आरोपितवान्, अपापोऽहं पवतेश्वरे ।

मल । केन तर्हि व्यापादितः तातः ?

राच । द्वैवमत्र प्रष्टव्यम् । (ल)

मल । [सक्रीधम् ।] द्वैवमत्र प्रष्टव्यं, न क्षपणको जीवसिद्धिः ।

राच । [स्वगतम् ।] कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ! इत्त !
हृदयमपि, नि रिपुभिः स्त्रोक्तम् । (व) /

मल । [सक्रीधम् ।] भासुरक ! आज्ञाप्यतां शिखरसेनः सेनापतिः,
ये एतेन राजसेन सह सौहार्दमुत्पाद्य अस्मच्छरीराभिद्रोहेण (श)
चन्द्रगुप्तम् आराधयितुकामाः पञ्च राजानः ; तद्यथा, कौन्तः
चित्तवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनादः, काश्मीरः पुष्कराक्षः, सिन्धु-
राजः सुषेणः, पारसीकाधिराजो मेघाक्ष इति । तत्र तेषां मध्ये,
ये त्रयः प्रधानतमाः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते, ते गम्भीर-
श्वम्भ्रम् उपनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम्, (घ) इतरौ तु ह्यौ हस्तिबल-
कामौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

पुरुष । जं कुमारो आणवेदि । (६३) [इति निष्कान्त]

(६३) यत् कुमार आणवेदि ।

मल । [सकोधम् ।] राक्षस ! राक्षस । नाहं विश्वश्रघाती राक्षसो,
मलयकेतु खलु अह, तद् गच्छ, समाश्रीयता सर्वात्मना (स)
चन्द्रगुप्त इति,—

विष्णुगुप्तञ्च मौर्यञ्च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्नूलायतुमोशोऽहं त्रिवर्गमिव दुर्नय ॥ २२

भाग । कुमार । कृत कालहरणेन ? शोचमेव कुसुमपुरोपरोधाय
(४) प्रतिष्ठाप्यन्ताम् अस्त्रद्वानानि,—

गौडोना लोभधूलोपरिमलवहलान् धूम्रयन्त कपीलान्

क्लिशन्त कृष्णिमान भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्थानकस्य ।

पाशुव्यूहा बलानां तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः

शशूषामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३

[इति सपरिजना निर्येती मलयकेतुः] ।

राष । [सावेगम् ।] हा धिक् कष्टम् ॥ तेषुपि हताः तपस्विन
चित्रवर्मादयः ॥ तत् कथं सुहृद्वाशाय राक्षसं चेष्टते, न रिपुविना
शाय ? तत् किमिदानीं करवाणि मन्दभाग्य ?—

(४) विश्वश्रघाती विश्वसघातक । राक्षस कौण्ड । समाश्रीयता समवलम्बितां
सर्वात्मना सञ्चतोभावेन ।

विष्णुगुप्तश्चेत्यादि । दुर्नय दुर्नीतिपरायण विषये धर्माधिकारं इव त्वया भवता सम
सह आगतौ विष्णुगुप्तं चाणक्यं मौर्यं चन्द्रगुप्तञ्च अहं उन्नूलयितुं नाशयितुं ईश समय ।
उपमासङ्कार ॥ २२

(४) कुसुमपुरोपरोधाय कुसुमपुरमुपरोद्धुम् ।

गौडोनामिव्यादि । बलानां सैन्यानां तुरगखुरे अश्वखुरपुटे ये चोदा धूम्रानि
तेषुंश्च प्राप्त आकलाम् कम्ब ये ते तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभा पाशूनां रजना
व्यूहा पाशुव्यूहा रज सङ्घा गौडोना गौरयोपितां लोभस्य तदाप्यहश्चकुसुमस्य धूलि
परिमलेन परागश्वेन वहलान् परिस्थानान् लोभधूलिपरिमलवहलान् लोभकुसुमपराग
परिमलव्याप्तान् कपीलान् गण्डभागान् धूम्रयन्त धूम्रवर्णान् कुञ्चन, भ्रमरकुलस्य इविव कक
यस्य तस्य भ्रमरकुलरुच्य अलिनीलस्य, कुञ्चितस्य वक्राकारस्य अलकस्य चूर्णकुञ्चलस्य कृष्णि
मान लक्ष्यत्वं क्लिश्नत्वं नामयत्न, गजानां इक्षितानां मदसलिलैः दानवारिभिः क्षिप्तानि मूलानि
देषां ते गजमदसलिलच्छिन्नमूला गजमन्त्रनिनादंत्वात् भूदृष्टादुरमुत्थापिता मल
शशूषां उन्नूलाङ्गे शिरसि पतन्तु ॥ अथ तद्गुणानुसारं स च उपमया सङ्गीर्यते । अन्धरा
इति ॥ २३

लेखोऽयं न ममेति, नोत्तरमिदं, मुद्रा मदीया यत्
मौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रुत्वेयमेतत् कथम् ? ।

मौर्व्यं भूषणविक्रयं नरपती को नाम मन्भावयेत् ?
तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमवोत्तरम् ॥ १८
मन् । एतद् भार्य्यं पृच्छामि ।

राच । य भार्य्यः तं पृच्छ ; (व), वयम् इदानीम् अनार्य्या
मन् ।—

मौर्व्योऽसौ स्वामिपुत्र, परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तथाह
दाता सोऽर्थस्य तुभ्य, स्वमतमनुगतस्वन्तु मद्य ददासि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते, स्वाम्यमत्र,
स्वार्थं कस्मिन् समोहा पुनरधिकतरे त्वामनार्य्यं करोति ? ॥ १९

राच । कुमार ! एवम् अयुक्तव्याहारिणा भवता एव मे निर्णयो
दत्त । कत ?—[“मौर्व्योऽसौ स्वामिपुत्र” इति पुत्रदत्तदोष्यं श्रुत्वेन पठति] । (भ)

मन् । [लिखमण्डरणप्यलिकाच विनिर्दिश्य ।] इदमिदानीं किम् ?

लेखोऽयमित्यादि । अयं लेखः पत्रं न मम इति एवमुत्तरं न सङ्गच्छते यत् यस्मात् हेती
मुद्रा मदीया मन्नामादिता । शकटेन शकटदासेन सोहादे वन्तु खण्डितं विभक्तं इत्येतत्
वाक्यं कथं किं प्रकारेण श्रुत्वेयं श्रुत्वायोग्यं आख्येयमित्यर्थः । मौर्व्यं नरपती राजनि भूषण
विक्रयं च पुमान् सन्भावयेत् प्रतीयान् । तस्मात् कारणात् अत्र विषये मे मम सम्प्रतिपत्ति
सौकार एव वरं मनाकं प्रिया ग्राम्यं अविश्रायत्वात् प्राकृतं उत्तरं न वरं इति शेषः ॥ १८

(व) य हीजनोऽभार्य्यं तदनुगच्छतु मन्नामय इत्यर्थः । भार्य्यं स्वस्य यदा—
“कर्मन्वभाषरन् काममकलयन् मनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारि तमाय्यं सम्पद्यते ।”
इति ।

मौर्व्योऽसौ इत्यादि अमी मौर्व्यंयन्द्रगुप्तं तव स्वामिपुत्रं प्रभुतमयं, अत्र तव परिचरण
परं सवापरायणं मित्रपुत्रं सुहृत्सुतम् । स मौर्व्यंस्तुभ्यं अर्थस्य वितनदपदनस्य दाता
प्रदाता त्वं स्वमतं स्वामिप्रायं अनुदत्तं सन् श्रेष्ठानुसारेण इत्यथ मद्यं ददासि यन्मान
मन्नामादिभूमिति शेषः । तत्र मौर्व्यं सचिवपदं अनाप्यपदं सत्कारः सम्मानं पूर्वो दस्य
तत् सत्कारपूर्वं सम्मानपुरस्सरं दास्यं दास्यन्, अत्र अयि श्राम्यं आधीनताम् प्रभुत्व
तवेति शेषः ननु भी ! पुत्र भूषण अधिकतरे अतिगणितं कस्मिन् नरीपतीत्येव भार्य्यं स्वामि
नपिनविषये समोहा लालसा त्वा भवन्तं अनाय्यं अनापुषरितं करोति । अतः परं किमभि
नपितं सुदिश्यं तव एवं दृष्टंमप्रवृत्तिज्ञाता इत्यर्थः ॥ अन्धराजम् ॥ १९

(भ) अयुक्तव्यवहारिणा मन्दाव्यवहारात् अयदाभाषिणा । निर्णयं निर्णयः । पुत्रदत्त
कदा अन्धरीनं वरपतीकेन परिचरन्मन्वेत्यर्थः । यदा—

राज । [सहायम्] विधेर्विन्नसितमिदं, (म) कुतः ?—

श्रुत्वस्त्वे परिभावधामनि सति खेहात् प्रभूषां सतां,

पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषामभिन्ना वयम् ।

ते लोकास्य परीक्षकाः, क्षितिभृतः पापेन येन सताः

तस्येदं विपुलं विधेर्विन्नसितं, पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥ २०

मम । [सहायम्] कथम् अद्यापि निद्रयते (य) विधेर्विन्नसित-
मिदं, न ममेति ? अनार्थ्ये ।—

कन्यां तोत्रविषयप्रयोगविषमां कृत्वा, कृतघ्न ! त्वया

विश्वम्भप्रवणस्तदा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपोः

प्रारब्धाः प्रणयाय मांसवदहो ! विक्रोतुमेते वयम् ॥ २१

मोर्व्याऽसौ स्वामिपुत्रः परिपरणपरो भिवपुत्रो मम त्वम्,

दाता मोऽयस्य सद्यं स्वमतकनुगमोऽङ्गु गुभ्यं ददामि ।

दास्यं सन्कारपूर्व्यं ननु सच्चिवपदं तव मे श्वाभ्यसव

स्वाधे कथिन् समीहा पुनरधिकतरे मामनार्थ्ये करोति ॥ इति

(म) विधेः देवस्य विन्नसितं क्रीडा खेलनमिति यावत् ।

श्रुत्वस्त्वे इत्यादि । परिभावस्य निरन्कारस्य धामनि परिभावधामनि अथौरवाद्यदे धृत्यत्वे
सति विद्यमाने, कृतधियां परिष्कृतमतीनां कृतवेदिनां उपकारविदां कृतज्ञानामिच्छार्थं ।
मतां साधूनां येषां प्रभूषा नन्दानां खेहात् प्रेम्णा तथं पुत्रेभ्यः अभिन्नाः अपृथग्मुक्ता-
पुत्रनिर्विशेषा इत्यर्थः अभवाम इति शेषः । लोकास्य परीक्षका विचारकाः ते क्षितिभृत
राजान् दापेन दुराकना येन देवेन सताः विनष्टाः । पुंसां पुरधाणां प्रयत्नच्छिदः सद्य-
नाशकस्य पुत्रव्यकारहारिणः इत्यर्थः तस्य विधेः देवस्य इदं एतत्-विपुलं प्रचुर नानाकारं
विन्नसितं विस्फुरण खेलनमिति यावत् भवतीति शेषः । अत्र अभिन्ना इत्युक्तेर्भेदेऽप्यभिदकथनान्
अतिशयोक्तिरलङ्कारः । श्राद्दं नविक्रीडितं हस्तम् ॥ २०

(य) अद्यापि एवं प्रमाणीकृतोऽपि निद्रयते अपनश्यते । अनार्थ्ये असाधो ।

कन्यामित्यादि । ई कृतघ्न अकृतघ्न । त्वया तीव्रं उग्रं यत् विधं गरलं तस्य प्रयोग
तदन्तं विषमा भीषणा ता तीव्रविषयप्रयोगविषमां अत्युग्ररसप्रयोगभीषणां प्राणघातिनी-
मित्यर्थः । कन्यां कृत्वा विधाय, विश्वम्भप्रवण-विश्वाम्भरः अतिविश्वसः मम पिता, कथा
नाम एव शेष यस्य सः कथाशेषं तस्य भावः तां कथाशेषतां नाममातावशेषतां श्रुत्यु
इत्यर्थं नीतं प्रापितः । सम्प्रति इदानीं रिपो विपद्यस्य मन्त्राधिकारि मन्त्रित्वपदे आहित
गौरवेण लज्जसम्मानेन भवता त्वया प्रणयाय प्रणयं प्रीतिं रचितुं ण्ते वयं मांसवत् पल्ल
भिव विक्रोतुं प्रारब्धा उपकान्ताः । अहो इति खेदवृत्तक मव्ययम् । अयोपमालङ्कारः ॥ २१

किं गच्छामि तपोवनम् ? न तपसा शास्येत् सवैरं मनः,
 किं भक्तुं ननुयामि । जीवति रिपौ, स्त्रीषामियं योग्यता ।
 किंवा खड्गसखः पताम्यरिवले । नेदं न युक्तं भवेत् ?
 चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं कथ्यात् कृतघ्न न चेत् ॥ २४

[इति निष्क्रान्ता सर्वे ।]

किं गच्छामौत्यादि । अहं किं तपोवनं गच्छामि, तपश्चर्यायै वनं प्रविशामि, नैतन् युक्तं, यतः, सवैरं प्रतिहिंसाकुलं मनः तपसा तपश्चरणेन न शास्येत्, शास्त्रं स्वमेत । रिपौ विपक्षे जीवति विद्यमानश्रीवने सति भक्तुं न प्रभुत्वं मृतमन्दानित्यर्थं अनुयामि अनुगच्छामि मरणेनेति शेषः । किं । नैतत् युक्तं, यतः, इयं आत्मइत्या स्त्रीषां योग्यता, गत्यन्तराभावेन तास्त्रियं सम्भवति, न मनः समर्थसर्वेन्द्रियवाहिनः पुरुषाभिमानिनः ॥ किंवा अथवा खड्गसखं असिमात्रसहायं ज्ञपाय मायत्येत्यर्थः । अरिवले जलसममध्ये पतामि प्रविशामि, इदमरिवले यतः युक्तं न भवेत् इति न किन्तु युक्तं भवेदेव । चन्दनदासस्य परममित्रस्य वशिष्ठमोक्षे वयमागापत् भोचने रभसवेनी यस्य तत् चन्दनदासमोक्षरभसं चन्दनदासपरिषाणव्याकुलं अतएव कृतघ्नं विप्लवप्रभूपकारं चेतः मनः चेत् यदि न कथ्यात् मामिति शेषः । काव्यलिङ्गमल्लकारः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ २४

इति मुद्राराक्षसव्याख्यायां शिष्यवैचिनीसमाख्यायां

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

[सतः प्रविशति चक्रवर्तः सहस्रं सिद्धार्थकः] ।

सिद्धा । जयति जलदनीलो केसवो केसिघाटी

जयति सुजणदिष्टोचन्द्रमा उन्दउत्तो ।

जयति जयणसज्जं जा अकाऊण सेसं,

पडिहदपडिपक्का अज्जचाणक्कणीदी ॥ १ (१)

ता जाव चिरस्य कालस्य प्यिअवअस्यं सुसिद्धत्यस्यं पेक्खामि ।

[परिक्रम्य चक्रलोकां च ।] अत्रं उण प्यिअवअस्यस्यो सुसिद्धत्यस्यो इदो

ज्जेव आअच्छदि ; ता जाव उवमप्यामि । (२) (क)

[सतः प्रविशति सुसिद्धार्थकः] ।

सुसिद्धा ।

मन्तावेन्ता आवाणेषुं मङ्गसवेसुं सञ्जावेन्ता ।

इअअच्छिआ अवि सिहवा, विरहे मित्ताणं दुम्मणाअन्ते ॥ २

(१)

जयति जलदनीलः केसवः केसिघाती,

जयति सुजमदष्टिचन्द्रमायन्द्रगुप्तः ।

जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सेसं

प्रतिहतप्रतिपचा आर्य्यचाणक्यनीतिः ।

(२) तद्, यावत् चिरस्य कालस्य प्रियवयस्य सुसिद्धार्थकं पश्यामि । अथ पुन

प्रियवयस्य सुसिद्धार्थक इत एवागच्छति तद् यावदुपसर्पामि ।

अप्रति जलदनील इत्यादि । जलानि ददातीति जलदः सैषः तदन् मीलः जलदनीलः नवनीरदनीलवर्णं, केसिघाती केसिनामनः, केसवः विश्वजयति सर्वान्त्क्षेत्रं वर्तते । सुजनानां विनीतवर्मीभूतानां हठीनां लोचनामा चन्द्रमा, चन्द्रवदाद्वादशनक इत्यर्थः । चन्द्रगुप्तं महाराजमौर्यं जयति । या नीतिः, जयत्यनेन विपचं इति जयन युद्धीपकरण, अस्त्रादिकं तेन सज्जं सज्जितं सैस्य वर्णं, अकृत्वा अविधाय, प्रतिहतं दूरीकृतं प्रतिपचः अनुपचो यथा सा प्रतिहतप्रतिपचा दूरीकृतस्यवा आर्य्यचाणक्यस्य नीतिः सामादिप्रयोगः जयति, सर्वान्परि विराजते । अथ विमावनालङ्कारः ॥ मालिनीवृत्तं । मनमयययुतेयं मालिनी भोगिलीके । इति सप्तथात् ॥ १

(क) इत एव अस्यां दिशि एव । उपसर्पामि उपगती भवामि ।

सन्तापयन्, इत्यादि । मिवाणा प्रियसुहृदां विरहे वियोगे विश्वेष्टे इत्यर्थः । इदय-

सुदञ्च मए जधा मलअकेटुकडयादो (ख) प्पिअवअस्सओ सिद्ध
त्यओ आअदो ति । ता जाव ए अस्से सामि । [परिकल्प उपख्य ५] ।
एसो सिद्धत्यओ । (३)

विडा । [विलोक] कथं इदो ज्जेव प्पिअवअस्सओ सुसिद्धत्यओ ।
[उपख्य] अवि सुहं प्पिअवअस्सओ १ (४) (ग)

[उभो अण्णोणम् चालिन्नत ।]

गुडिडा । अइ वअस्स ! कुदो मे सुह ॥ जसा तुम चिरआलण-
वासपञ्चागदोवि, अथाणिअ वुत्तन्तं, (घ) अखदो गदोसि १ ति (५)

विडा । प्पसोददु प्पसीददु (ङ) प्पिअवअस्सओ । अहं क्वु दिट्ठ
मेत्तो ज्जेव्व अज्जचाणक्षेण आणत्तो, जधा,—“सिद्धत्यअ ! गच्छ,
एद प्पिअ वुत्तन्तं प्पिअदसणस्स देअस्स चन्दसिरिणो णिवेदेह”

(१) सत्तापयन्त आपानेषु, महीसरेषु रजायन्त ।

दृढप्रस्थिता अपि विभवा विरहे निवारणा दुर्मनायने ॥

श्रुतञ्च मया यथा मलयकेतुकटकात् प्रियवयस्य सिद्धार्थक आगत इति । तद-
यावदेवमन्विष्यामि । एष सिद्धार्थक ।

(४) कथमित एव प्रियवयस्य सुविद्धार्यक । अपि सुखं प्रियवयस्य १

(५) अहं वयस्य ! कुतो मे सुखम् । यस्य त्वं विरकालप्रवासप्रदानतोऽपि
अद्याप्यित्वा इतानाम् अत्यन्ती गतीऽसि इति ।

स्थिता अक्षरादिता अपि विभवाः सद्यद- आशनेषु पाननीतीषु सत्तापयन्त- अन्तर्ग- दु- र्म-
नायन्त- महीसरेषु आनन्दस्थापारेषु रजायन्त- पीडयन्त- सन्त- दुर्मनायने दुश्चरन्त-
विमग्नस- दु- श्रितचित्तानिर्वायं कुम्भलि ॥ २

(३) श्रुतं आकस्मितं । मलयकेतोः कटकात् प्रियवयस्य ।

(४) अहं वयस्य ! परं प्रदमदमने कुम्भप्रय- श्रिततः । अपि इत्थं । सुखं आनन्द-
वर्णने इति शेषः ।

(५) विरकालं दीर्घमस्यं कालं प्रवासं विरकालप्रवासं तत्रात्- प्रयागतं- प्रति-
गमनं । इतानं वानां । अद्याप्यित्वा न विनायः ।

(६) महीसरेषु अदृश्यमानम् । इत्थं अन्तर्ग- मन्त्रं इत्यर्थः ।

त्ति । तदो तस्म तं णिवेदिअ, एण्वं अणभूदपात्तिवप्यसादो, अहं
पिअवअस्सं पेकिडुं तुह-गेहं चलिदोच्चि । (६) (च)

सुविडा । अअस्स ! जदि मए एदं सुणिटब्बं भोदि, ता मंपि
सुणावेह, किं तं पिअं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो णिवेदिदं
त्ति । (७) -

मिहा । पिअवअस्स ! तुह वि किं असुणिटब्बं अत्थि ? ता
णिसामेहि । अत्थि दाव, अज्जचाणक्कणोदिमोहिदमदिणा मलअ-
केटुहदएण णिराकरिअ रक्खसं, हदा चित्तवन्मप्पमुहा एपहाणा
पंच पात्थिवा ; तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरो त्ति कटुअ,
उज्झिअ मलयकेटुकडअभूमिं, कुशलतया भअविलीनसेखतणू-
किदपांरवारिसुं सकं सकं विसअं सभअ अभिप्पत्थिदेसु, पात्थि-
वेसु, णिव्विअहिअएसु सअलसामन्तेसु भइभटपुरदत्तहिइ, रात-
वन्लउत्तराअसेणभागुराअण रोहिदक्खविजअवमप्यमुहेहिं संज-
मिदो मलअकेटू । (८) (छ)

(६) प्रसीदतु प्रसीदतु प्रियवयस्य । अहं खलु दृष्टमात्र एव चार्थवाचकत्वेन
आश्रय, यथा—“सिद्धावक । मय, इमं प्रियं वृत्तात् प्रियदर्शनस्य देवस्य चन्द्रप्रिय
निवेद्य” इति । ततस्तस्य तन्निवेद्य, एवमनुभूतपार्यिकप्रसादोऽहं प्रियवयस्य प्रेषितु
तत्र गृहं चलितोऽस्मि ।

(७) वयस्य । यदि मयेदं श्रोतव्यं भवति, तन्नामपि श्रावय, किं तत् प्रिय
प्रिहदर्शनस्य चन्द्रप्रिय निवेदितमिति ।

(८) प्रियवयस्य । तत्रापि किमश्रीतव्यमस्ति ? तन्निग्रामय,—अस्ति तावत्, चार्थं
वाचकान्तीतिमोहितमतिना मलयकेटुहत्केन निराकृत्य राक्षस, इतायववर्मप्रमुखा
प्रधाना, एष पार्यिकः । ततोऽसमौत्यकारी एष दुराचार इति ज्ञत्वा, उज्झित्वा
मलयकेटुकडकभूमिं कुशलतया भयविलीनसैन्यतनुजतपरिवारेषु, स्वकं स्वकं विषयं सभय-
मभिप्रस्थितेषु पार्यिकेषु, निर्विण्णहृदयेषु सकलसामनेषु भद्रभट पुरदण चिद्रुपात वनगुप्त
राजसेन भागुरायण रोहिताक्ष विजयवर्धनप्रमुखैः सयमितो मलयकेतुः ।

(९) अनुभूतं पार्यिकस्य प्रसादी देव स अनुभूतपार्यिकप्रसादं लक्षराजाणुपदं ।
अस्ति तन्नुं प्रहण ।

(१०) चार्थवाचकस्य शैवा मयि मीहिता ध्यातुमीहिता मति-बुद्धिर्भवति तेन चार्थं
वाचकान्तीतिमोहितमतिना । निराकृत्य प्रत्याग्याय । समौत्य शिविष्य करीतौति
समौत्यकारी न तथा भवति असमौत्यकारी इत्यकारी । दुराचार पापकर्मा । मय

समिद्धा । वयस्स ! भद्रभटप्रमुखा किल देवस्य चन्द्रसिरिणो
अपरत्ता मलयकेतुं समास्मिदा त्ति लोए मन्तीषदि । ता किं
णिमित्तं एदं कुकविणाडअस्स विअ अस्सं मुहे अस्सं णिव्वहणे
त्ति ? (८) (ज)

सिद्धा । वयस्स ! सुणु दाव, देवगदीए विअ असुणिदगदीए णमो
अज्जचाणकणीदीए । (१०)

समिद्धा । वयस्स ! तदो तदो ? (११)

सिद्धा । वयस्स ! तदो प्यहुदि, सारसाहणसमुदएण इदो णिक-
मिअ, अज्जचाणकेण पडिबस्सं अराअनोअं असेसराअवलं । (१२)
(भ)

समिद्धा । वयस्स ! कच्चिं ? (१३)

सिद्धा । वयस्स ! जच्च एदे,—(१४) ।

(८) वयस्य । भद्रभटप्रमुखा किल देवस्य चन्द्रसिरिणो अपरत्ता मलयकेतु समा
दिता इति लोके मन्वाते । तत् किं निमित्तमेतत्, कुकविनाटकदेव अन्यत् मुहे
अन्यत् निर्वहणे इति ?

(१०) वयस्य । शृणु तावत्, देवगदी एव अन्युतगदी नम आर्यचाणकानीस्यै ।

(११) वयस्य । तदस्तत ?

(१२) वयस्य । तत प्रभति, सारसाधनसमुदयेन इती निकस्य, आर्यचाणकेण
प्रतिपद्मराजनीकमशेपराजवलम् ।

(१३) वयस्य । कुव ?

(१४) वयस्य ! यदेते,—

क्षितो कटकभूमिं शिविरस्थानं । कुशलतया नैपुत्येन । सञ्भित्वा परित्यज्य । भय
विभ्रोलानि भयकातराणि यानि सैभ्यानि तै पलायमानैरिष्येत् तनुकृत स्वस्तीकृत परि
वार अनुवरवर्गो शेषां तेषु भयविलीनसैन्यतनुकृतैः स्त्रिवारिषु । स्वकं निजं विषयं दीर्घं ।
पादिवेषु राजसु । निम्बिअहदेषु दु खितविभेसु । सञ्जलसामनेषु समस्तवरदमुदानेषु ।
सथमित्तं यद ।

(ज) अपरत्ता विरत्ता । मन्वाते कथ्यते । कुकविना अस्मिद्धितकविना इतं
नाटकं तस्य कुकविनाटकस्य । मुहे आरभ्ये मुखसथी । निम्बेइये निम्बेइवसथी उप
सहारं । आदो मलयकेतीराणयदइदं कृत्वा पदान् तथैव यत्नं सञ्जया अनुचितं
पीशापदीविह्वलय इत्यर्थः ।

(भ) तत, प्रभति तत आरभ्य । इत अकान् नगरात् । सारं श्रेष्ठं यत् साधनं

अदिसभ्रगुरुणं दानदप्येण दन्ती,
सजलजलदलीला उब्बहन्ती णदन्ति ।

कसपहरभएणं जादकम्पा तुरन्ता

गहिदजअणसहा संपदन्ते - तुलंगा ॥ ३ (१५)

सुमिहा । वअस्स ! सब्बं दाव चिट्ठदु ; तथा सब्बलोअस्स
एपञ्चक्खं उज्झित्तआहिआरो भविअ, कहं अज्जचाणको पुणो वि
तं ज्जेव मन्तिपदं आरुढो ? (१६) (ज)

सिहा । वअस्स ! अदिमुद्धो दाणीं सि तुमं, जो अमच्चरक्खसेण
अणवगहिदपुब्बं अज्जचाणक्यवुद्धिं अवगाहिदुं (ट) इच्छसि ? (१७)

सुमिहा । वअस्स ! अथ अमच्चरक्खसो दाणीं काहिं ? (१८)

सिहा । वअस्स ! सो क्खु तस्सिं पलअकोलाहले बह्ममाणे-

(१५) अतिशयगुरुकेण दानदप्येण दन्तिनः

सजलजलदलीलामुद्बहन्ती नदन्ति ।

कसामहारभयेण जातकम्पास्वरयन्तः

गृहीतजनयनशब्दाः संपदन्ते तुरहाः ॥

(१६) वयस्य ! सर्वे तावत् तिष्ठतु । तदा सर्वलोकस्य प्रत्यक्षमुज्झिताधिकारी,
मूला केषामार्यपाणक्यः पुनरपि तदेव मन्तिपदमाहवः ?

(१७) वयस्य ! अतिमुग्ध इदानीमसि त्वं, यः अमात्यराजसेन अनवगृहीतपूर्वामार्य-
पाणक्यमुद्दिमपगाहितुमिच्छसि ?

(१८) वयस्य ! अथ अमात्यराजस इदानीं कुत्र ?

सैत्यादिकं युद्धोपकरणं तस्य समुदयो यत् तेन सारसाधनसमुदयेन प्रतिपदं प्राप्तं अधिकृत-
मिति यावत् । अराजलीकं नरपतिव्याम् । अश्रीपराजबन्धं समयनृपसैन्यम् ।

अतिशयगुरुकेष्वेत्यादि । दन्तिनः इतिनः अतिशयगुरुकेण आतमङ्गता दानदप्येण
मदप्येण सजलजलदानां वारिविंधां वारिदानां लीलां क्रियां “ लीला विलासक्रिययो ”
इत्यमरः । उद्बहन्ताः धारयन्तः नदन्ति इति नदन्ति “ नदन्तिं वारिगन्तिं ” इत्यमरः । तुरहा
अथा, कसया भयेण महाः आघातः तस्मात् भयं तेन कसामहारभयेण जातकम्पाः अतएव
स्वरयन्तः आरीहिवः त्वपन्नितान् कुर्वन्तः गृहीतः अगतः जनयनशब्दः जनयिषया ये ते
गृहीतजनयनशब्दाः सन्तः संपदन्ते समनान् यच्छन्ति ॥ ३

(ज) सर्व-नीकस्य प्रत्यक्षं सजलजलकसमर्थं उज्झित्त, परित्यागः अधिकारी येन,
स उज्झिताधिकारः परित्यक्तसाविशः इत्यर्थः ।

मनश्चक्रेदुकडभादो णिकमिथ, उन्दुरणामहेरण चरेण अणुसरन्तो
इमं ज्जेव कुसुमउर आगदो त्ति अज्जचाणकस्स (८) णिवेदिदं । (१८)

सुविहा । वअस्स । तच्चा णाम अमच्चरक्खसो एन्दरज्जपञ्चाणअणे
किदब्बवसाओ णिकमिथ, सम्पदं अकिदत्थो (८) पुणो वि क्कहं
इम ज्जेव कुसुमउर आअदो ? (२०)

सिद्धा । वअस्स । तक्केमि, चन्दणदासस्स सिण्हेहेण त्ति । (२१)

सुविहा । वअस्स । सच्चं चन्दणदासस्स सिण्हेहेण त्ति ? अथ
चन्दणदासस्स मोक्खं पेक्खसि ? (२२)

सिद्धा । वअस्स । कुदो से अधस्सस्स मोक्खो ? सो क्खु सम्पदं
अज्जचाणकस्स आणत्थोए दुवेहिं पि अओहि वज्जट्ठाणं प्पवेसिअ
वावाद्दइदब्बो (२३) (३)

सुविहा । [सक्कोधम् । वअस्स ! किं अज्जचाणकस्स घादअअणो
अअओ णत्थि, जेण अओ इदिसे णिसंसे (८) कम्मो णिजुञ्जीअदि ?
(२४)

(१८) वयस्य । स खलु यस्मिन् प्रलयकीलाहली पर्वनागे, मलयकेतुकटकात् निष्प्राप्य
उन्दुरनामधयेन चरेणानुस्रियमाण इदमेव कुसुमपुरमागत, इति आर्य्यचाणकस्य निवेदि
तम् ।

(२०) वयस्य । तथा नाम अमाश्वराक्षसी नन्दराज्यप्रव्यानयने कृतव्यवसायो निष्प्राप्य
साम्प्रतमज्जताये पुनरपि कथमिदमेव कुसुमपुरमागत ? —

(२१) वयस्य । तक्केयामि, चन्दनदासस्य खेहेनेति ।

(२२) वयस्य । सत्यं चन्दनदासस्य खेहेनेति ? अथ चन्दनदासस्य मोक्खं प्रेक्षते ?

(२३) वयस्य । कुतोऽस्य अधन्यस्य मोक्खं ? स खलु साम्प्रतमार्य्यचाणकस्य आश्रमता
वाध्यामपि आवाध्यां वायस्थानं प्रवेक्ष्य स्थापादयितव्यं ।

(२४) वयस्य । किमार्य्यचाणकस्य घातकजनोऽन्यो नास्ति, येन आवागन् ईदमेव वृत्रस्य
कर्णोपि निगुण्णवहे ?

(८) पूर्वं न अचरन्तीता अचरुहा अचरन्तीतपूर्वा । अचरन्तीतु प्रवेष्टु !

(८) नन्दराज्यस्य प्रव्यानयने प्रतुाहारे । कृतव्यवसाय विहितसकस्य । अज्जताये
व्यर्थप्रयास ।

(३) अधन्यस्य अजतपुण्यस्य दुरात्मन इत्यर्थः । मोक्खं वयस्यमोक्षं । आश्रमता
आदिशेन । वायस्थानं मारवाभूमिं उग्रगामित्यर्थः, स्थापादयितव्यं इत्यर्थः ।

(३) घातकजनं चतुर्भुजं । वृत्रस्य अतिदाहये विघ्नकारके इत्यर्थः ।

विद्या । वषट्स । को जोबनोए निबमिदुकामो अज्जचाणकम्म
आणत्तिं पडिऊनेदि ; (ण) ता एहि, चडानवेसधारिणा भविअ,
अन्दणदासं वज्झदाणं पेह्व । (२५)

[इत्युभौ निष्कृताः] ।

प्रवेशकः । (२)

[तत इतिवति रञ्जुहस पुरव] ।

५६ ।—

हृग्गुणसंजोअंदिटा उवाअपरिवाडिघडिदपासमुहो !

चाणकणोदिरञ्जु रिउसजमणउज्जुआ जअदि ॥ ४

[परिकल्पान्तीका च] । एसो सो अज्जचाणकम्म उन्दुरएण चरेण
कधिदो प्पदेसो, जहिं सए अज्जचाणकाणत्तोए अमअरकखसो
प्पकिउदब्बो । [विन का] कए एसो खु, अमअरकखसो किदाव
गुणठणो इदो ज्जेव आअच्छादि ॥ ता जाव इमेहि जिणुज्जाण-
पादवीह अववारिदसरोरो प्पेवत्तामि, कहिं आसणपरिगहं करेदि-
(य) (२६) [इति परिकल्प तथा च्युत] ।

(२५) अर्थः । का जोबनोके निबमिदुकाम आण्यवाचकस्य आणत्तिं प्रतिफलयति १
तदेदि, अण्णवेसधारिणी मुत्ता, अन्दणदासं वज्झदाणं मयाव ।

(२६) एहं गुणसंयोगहृदि त्वादि । उपायपरिपाटीघटितपासमुहो ।

चाणकणोदिरञ्जु रिपुसंयमनअज्जुका जयति ॥

एष स आण्यवाचकस्य उन्दुरकेण चरेण कथितं प्रदेसं, यत्र मया आण्यवाचक्याग्रया
अमात्यराचसं प्रेषितव्यं । कथमेव खलु अमात्यराचसं कृतावगुणठन इत एवावच्छति ।
तद् यावदेभिर्जोर्दोधानपादपै अपवारितशरीरं प्रेषे कृतासनपरिपद्यं करातीति ।

(२) जीवलीके संघारे । निबमिदुकाम निवासभित्तापी । प्रतिफलयति अग्रहयति ।
अण्णवेसधारिणी परिहितपातकवेगौ ।

(२) प्रवेशकं प्राग्वाच्यम् ।

हृग्गुणसंयोगहृदि त्वादि । एहं गुणं, रञ्जुभिः सन्धादिभिश्च सयौगेन एकनावस्थानेन
सघटनेन हृदा अर्थार्था अण्णवेसा च । उपायवानी कीमलानां सामादीनाञ्च परिपाद्या प्रजोगेण
घटितं सन्पन्नं पाशरूपं मुह्यं यस्या सा । रिपूणां शत्रूणां संयमने अज्जुका सरला चाणक्य
नीतिरञ्जु जयति सर्वोत्कर्षेण वर्जते । अत्र शेषमूलकी रूपकालङ्कार, स्पष्ट ॥ ४

(य) कृतावगुणठन वस्त्राहतमन्त्रक इत्यर्थः । इत अस्यां दिशि । जीर्णं विशीर्णं
उद्यानवादपे उपवनइवै । अपवारितशरीरं आच्छादितविपद्यं । प्रेषे अवलीकयामि ।
आसमस्य परिपद्य स्वीकार इ । पुन उपविशति इत्यर्थः ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो राक्षसः] ।

राक्ष । [सवाप्यम् ।] कष्टं भोः कष्टम् !—

उत्सन्नाश्रयकातरैव कुलटा गोत्रान्तरं श्रीर्गता,
तामेवानुगता गतानुगतिकास्य त्कानुरागाः प्रजाः ।
आसैरप्यनवासपौरुषफलैः कार्यस्य धूर्जिता,
किं कुर्वन्वयवोत्तमाद्भरहितैर्नागैश्चिरं स्थीयते ॥ ५

अपिच,—

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
गता च्छिद्रेण श्राव्यं पलमविनीतेव हृषली ।
स्थिरोभूता चास्मिन् किमथ करवाम स्थिरमपि,
प्रयातुं नो येषां विफलयति देवं द्विपदिव ॥ ६

मया हि,—

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये,
श्लेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

उत्सन्नाश्रयकातरैत्यादि । उत्सन्नः विलुप्तः आश्रयः अधिष्ठानं यस्याः सा उत्सन्ना-
श्रया अतएव कातरा दीना, श्रीः राजलक्ष्मीः कुलटा इव पुत्र्यनी इव गोत्रान्तरं
यत्रान्तरं गता प्राणा । गतस्य पूर्वोक्तत्वितमार्गस्य अनुगतिः अनुगमनं यासां ता
गतानुगतिकाः एकपथावलम्बिन्यः इत्यर्थः । त्कानुरागाः विकृतायुषाः प्रजा
प्रकृतयः 'तां शिर्यं एव अनुगताः । अन्द्रगुप्तमाश्रिताः इत्यर्थः' । अनवासं अलभ्यं
पौरुषफलं ये तेः अनवासपौरुषफलैः विफलप्रथासैरित्यर्थः । आसैर्मादृशैर्विभ्रतैः कार्यस्य
अधिकृतकार्येषु, धूर् भारः अजम्बिता परित्यक्त्वा । अथवा किं कुर्वन्तु अनुतिष्ठन्तु ते
आसा इति शेषः । नेत्रविहीनानां तेषां का गतिरित्यर्थः । तथाहि लक्ष्मणाद्भरहितैः सप्तक-
विपुलैः नागैः सर्पैः गजैर्वा अप्रतिविधेयसामर्थ्यवद्भिरपि चिरं दीर्घकालं म्याप्य स्थीयते
अवस्थानमात्रं क्रियते ननु किञ्चित् प्रतिविधेयते इत्यर्थः । अवाहृष्टान्नालङ्कारः ।
माहं लविप्रोद्धित इति ॥ ५

पतिं त्यक्त्यादि । श्रीः राजलक्ष्मीः अविनीता उहता दुश्चरिवा हृषली शूद्रा शूद्रमणो-
इव उच्चैरभिजनं उग्रतवमसभूतं भुवनपतिं जगत्पालकं देवं प्रभुं पतिं मन्दमित्यर्थे, त्यक्त्वा
क्षिद्रेण श्लेशेन हृषलं शीघ्रं गता आश्रिता, अस्मिन् शीघ्रं स्थिरोभूता च चिरस्थायिनी च
जाता इति शेषः । अथ किं करवाम प्रमिति शेषः । येषां न अथाकं प्रयातुं प्राप्नु-
वित्वं निश्चितं अपि प्रयत्नमिति शेषः । देवं दुरदृष्टं कर्तुं शिवत् एव शत्रुं इव विफलयति
विफलं व्यथे करीति । अत्र उपमालङ्कारः उत्प्रेचया संसृज्यते । मिश्ररिषोडशम् ॥ ६

तस्मिन् हते तनयमस्य, तथाप्यसिद्धि,
 देव हि नन्दकुलशत्रुसौ न विप्र' ॥ ७

अहो । विवेकशून्यता स्वेच्छस्य मलयकेतो (द) । कुत ?—

यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शत्रूपते स्वामिन,
 तेषा वैरिभिरचत कथमसौ सन्धास्यते राक्षस ?
 इत्य वस्तुविवेकमूढमतिना स्वेच्छेन नालोचित,
 देवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ॥ ८

तद् घटानोमपि तावद् अरातिहस्तगतो विनश्येद् राक्षसो,
 न तु चन्द्रगुप्तेन सह सन्धिं कुर्यादिति, अथवा मम कामम्
 असत्यसन्ध इति, वरम् अयश', न पुन शत्रुवचनपरिभूति । (घ)
 [ममत्वाद् अवलोक्य मासम्] । एतास्ता देवस्य पादचङ्गमणपरिचय
 पवित्रीकृतस्था कुसुमपुरीपकण्ठभूमय । (न)

तेन गते इत्यादि । तद्विषयस्य मन्वीर्योन्वी न भवतीति अतद्विषयव्ययोग्यं तस्मिन्
 तादृशशोचनीयमरणा ीये देवे नन्दे दिव स्वर्गं गते याति सति त शैलेश्वर पर्वतक अधिष्ठत
 अथिय प्रयत्न प्रयास कृत । गद्यस्थान मयति पदेन सम्बन्ध । तस्मिन् शैलेश्वरे हते
 चाप्यन्य विवकान्यथा घातिने अस्य तनयं पुत्र मलयकेतु अधिष्ठत प्रयत्न कृत तद्यपि
 अमिदि अमाफन्य विफलतेति यावत् । हि यत देवं अहहं नन्दकुलशत्रु' नन्दवशरिपु
 अमौ विप्र चापकं न, न नन्दकुलशत्रुर्भवति । अत देवस्य कर्तव्य विप्रस्तु निमित्तमात्र
 तया निन्दान्पनिति श्रेय । अत परिसंख्यालङ्कार, वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७

(द) विवेकेन शून्य विवेकशून्य' तस्य भाव निर्विवेकत्व विचारवैमुख्य इति यावत् ।
 यो नष्टानित्यादि ; य राक्षस जीवनाश जीव जीवन समुल्लंघनायिता नष्टान् समूल
 विलुप्त न स्व भिन नन्दान् अधुनापि शत्रुपते सेवते असौ अस्त अविमष्ट शरीरेण घत
 इत्यत्र राक्षस तथा नन्दानां वैरिभि शत्रुभि सह कथ सन्धास्यते संग्रह्यते मिनितो भविष्य
 तीत्यर्थ । वस्तुविवेके विवर्जित्वाचने मूढो मुग्धा कल्पिता मतिशय तेन वस्तुविवेक
 मूढमतिना मूढमतिचारात्मकमर्थे । स्वेच्छेन मलयकेतुना इत्थं अज्ञापन न आलोचित
 विचारते ; अथवा देवेन प्रतिशूलाहटन उपहतस्य व्याहतस्य जनस्यति मेव ; बुद्धि
 विवृक्तशक्ति पूर्वे विपत्तय तात् प्रागेव विपश्यति विपरीता भवति । अद्यन्तरन्धासालङ्कार ।
 शाहू लविक्री इतं वृत्तम् ॥ ८

(घ) अरातिहस्तगत' दिपुकरतलवर्णो शववशीभूत इत्यर्थ । विनश्यत् मियेत ।
 असत्या निष्ठाभूता सन्धा पतिष्ठा दण्ड म असत्यसन्ध वितथप्रतिष्ठा । इति अयम्
 अस्यति वरं मनाक प्रियं । शत्रुवचनन परिभूति पराभव न वरमित्यर्थ ।

(न) यता इमा ता पूर्वव्यवहृता । पादचङ्गमणस्य पविष्टेयस्य परिचयेन अन्धा

इह हि,—

शाङ्ग्याङ्गष्टिसुक्तप्रशियिलकविकाप्रग्रहेणात्र देशे,

दवेनाकारि चित्र प्रजविततुरग वाणमोक्षलेषु ।

अस्यासुद्यानराजौ स्थितमिह कथित राजभिस्तैर्विनेत्य ,

सम्प्रत्यालोक्यमाना कुसुमपुरभुवो भूयसा दु खयन्ति ॥ ८

तत् क्व खलु गच्छामि मन्दभाग्य ? (प) [विलोक्य] भवतु,

दृष्टमतज्जोर्णोद्यानम्, अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य वृत्तान्तम

उपलप्स्ये (फ) । [परिक्रम्य स्वगतम्] अहो !! अलक्षितोपनिपाता

पुरुषाणा समविषमदशाविभागपरिणतयो (ब) भवन्ति । कुत ?—

पौरैरङ्गालाभर्नवेन्दुवदह निर्दिश्यमान , शन ,

यो राजेव पुरा पुरान्निरगम राज्ञां सहस्रेवृत ।

भूय सम्पति सोऽहमेव नगरे तत्रैव बन्ध्यश्रमा,

जौर्णोद्यानकमेध तस्कर इव त्रासाद् विश्राम द्रुतम ॥ ९०

मन परिवीहता पूता रथ्या राजमागा यासां ता पादपङ्कतषपरिषयपरिवीहतरथ्य
पुन पुनर्मनपत्रि वतमागा । कुसुमपुरस्य उपकण्ठभूमय समीपवाचभूम गा वतन्ते
इति श्रय ।

य इच्छति । अत्र देशे भूपदेशे, शाङ्ग्याया धनुषुषस्य पाङ्कटाया आकषण्यन इतुना
सुक्त परित्यक्त अतएव प्रशियिल शधीभूत कविकाया खलोनस्य प्रग्रह दहप येन तेन
तद्योक्तम दवेन बन्दन अलेषु अक्षलेषु वेष्येषु इति श्रय प्रजवित सुक्ताश्रितत्वात् द्रुत
भावित तुरग याश्चन् तत् प्रजविततुरग वित आश्रय्य यथा तथा याश्चोच शरसेष
अक रि क्तत । अस्या सुद्यानराजौ उपवनभूमौ इत्यर्थे तौ प्रसिद्धे राजाभ सह स्थित
अवास्तत । इह अत्रै राजभि सह कथित आलापत । सम्पति अयुना तैर्विना तान्
अत कुसुमपुरभुव आलोक्षमाना दृश्यमाना सत्य मयेति श्रिय । भूयसा शाङ्ग्यन दु ख
यान्त दु खवर्त्त कुवन्ति दु खं जगयन्तीत्यर्थ ॥ अत्र समाधीक्षिरलङ्कारः । सम्प्राराणम् ॥ ८

(प) क कुसुम । मन्दभाग्य दुभाग्य ।

(फ) इह अत्रलोकित । जौर्णोद्यान पुरातनीउपवनमित्यर्थे । अत्र उद्याने । कुत
यित् अत्रादयि । वृत्तान्त ज्ञाता । उपलप्स्ये भ्रूयामि ।

(ब) अलक्षित अत्रलोकित उपनिपात यासां ता अलक्षितोपनिपाता अतकितोप
गमा । समा अनुकुला विषमा प्रतिज्ञुला ये दशाविभागा विभिन्नावस्था इत्यर्थे तेषां
परिणतय परिणामा ।

पौरैरित्यादि । य अह पुरा पूर्वममये पौरै पुरनाभिभि शने धीर निशब्द यथा
इत्या अहोभि भवेन्दुवत् मनीदित्यन्द इव निर्दिश्यमान प्रदग्गमान यासां भरपतीना

अथवा, येषां प्रसादादिदम् आसीत् ते एव न सन्ति । [भाग्ये न
परिणय विस्तीर्णः च ।] अहो ! जोर्णोद्यानस्य न अभिरमणोयता । अत्र
हि,—

विपर्ययन्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं.

सरः शुष्कं साधो हृदयमिव नाग्नेन सुहृदः ।

फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नयाः,

दृशैश्चक्ष्वा भूमिर्मतिरिव कुनीत्या ह्यविदुषः ॥ ११

अपिच अत्र,—

अताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदयैः क्षितिरुद्धां,

रुजा कुजम्बीनामविरतकपोतीपरुदितैः ।

स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया,

श्वसन्तं शाखानां व्रणमिव निवध्नन्ति फणिनः ॥ १२

सहस्रैः इतः परिवर्द्धितः राजा इव पुत्रान् भगवान् निरगमं निर्गतवान् स एव एव एव
सम्प्रति इदानीं तस्यैव नगरेः अश्वमेधपुरे वन्ध्यायमः देवप्रातिज्ञस्यात् विफलमयवः ध्ययपीरथ
इत्यर्थः । तस्कर इव धौर इव वासात् भगान्, इतं शीघ्रं अन्वैरलक्षितमाविनेत्यर्थः । भूय
पुनरपि जीर्णोद्यानं विशामि प्रविशामि । अत्र उपमालङ्कारः । शार्ङ्गलक्षिकीकृतं इतः ॥ १०

विपर्ययन्तमित्यादि । मङ्गान् आरम्भी यस्याः सा महारम्भा विपुलायीजना, रचना
निर्मितिर्यस्य तत् महारम्भरचनं बद्धादम्बरविनिर्मितं सौधं राजभवनं एते महारम्भरचन
महोत्साहेन विहितसदनुष्ठानं कुर्वन् एव इव विपर्ययन्तं विपरीतं विगद्यमित्यर्थः । सुहृद
मिवथ नाग्नेन विश्वेदेन साधो सम्प्रदस्य हृदयं धितमिव सरः काष्ठारः शुष्कं निर्जलं जात
सन्नापयुक्तम् । विगुणस्य प्रतिशूलस्य विधेः देवस्य योगात् सङ्गनात् दुर्देववशादित्यर्थः नया
नीतिप्रयीया इव इषाः तरवः फलैः शशैः लामेय हीनाः विरहिताः । अविदुषः प्रयोगकौशल
अज्ञानत आशानशेखण्यं कुनीत्या कुनीत्येव मतिबुद्धिरिव भूमिः आराभावारमृता भू एते
घासैश्चक्ष्वा आच्छादिता परिव्याप्ता इत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११

अताङ्गानामित्यादि । तीक्ष्णैः निर्मितैः उदयैः उन्नतैः परशुभिः कुठारैः अताङ्गानां
क्षयिताशयवान्, रुजा क्षेदनशयया, अविरत यथा तथा कपोत नौ पारावतानां उपरुदितैः
क्षयनैः कुजम्बीनां रुदतीनां इव क्षितिरुद्धां इषाणां शाखानां चिन्पाणा, परिचितानां
चिरनिवासत्वात् हतपरिचयानां वृक्षाणां । परिक्लेशिन व्रणजनितानिदुःखेन या
कृपा कष्टया यथा दूतमृताया श्वसन्तं दीर्घनिश्वासं परिव्यजन्त फणिन सर्पा स्त्रेया ये
निर्मोका स्वव तेषां खण्डे स्वनिर्मोकच्छेदैः परित्यक्तकधुककपवस्त्रखण्डे व्रणचत निव
धन्ति आच्छाद्यन्ति इव ॥ उत्प्रेषालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२

अन्त शरीरपरिशोषमुपाश्रयन्त ,
कोटचित्स्रुतिभिरस्त्रमिवोद्धमन्त ।

छायावियोगमग्निना व्यसने निमग्ना,

हृत्वा श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ता ॥ १३

तद्वयावत् अस्मिन् विषमदशापरिणामसुलभे भग्नाप्रशिलातले
सुहृत्तम् उपविशामि । [उपविश आकण्ठं च ।] अये । किमयम्

आकस्मिकं शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनाद अय्यते ? (भ) य एष ,—
प्रकुर्वन् श्रोतृणा श्रुतिपथमसार गुरुतया,

बहुत्वात् प्रासादैः सर्पादि परिपीतोऽभूत् इव ।

असौ नान्दीनाद पटुपटहशङ्खध्वनिमहान् ,

दिशा दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४

[विचिन्व] आ, ज्ञातम्, एष हि मलयकेतुसयमनकृत (म) राज

अन्त शरीर इत्यादि । एषा तरु अन्त शरीरश्च, शरीराभ्यन्तरस्य परिशोष अति-
शोषणं जलसंचनाभावात् उपाश्रयन्त अवलम्बमाना, तथा कोटचित्स्रुतिभिः कोटदट्ट
स्थानात् परिस्रुतरसैः अस्त्रे वाप्य उद्धमन्त सुहृन्त तथा छायाया अनातपस्य वियोग
विरहस्य मग्निना विवर्णा छायासुलकपताभावात् उतसौन्दर्या इत्यर्थः । अतएव व्यसने
विपदि मया अवगाढा सन्त श्मशानं पितृवर्गं मृतभूमिनिवर्त्ये । उपगत्य प्रयातुं प्रवृत्ता
उद्युक्ता इव, मरणार्थं श्मशानगमने समुद्युक्ता, इत्यर्थः । उत्प्रेषालङ्कारः । असक्तिलक
वचनम् ॥ १३

(म) विषम, दारुण अपतिविधय इत्यर्थे य दशाया अवस्थाया परिणाम परि-
पाक तप सुलभे सुप्राप्ते अनायासुलभ्य इत्यर्थे । भग्नाप्रशिलातले खण्डितप्रचरतल ।
आकस्मिकं सहसा उत्पन्नम् । शङ्खन पटहेन च लक्षणया तत्सद्वन इत्यर्थे, विचिन्व
समुक्तः । नन्दीनाद, आशुदधिकशब्द आनन्दकोल इव ।

प्रकुर्वन् इत्यादि । गुरुतया गौरवेण उद्युक्त्यर्थे श्रोतृणा श्रवणकर्तृणा श्रुतिपथं
यत्रशिवर नास्ति सार, बल दय त असां दुर्धर्षं शब्दाभ्यन्तरस्य हीनसामर्थ्ये तैर्नैव पूष
त्व न इति भावः । प्रकुर्वन् जनयन्, तथा बहुत्वात् बाहुस्थान् प्रासादैः राजभवनैः सर्पा
तनुचणत् अ दी परिपीत पयान् अभित, परिपीतोऽभूत् यत्सौन्दर्यान्त इव पटुना
तीक्ष्णविषा पटहशङ्खानां ध्वनिभिः शब्द महान् उच्छ्रित, नान्दीनाद् आनन्दकोलाच्छ्रित,
सकौतूहल सकौतुक इव दिशा आशानां द्यैर्ष्यं आशान् द्रष्टुं प्रसरति इव सञ्चत प्रचलति
इव । अथ उत्प्रेषालङ्कारः शिवादिश्रीवचनम् ॥ १४

(म) एष नान्दीनाद । मलयकेतुः सयमनेन यश्चनेन हत अभितम् ।

कुलस्य । [रण्हीन्ते शाण्ड्यम्] (य) मीर्यैकुलस्य । अधिकपरितोष
पिग्नयति (२) [मवाप्यम्] कटं भोः । कटम् ॥—

आवितोऽस्मि श्रियं शचीरभिनोय च दग्धित् ।

अनुमावयितुं सन्धे, यत्र सम्प्रति मां विधे ॥ १५

पृ० । आसोपो अत्र । ता जाव अत्रचाणकस्स आणत्ति सपा
देमि । (२७) [राक्षममपश्रंतिव तयापतो रन्नुपाशेन कल्पम् उच्यते] ।

रा० । [विभीष्य गगतम्] अथे । कयम् अयमात्मानम् उच्यते ॥
नूनमयम् अहमिव दु खितं तपस्वी । भवतु, पृच्छामि एनम् (न)
[उपस्य प्रकाशम्] भद्र भद्र ! किम् इदम् अनुधीयते ?

पृ० । [मवाप्यम्] अत्र । ज पिप्रवअस्मविष्णासदु खितो अद्या
रिसो मन्दभाग्यो जणो अणुचिह्दि । (२८) (घ)

रा० । [मगतम्] प्रथममेव तावत् मया ज्ञात, नूनम् अहमिव
अयमात्तं तपस्वीति । भवतु, पृच्छामि एनम् । [प्रकाशम्] भद्र ।
व्यसनसत्रद्वारिन् । यदि न शुद्ध, न अतिभारिक् वा, तत
च्योतुम् पृच्छामि, किं ते प्राणपरित्यागकारणम् । (श)

(२७) दामीनीत्यम् । तद् यावदाद्यं चाणकस्य अणत्ति सपादशामि ।

(२८) बाध्यं । यत् प्रियवयस्यविनामदु खितं अद्याहमी मन्दभाग्यो जणोऽनुतिष्ठति ।

(घ) रावसेन अयमनस्कृतया मीर्ये राक्षस्य प्रयुक्तं, तव अनिच्छावशात् अपुत्रा
तथा सद्य वक्षमान यथा तथा ।

(२) अधिकपरितोष विपुलानन्दं । पिग्नयति सूचयति ।

आवितोऽस्मीत्यादि । शचीरविषयस्य मीर्यस्य श्रिय एतद्यं प्रसुल आवित अस्मि ।
अभिनोय अत्र समानीय दर्शित अत्र विधाता इति शेष । मन्धे सम्प्रति प्रशान्ते मा अत्र
भावयितुं, विपत्तिसंभूतिदशमजन्मिदं दु खमिति शेष । विधेदेवस्य यत्र आणत्त वर्तते
इति शेष । उत्प्रेक्षाद्वार ॥ १५

(ख) उच्यते उच्यते करोति माश्रवणं कृत्वा हिनसीत्यर्थे । नूनं निश्चितं । अय
एय । तपस्वी वराक । एनं पुरुषं ।

(ग) प्रियवयस्यस्य प्रियमुहद विनाशेन दु खितं क्लिष्टं । मन्दभाग्यं दुर्भाग्यं । यत्र
काय्ये अनुतिष्ठति, तद्वै अनुधीयते इत्यर्थे ।

(श) आर्षं कात्तट । सद्यं तत्र वेदाध्ययनाद्यं ज्ञतं अस्ति अनुतिष्ठति इति स तत्र
चारी सहाध्यायी । व्यसने विपदि सद्यं द्वारिणी । ततस्वीधने । उ समानदं ख. एकविध

पु। [निरूप्य] अज्ज ! ए रहस्सं ए वा अतिगुरुकं, किन्तु ए मक्कणोमि प्पिअवस्सधिणासदुक्खिदह्मिअथो एत्तिअमेत्तस्मिं मर-
णस्स कालहरण कादुं । (२८) (प)

राच । [निश्चय आत्मगतम्] कष्टम् एतेषु सुहृद्व्यसनेषु परवद्
उदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । [प्रकाशम्] भद्र ! यदि न
रहस्यं, न अतिगुरुकं वा, तत् पुनः श्रोतुम् इच्छामि, कथ्यतां का
गतिः दुःखस्येति ? (स)

पु। अहो !! णिवन्धो अज्जस्स, का गदी एसो णिवेदेमि, अत्थि
एत्थ एअरे मणिआरसेट्ठी जिण्णुदासो णाम । (३०) (ङ)

राच । [स्वगतम्] अस्ति जिण्णुदासः चन्दनदासस्य परं मित्रम् ।
[प्रकाशम्] किं तस्य ?

पु। सो मम प्पिअवअस्सो । (३१)

राच । [सहर्षम् आत्मगतम्] अये ! प्रियवयस्य इत्याह । अत्यन्त-

(२८) आर्थ । न रहस्यं, न वा अतिगुरुकं, किन्तु न शक्नोमि प्रियवयस्य विनाश-
दु खितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

(३०) अहो ! निर्वन्धः आर्यस्य, का गतिः एष निवेदयामि, अस्ति एव मगरे मणि
कारसेट्ठी जिण्णुदासी नाम ।

(३१) स मम प्रियवयस्यः ।

व्यसन, इत्यर्थः । गुह्यं गोप्यं । अतिभारिकं अत्यन्तगुरुकं । ते तत्र प्राणपरित्यागधारणं
जीवनविसर्जनहेतु ।

(प) रहसि भवं रहस्यं गोपनीयं । प्रियवयस्यविनाशिनं अभिमतबन्धुविच्छेदेन दु खित
हृदय यस्य स प्रियवयस्यविनाशदु खितहृदयः प्रियसुहृदियोगकष्टचित्तः । एतावती मात्रा
यस्य तत् एतावन्मात्रं इत्युपरिमितं कालहरणं समयक्षेपं बिलम्बमित्यर्थः ।

(स) सुहृद्व्यसनेषु निवासां विपत्कालेषु । परवत् परेषु तुल्यं उदासीना, अनुद-
युक्ता, अप्रतीकारार्थिनः, सर्वे अनेन आपरपीन पुरुषेषु वा प्रत्यादिश्यामहे निराक्रियामहे
तिरन्क्रियामहे इति यावत् । कथ्यतामुच्यतां दुःखस्य क्षेमस्य वा किञ्चिन्वा गति उप-
पद्यति तदिवरणमित्यर्थः ।

(ङ) निर्वन्ध आरह । का गतिः क उपायः । निवेदयामि विज्ञापयामि मणि-
कारसेट्ठी स्वव्यसानी मणिक् ।

सचिक्रुष्टसम्बन्ध (क) हन्त ॥ ज्ञास्यति चन्दमदासस्य वृत्तान्तम् ।
[प्रथमम्] भद्र ! किं तस्य ?

पु० । [सनापम्] सपद सो दीणघणदिसविहबो ज्वलन् प्यिवि
सिदुकामो णघरादो णिक्रन्तो । ता अह पि जाव तस्स प्यिअ
वअम्सम्स असुण्णिद्व्व ण सुणेमि, ताव अत्ताण उच्चन्धिअ वावा
देमि त्ति इमं जिणुज्जाण आअदो । (३२) (ख)

रा० । भद्र ! अथ अग्निप्रवेगे तव सुहृद् को हेतु ?—
किमौषधपथातिगौरुपहतो महाव्याधिभि । (ग)

पु० । अज्ज ! णहि णहि । (३३)

रा० । किमग्निविपकल्पया नरपतेनिरस्त क्रुधा ? । (घ)

पु० । अज्ज ! सन्त पाव, सन्त पाव । चन्दउत्तस्स जणवदेसु
अणिससा पाडवत्तो । (३४) (ङ)

(३२) साभ्यत स दानजनदत्तविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगरात् निष्क्रान्त । तद्
अहमपि यावत् तस्य भियवधस्य अथातव्यं न ग्रथामि, तावदात्मानमुह्ये व्यापादयामी त
इम जीर्णोद्यानमागत ।

(३३) आथ । नहि नहि ।

(३४) आथ ! शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदेषु अग्निप्रवेगे प्रतिपत्ति ।

(क) अत्यन्तं यथा तथा सचिक्रुष्ट प्रत्यासन्न सम्बन्धो यस्य स अत्यन्तसाधुल्लेखसम्बन्ध
अत्यासन्नसम्बन्धः ।

(ख) दीनजनेभ्य दरिद्रसौदेभ्य दत्तं मम पत विभवे येन स दीनजनदत्तविभव
दारद्रसमपितघन । निष्क्रान्तं वहिर्गतं । ज्वलनं वह्निं प्रवेष्टुकाम आघ्रप्रवयमभिलष
जिह्वेभ्यः । अथीतव्यं ग्रथणीयेभ्य मरुणमित्यर्थः । उह्ये जह्नुं कसन्निना पाशेन सयस्य ।
व्यापादयामि नाशयामि ।

(ग) औषधस्य पथ्यात् अतिमच्छन्ति ये ते औषधपथातिगैः औषधपथनतिक्रान्त
अप्रतिकार्योत्थये महाव्याधिभि महारोगै उपहत आक्रान्तं किम् ।

(घ) अग्निविपकल्पया वह्निविषायां पूषद्रूपया तत्तुल्यया इत्यर्थः । नरपतेभूपालस्य
क्रुधा कोपेन निरस्तं किम् दूरीकृतं कथितं ।

(ङ) जनपदेषु नगरेषु चन्द्रगुप्तस्य मौर्यस्य अग्निप्रवेगे अघातुः कल्याणकारी इत्यर्थः,
प्र प्रतिपत्ति आचारः ।

पृ० । [निरुध्य] अज्ज ! ण रइस्सं ण वा अतिगुरुअं, किन्तु ण मक्खणीमि प्पिअवस्सद्धिणासदुक्खिदहियथो एत्तिअमेत्तस्सि मर-
णस्स कालहरण कादुं । (२९) (प)

राच । [निरुध्य आत्मगतम्] कष्टम्, एतेषु सुहृद्व्यसनेषु परवद-
उदासोनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । [प्रकाशम्] भद्र ! यदि न
रइस्य, न अतिगुरुकं वा, तत् पुनः श्रोतुम् इच्छामि, कथ्यतां का
गतिं दुःखस्येति ? (स)

पृ० । अहो ॥ णिवन्थो अज्जस्स, का गदी एसो णिवेदेमि, अत्थि
एत्थ णअरे मणिआरसेट्ठी जिणुदासो णाम । (३०) (इ)

राच । [स्वगतम्] अस्ति जिणुदासः चन्दनदासस्य परं मित्रम् ।
[प्रकाशम्] किं तस्य ?

पृ० । सो मम प्पिअवअस्सो । (३१)

राच । [सङ्घम् आत्मगतम्] अये । प्रियवयस्य इत्याह । अत्यन्त-

(२९) आर्य ! न रइस्य, न वा अतिगुरुक, किन्तु न मक्खणीमि प्रियवयस्य विनाश-
दुःखितहृदय एतावन्नावमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

(३०) अहो ! निर्वन्थ आर्यस्य, का गति एष निवेदयामि अस्ति अयं नगरे मणि
कारसेट्ठी जिणुदासी नाम ।

(३१) स मम प्रियवयस्य ।

व्यसन, इत्यर्थः । गुह्यं गीष्यं । अतिभारिकं अत्यन्तगुरुकं । ते तत्र प्राणपरित्यागकारण
जीवनविसर्जनहेतुः ।

(प) रइस्सि भवं रइस्सं गीषनीयं । प्रियवयस्यविनाशेन अभिमतवस्तुविच्छेदेन दुःखित
हृदय यस्य स प्रियवयस्यविनाशदुःखितहृदयं प्रियसुहृद्विद्योगत्तिष्ठति । एतावती माया
यस्य तत् एतावन्मात्रं इत्युपरिमिते कालहरणं समयचेपं विलम्बमित्यर्थः ।

(स) सुहृद्व्यसनेषु मित्राणां निपत्कालेषु । परवत् परेण तुच्छं उदासीना अनुद-
युक्ता अप्रतीकारार्थिनं वयं अनेन आपरपीन पुरुषेण वा प्रत्यादिश्यामहे निराक्रियामहे
तिरस्क्रियामहे इति यावत् । कथ्यतामुच्यतां दुःखस्य लेशस्य का चिन्विषा गतिं उप-
पद्यति शक्तिवरणमित्यर्थः ।

(इ) निर्वन्थ आर्य ! का गति क एवाय । निवेदयामि विद्मः प्रयामि मणि
कारसेट्ठी एवम्यवसासी मणिज्ज् ।

५५। अस्मिन् जाणादि अङ्को, एतत् पात्रे मणिधारसेद्वी चन्दन-
दासो नाम ? (३८)

राष । [सविदात्तम् आत्मगतम्] एतत् तदपाहृतमङ्गदिनायेदोत्ता-
प्रकाशद्वारं दैवेन । हृदयः । स्थिरौभव । किमपि ते कष्टतरम्
आकर्णनीयम् । [प्रकाशम्] भद्र । श्रूयते मिश्रवत्सलः स साधुः
(२) किं तस्य ?

५६। सोऽदस्स जिष्णुदासस्य पिश्रवअस्सो होदि । (४०)

राष । [सङ्गतम्] अयमभ्यर्थः शोकवक्षपातो हृदयस्य । [प्रकाशम्]
ततस्ततः ।

५७। तदो जिष्णुदासस्य पिश्रवअस्ससिषेहसरिसं अज्ज विष्णुतो
चन्दउत्तो । (४१) (३)

राष । कथय किमिति ?

५८। देव । अस्मिन् मे गीहे कुटुम्बभरणपञ्जतो अत्यो । ७ तस्स
विष्णिमण (८) मुञ्चिज्जदु मे पिश्रवअस्सो चन्दणदासोऽस्मि । (४२)

राष । [सङ्गतम्] साधु जिष्णुदासः साधुः अहो ! दर्शितो
मिश्रवत्सलः । कुतः ?

(३८) अस्मिन् जाणादि अङ्के इह नगरे सविहारसेद्वी चन्दनदासो नाम ?
(४०) स एतस्य जिष्णुदासस्य प्रियवयसो भवति ।
(४१) ततो जिष्णुदासेन प्रियवयस्येहसरिसं विष्णुपुत्रगतः ।
(४२) देव ! अस्मिन् मे गीहे कुटुम्बभरणपञ्जात्तोऽत्योः । तस्य विष्णुमणिं मुञ्चतां मे
प्रियवयस्यचन्दनदास इति ।

(८) अस्मिन् उदपादितं चन्दुः कनिष्यः । अस्मिन् नगरे मणिधारसेद्वी चन्दनदासः सा हीना
पुत्रेण; तस्याः शारं आगतपुत्रार्थः । दैवेन भाग्येन । इदं चित्तं स्थिरौभव निश्चलं निधि
निराकुञ्चं तिष्ठ शक्यं । अतएव अतिदुःखावहं आकर्णनीयं शीतलं । निरेषु वत्सलः
खेडवान् मिश्रवत्सलः । साधुः सध्वजः ।
(३) शोकवक्षपातः पातः पतनं । अर्थः समीपवर्ती ।
(३) सोऽदस्सं चैवानुसंधं । विष्णुः निवेदितः ।
(३) कुटुम्बार्थां आसीदानां, भरणे परिपालने, पण्याः प्रयुक्तः, अर्थः दैव्यं । विष्णु-
मणिं परिचर्तव्यं ।

पितॄन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिहितान्ति पितरो,
 यदर्थं सौहा॒र्दं सुहृदि च समु॒भ्रान्ति सुहृदः ।
 प्रिय मद्यस्य॒क्तं व्यसनिनि वयस्ये व्यवसितं,
 कृतार्थोऽयं सोऽयंस्तव सति वणि॒क्षोऽपि वणिजः ॥ १७

[प्रकाशम्] भद्र । ततस्तथाऽभिहितेन सता कि प्रतिप
 मौर्व्येण १ (ण)

उक्त्वा अज्ज । तदो एव भणितेण चन्दउत्तेण प्यडिभणितो र
 जिष्णुदासो,—“जिष्णुदास ! ण मए आत्यसुस कालेण सेट्ठो च
 दासो संजमिदो,, किट्टु प्यच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस
 घरअणो, बहुसो जाचिदेणावि ण समप्पिदो त्ति । ता जइ अ
 च्चरक्खससस घरअणं समप्पेदि, तदो अत्थि से मोक्खो ; अथ
 प्पाणहरो से दण्ढो अन्नकोप प्याडिमाणेदु त्ति । असो वि ज
 जघा एव ण करिस्सदि” त्ति भणिअ, बज्जुमहाणं आणोदो चन्द
 दासो । (त) तदो “जाव प्पिअअस्सस चन्दणदासस्स असुण्णिद
 ण सुणेमि, ताव ज्जेव अत्ताणअं वावादेमि” त्ति, ज्जलणे प्या

पितॄन् पुत्रा दत्यादि । यदर्थं यन्निमित्तं धनहेतवे इत्यर्थं । पुत्रास्तनयां पितॄन् ।
 वान्, लज्जका पितर पुत्रान् तनयान् परवत् परेण तुल्य अभिहितान्ति अभिद्वर्णा
 तथा सुहृद मित्राणि सुहृदिमित्रे सौहा॒र्दं मैत्री समु॒भ्रान्ति परित्यजन्ति । वयस्ये सु
 व्यसनिनि मानस्यसने विपन्ने सतीत्यर्थे प्रिय प्रीतिप्रद वयस्यं इति श्रिय । सद्य सा
 व्यक्त विहातु व्यवसित समुदयुक्त । स अर्थ अर्थं धन वणिजस्तव वणि॒क्षोऽपि विद्यम
 ऽपि वणिग्भावे वणिज इति शब्दसाधारणं दुर्गेममपि दीर्घं गत्वा धनमुपासांश्च कष्टलभलात्तत्र
 कातरा भवन्ति इति भावः । हतार्थं सफलं दानेनैव अर्थस्य साफल्यात् । आयासा
 लभ्यस्य प्राप्तेभ्याऽपि गरीयसः । एकैव गतिरर्थस्य दानमन्या विपत्तयः । इति भावः ॥ १७

(अ) तत तदनन्तरं तथा तादृशं अभिहितं कथितेन । प्रतिपन्न कि ऋद्धिः
 कश्चित् ।

(त) प्रतिभणितं प्रत्युक्तं । प्रच्छादितं गोपायितं । सहजं पुत्रादि । बहुश च
 चर । यावदितेन प्रायितेन । न समर्पितं न प्रदत्तं । भाष्यं—वन्धुभातुमुक्ति । प्रा
 ष्टर जीवन्नाशकं । अणत्कीर्णं भद्रोयरोषं । प्रतिमानपतु श्रमयतु शान्तिं प्राप
 इत्यर्थं । अन्वोऽपि कथिञ्जल एव राजद्रोहात्पर्यं । वध्यस्थानं शशाभं । आनीतं स
 पस्थापितं ।

दुकामो सेहो जिष्णुदासो णअरादो णिग्गदो (थ) अहं विं जाव
अभवअस्सस्स जिष्णुदासस्स असाणदब्बं ण सुणमि, ताव उब्बन्धिअ
त्तायं वावादेमि त्ति, इमं जिष्णुज्जाणं आगंदो छि ? (४३)

राव । न खलु व्यापादितः चन्दनदासः ?

पुह । अज्ज ! ण दाव वावादीअदि । सो क्खु संपपदं पुणो
णो अमअरकउसस्स घरजणं जाचीअदि । ण सो मित्तवच्छलदाए
आचायन्तो वि तं समपेदि । ता एदिणा कालणेण होदि से मर
इस्स कालहलणं । (४३ क)

राव । [सहस्रं भास्यतम्] साधु वयस्य ! चन्दनदास ! साधु,
साधु !—

शिवेरिव समुद्भूतं शरणागतं रचया ।

विचोयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥ १८

(४३) आर्य्य । तत एवं भाषितम् चन्दनदास प्रतिभाषित श्रेष्ठो जिष्णुदास,—“जिष्णु
दास । न मया अयस्य कारणम् ये ह्ये चन्दनदास समर्पित किन्तु प्रच्छादितोऽनन अनाश-
ज्जसस्य गृहजन, बहुशो याचितनापि न समर्पित इति । तद् यदि अनाश्वराचसस्य
गृहजन समर्पयति, ततोऽस्ति अस्य सोऽयं, अन्यथा, प्राणहरीऽस्य दण्डोऽप्यत्कोप प्रतिभानयत
इति । अन्योऽपि जनो यथा एक न करिष्यति” इति भाषित्वा, अथस्थानमानीत चन्दन
दास । ततो “यावत् प्रियवयसस्य चन्दनदासस्य अश्रीतस्य न श्रेणीमि, तावदेवात्मान
व्यापादयामि” इति, ज्वलने श्रेष्ठकाम श्रेष्ठो जिष्णुदासो नगराभिगेत । अहमपि यावत्
प्रियवयसस्य जिष्णुदासस्य अश्रीतस्य न श्रेणीमि, तावदुषस्य आत्मान व्यापादयामि, इति इमं
श्रीशौचानमागतोऽस्ति ।

(४३ क) आर्य्य । न तावत् व्यापादयते । स खलु साम्प्रत पुन पुन अनाश्वराचसस्य
गृहजनं याचते । न स मित्तवच्छलतया याचमानोऽपि त समर्पयति । ता एतेन कार
णेन भवति अस्य मरस्य कालहरणम् ।

(थ) अश्रीतस्य सरसवपनयाव्यवस्थां । ज्वलने अश्री । श्रेष्ठकाम श्रेष्ठ्याभि-
लाषी ।

शिवेरिवेवादि । श्रे साधो । सुखन । शरणागतस्य भाषितस्य रचया रचयेन प्रपन्न
परिहासेन समुद्भूत समुत्पन्न शिवे श्रेणीनरस्य यशः इव तया भवता, सुहृदा विना शरणा
गतसुहृद उपस्थिति विनापि इत्यर्थः । यशः स्याति, विचोयते शचीयते ॥ १८

[प्रकायम्] भद्र । भद्र । गच्छ शीघ्रमिदानी जिष्णुदासं^१ज्वलन
प्रवेशात् निवारय । अहमपि चन्दनदास मरणात् मोचयामि ।

पुनः । अध, केष उण उवाएण अज्जो चन्दणदास मरणादो
मोचेदि ? (४४)

गण । [खड्गम् आह्वय] ननु अनेन व्यवसायमहासुद्धदा निस्त्रि
शेन । (ध) ननु पश्य,—

निस्त्रिशोऽय विगतजलदव्योमसद्वाशमूर्तिं ,

युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्य करेण ।

सख्योत्कपात् समरनिकपे दृष्टगार परैर्मै, ^१

मितस्त्रे ह्यद् विवशमधुना साहसे मा नियुङ्क्ते ॥ १८

पुनः । अज्ज । एवं सेट्ठिचन्दणदासजीविद होदि त्ति सुण्णिद,
विसमदसाविभाअपरिणामपडिदो ण सक्खोमि णिच्चिदपद पडि
वत्तु । [विलोक्य पादयोर्निपत्य] अध, सुगिहोदणामधेश्च । अमच्चरक्ख
सपादा तुह्मे त्ति, ता करेह्मे मे प्पसाद सदेहणिसण्ण । (४५)(न)

(४४) अध केन पुनरुपायन आर्थे चन्दनदासं मरणात् मोचयति ।

(४५) आर्थे । एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितं भवतीति श्रुतं विषमदसाविभागपरिणाम
पतितो न शक्नोति निश्चितपदे प्रतिपत्तुम् । अध सुगृहीतनामधेश्च अमात्यप्राप्तसपादा युष्म
निधिं, तत् कुरु मे प्रसादं सन्देहनिषण्णम् ।

(ध) व्यवसायस्य उद्यमस्य महासुद्धदा अत्यधे सुद्धहूतेन अनेन निस्त्रि शेन खड्गेन ।
निस्त्रिशोऽयमित्यादि । विगतं विनष्टं जलदं मेघो यथातस्तं विगतजलदं मेघविर
हितं यत् व्योम आकाशं तेन तुल्यमूर्तिः । आकृतिगम्यं स विगतजलदव्योमसद्वाशमूर्तिं
उन्मत्तं वाकाशरूपं इत्यर्थः । युद्धं श्रद्धामै या श्रद्धा आर्यश्च तथा पुलकितं सद्भातपुलकं
युद्धश्रद्धापुलकितं समरादररीमं चित इत्यर्थः । करेण हस्तेन सह प्राप्तसख्यं चिरनिवा
सात् लम्बमेव । सख्योत्कपात् वलातिरेकान्, परे शत्रुभिः समरनिकपे सद्यमरुपपरीचा
प्रसरे दृष्टसारं अश्लोकितसामर्थ्यं अनुभूतवीर्यं इत्यर्थः । मै मम अयं निस्त्रि श खड्ग
अधुना ह्येदानीं मितस्त्रे ह्यत् सुद्धतप्रेक्षा विवशं पराधीनं दुज्जलमित्यर्थं वीतोत्साहत्वादिति
भव । मा साहसे सहसासभवाद्युद्धकार्येण इत्यर्थं नियुक्तो नियोजयति । अवीर्यं चाव
हारे । मन्दाक्रान्तावत्तम् ॥ १८

(न) विषम दाहणं यी दशापरिणामं अवस्थापरिपाकं तत्र निपतितं विषमदसा

राव । भद्र ! सोऽहम् अनुभूतभर्तृवशविनाशः सुदृढिनाशहेतुः
अनार्यो दुग्धं होतनामा यथार्थो राक्षसः । (प)

पुत्रः । [सहरं पुन पादयोनिं पथ] प्यसीदध प्यसीदध । हीमाणहे ।
दिद्विआ कदत्योद्धि । (४६)

राव । भद्र ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कृतमिदानीं कालहरणेन, निवे-
द्यता जिष्णुदासाय, (फ) यथैप राक्षसः चन्दनदासं मरणात् मोच-
यति । [इति "निम्बिशीत्यम्" इत्यादि पठन् आह्वयखड्ग परिक्रामति] ।

पुत्रः । [पादयोनिं पथ] प्यसीदन्तु प्यसीदन्तु अमञ्जरक्वसपादाः ।
अत्यि दाव एत्य णअरे प्यटमम् चन्दउत्तहदएण अज्जसअडदासस्स
वधो आणतो । सो अ केणापि वज्झडाणादो अबहरिअ, देस-
न्तरं अबवाहिदो । तदो चन्दउत्तहदएण कोस प्यमादो किदोत्ति
अज्जसअडदासवधवच्चणाए समुज्जलितो रीसग्गो घादअजणवधजलेण
णिब्बाविदो । तदो पडुदि घादआ जं कं पि गहीदसत्यं अपुब्बं
पुरुसं अग्गदो पच्चादो वा पेक्खन्ति, तदो अहवधे ज्जेव अत्तपो
जीविद परिरेक्खन्ती अप्पमत्ता एदे अवाप्तवज्झडाणं वज्झं वावा-
देन्ति (व) । ता एब्बं गहीदसत्येहिं अमञ्जपादेहिं तहिं गच्छन्तेहिं
सेद्विचन्दणदासस्स बहो तुवराददो होदि । (४७) [इति निष्क्रान्तः ।]

(४६) प्रसीदध प्रसीदध । आर्यम् । दिष्टा कृतार्थोऽपि ।

(४७) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु अमात्यराक्षसपादाः । आत्त तावदत्त नगरे प्रथमं चन्द-
गुप्तहतकेन आर्यशकटदासस्य वध आहृत । स च केनापि वध्यस्थानादपहृत्य देशान्तरमप-
याहृत । ततश्चन्दगुप्तहतकेन कथ्यात् प्रसाद कृत इति आर्यशकटदासवधवच्चनया
समुज्जलितो रीशाप्रघातकजनवधजलेन निर्वापित । तत प्रधृति घातका य कमपि
गृहीतयत्नम् अपुत्रं पुरुषमयत्त पश्चादा प्रेचन्ते, तदा अर्धपथे एवाकानी जीवितं परिरेचन्ते
ऽपमत्ता एते अवाप्तवध्यस्थान वध्यं व्यापादयन्ति । तथादिवं गृहीतयत्नैः अमात्यपादैः तत्र
गच्छन्ति अदिचन्दनदासस्य वध त्वरायितो भवति ।

परिणामनिपतित अतिदुर्दशायस इत्यर्थः । निश्चितपदं स्थिरपदं प्रतिपत्तु अवरीद्धं ज्ञातु
नित्यर्थः । सन्देहनिर्णयेन सन्देहापनीन्दनेन प्रकृतपरिचयदानेन नामनुष्ठेयाण इत्यर्थः ।

(प) अनुभूतं भर्तुं स्वामिन वंशस्य विनाश निधनं येन स तथोक्त । सुदृढो मिताणां
विनाशहेतु निधनकारणः । अन्वयः असाधुः । दुग्धं हीतमाणा अपुष्णनामधेयः । यथाय
अनुगतार्थः राक्षसः ।

(फ) कालहरणेन समयक्षेपेण । निवेद्यतां विज्ञाप्यताम् ।

(व) वध मारण आहृत आदिष्टः । केनापि अनिर्दिष्टपुरुषत्वं । वध्यस्थानान् प्रसा-
नात् । अपहृत्य अपसार्थः । अपवाहितं देशान्तरं नीतः । आर्यशकटदासस्य वधे मरने

रात् । [खगदम् ।] अहो ! दुर्बोधस्याणक्यवटोर्नीतिमार्ग । कुतः ।
यदि स शकटो नीतः शचीर्मतेन ममान्तिकं,
किमिति निहतस्तेन क्रोधाद् बधाधिकृतो जनः ?
अथ न कृतकं तादृग्लेखं कथं नु विभावये-
दिति मम मतिस्तर्काच्छुद्धा न पश्यति निश्चयम् ॥ २०

[विचिन्त्य] तस्मात्,—

नाय निस्त्रिंशकालः, प्रथममिह कृते घातकानां विघाते,
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तथा कार्यमत्र ।
श्रीदासीन्यं न युक्तं, प्रियसुहृदि गते मत्कृते चातिघोरा
व्यापत्तिं, ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्कृत्य कल्पयामि ॥ २१

[इति निष्कृत्वा सर्वे] ।

या वधना प्रतारणा तथा तथोक्तया । समुच्चलित समुद्दीपित । रोपायि क्रोधागल ।
गृहीतशस्त्र धृतशस्त्र । अपूर्व्य अष्टपूर्व्य अपरिचितमित्यर्थ । प्रेक्षने पश्यति ।
आत्मन जीवित जीवन परिरक्षन्त परिपालयन्त, अप्रमत्ता सावधाना । अस्मात् अनधि-
गतं बध्यखानं शशान येन त तथोक्तम् ।

यदि स इत्यादि । यदि शची चन्द्रगुप्तस्य मतेन अभिप्रायेण स शकट मम अनिक-
नीत प्रापित बध्यव्यागात् अपवाह्य इति शेषः । तदा क्रोधात् रोपात् तेन चन्द्रगुप्तेन
वधे मारये अधिगत नियुक्त बधाधिकृत घातक जनः निहत व्यापादित इति किम्
किमर्थं निहत इत्यर्थः । अथ पक्षान्तरे शकटदासस्य अपवाहनं यदि कृतकं अस्य हृदया
अन न भवेत् तदा तादृक् मुद्राङ्कितं लेखं पत्र कथं केन प्रकारेण विभावयेत् विचिन्त्येत् ।
मम मति इति एवमकारेण तादृशः सन्दिग्धभयगर्भे विविधं तर्कभाषिता नियमं न
पश्यति । अत्र काव्यलिङ्गमलद्वारः । हरिगीहत्तं ॥

माघनित्यादि । प्रथमं पूर्वे इह अभिन् स्थाने घातकानां विघाते व्यापादने कृते सति
अपमेय मित्रिंशस्य लक्षण्या खड्गप्रयोगस्य काल समय न भवति । गृहीते हि खड्गे
चन्द्रगुप्तमनिधनं द्रुततरं सम्पद्येत इत्यर्थः । तर्हि नीतिमवलम्ब्य सां कूटयुक्तिप्रयोगेणैव अस्मिन्
नामण भोक्ष साधयितव्यं तदपि न संभवतीत्याह—नीति मयप्रयोग कालान्तरेण विभिन्न
कालेन कालं प्रकटयति प्रकामयति । अथ एतच्छिन् विषये तथा भौत्या किं कार्यं संपाद्य
भवदिति शेष न किमपीत्यर्थः । मत्कृतं मदर्थे अतिघोरा अतिविषमा व्यापत्तिं संशुभ्पां
विषद गते प्राप्ते प्रियसुहृदि अस्मिन्दासे, मम श्रीदासीन्यं अगृहीतम् नृशोभाय इत्यर्थ न
युक्त उचितं । ज्ञातं विदित विवेकेनावधारितं अहं इमां एतां स्वतनु निजदेह अस्य अस्मिन्-
दामस्य निष्कृत्येते अस्मिन् इति निष्कृत्य भोक्षमूर्ध्वं तं कल्पयामि विदधामि । सन्दिहं पंचदिग्-
द्वेष शची अस्मिन्दास भोक्षयित्वा व्याप्य इत्यर्थः । अत्र परित्तिरल्लदात् । घग्धराजसम् ॥ २१

१ इति सुद्वाराचसव्याख्यायां शिष्यबोधित्वा बहोइह समाप्तः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

[तत्र प्रविशति चण्डाल] ।

चण॥ ओसनध अज्जा । ओसलध, अवेध (क) माणहे ।

अवेध,—

जइ नक्खिदुं मणइं प्पाणे, विहवे, कुले, कनत्ते अ ।

पलिहलध ता विसं विअ नाआपत्यं प्पअत्तेण ॥ १ (१)

अविअ,—

होदि पुलिसस्स ब्वाहो मलणं वा, सेविदे अपत्ये वि ।

लाआपत्ये उण सेविदे सअल वि कुलं मलदि ॥ २ (२)

ता जइ ण प्पत्तिआअध, तदा पेक्खध एदं लाआपत्यकालिखं
सेट्ठिचन्दणदासं वज्झट्ठाणं आणोअमाण समुत्तकलत्त । [पाकागे]
अज्जा । किं भणध ? अत्थि किं चन्दनदासस्स मोक्खोवाओ त्ति ?
कुदो से अधस्स मोक्खोवाओ ? एद उण अत्थि,—सो जइ अमच्च-
रक्खस्स घरअणं समप्पेदि । [पुनराकागे] किं भणध ? एसे
सनणागदवच्छले अत्तणो जीविदस्स कालणेण त्तिरिसं अकज्जं ण
कालिस्सदि त्ति ? अज्जा । जइ एव्व, तेण हि अब्बालेइ से सुभगदि ।
किं दाणी तुह्माण प्पडीआलविआरेण ? (ख) (३)

(१) अपहरत चार्थाः । अपहरत अपेतु मान्या । अपेत,—

यदि रचितु मन्यन् प्राणान्, विभवान्, कुलानि, कलवाणि च ।

परिहरत तथात् विषमिव राजापथ्य प्रयत्नेन ॥ १

(२) आपध,—भवति पुरवस्य व्याधिसंरणं वा सेविते अपत्ये ऽपि ।

राजापथ्यं पुन, सेविते हि सकलमपि कुलं म्रियते ।

(क) अपहरत अपसृता भवतः । अपेत मार्गात् अपगच्छतः ।

यदि रचितुमित्यादि । यूयं यदि, प्राणान् जीवनं, विभवान् धनानि, कुलानि वसानं,
कलवाणि भार्या रचितु स्थिर स्थापयितु मन्यन्धं अभिलषतः । तथात् विषं गरलमिव
राजापथ्यं राश्रं अहिवाचरणं प्रयत्नेन चायत्नेन परिहरत परित्यजत ॥ १

भवति इत्यादि । अपत्ये अनिटकारिणि वस्तुनि सेविते भुक्ते सति—प्रहयस्य भोक्तु,
जैनस्य व्याधिं पीडा मरणं कर्तुवा भवति । पुन राजापथ्ये राश्रं अहिने सेविते आपरिते
सति सकले समय कुलं वंशं म्रियते विनश्यति ॥ २

(ख) प्रत्यग्धं प्रतीता भवतः । प्रेक्षन् अवलीकयत । राजापथ्यकारिणं राश्रं

[तस्य प्रविशति द्वितीयचण्डालानुगती बध्यविश्वधारी शूलं कूर्ध्वेन आदाय
कुटुम्बिन्या (ग) पक्षे च अनुगम्यमान चन्दनदास ।]

चन्दन । हृष्टी ॥ हृष्टी ॥ अद्धारिसाणं वि कथं णित्तचारित्त-
भङ्गभोरूपं चीरजणाणं विश्व मनणं पत्तं त्ति । णमो णमो किद-
न्तस्स । अह वा ण णिसंसाण उदासीणेषु' इदरेसु' वा विसेसो
अत्थि ? (४) (घ) तथाहि —

मौह्येण आमिसाहं मन्तणभएण तिणेहिं जीवन्तो ।

वाहाणं मुहहरिणे हन्तुं को णाम णिञ्चन्थो ? ॥ ३ (५)

[समन्ताद् अवलोक्य] भाव पिअन्नअस्स जिष्णुदास । कथं प्पडि-

(३) तद् यदि न प्रत्यक्षम्, तदा प्रेक्षध्वम् एत राज्ञापथकारिणं श्रेष्ठचन्दनदासं
वध्यस्थानमानीयमानं सुपुष्कलतम् । आर्याः । किं भयम् ? अस्ति किं चन्दनदासस्य
मीचीपाय इति ? कुतःस्य अधन्यस्य मीचीपाय ? एतत् पुनरस्ति,—स यदि आत्म-
राक्षसस्य गृहजनं समर्पयति । किं भयम् ? एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितस्य
कारणेन ईदृशमकार्यं न कारयतीति ? आर्याः । यद्येव तेन हि अवधारयत अस्य यम
गतिम् । किम् इदानीं युष्माकं प्रतीकारविधारेण ?

(४) हा धिक्, हा धिक् ! अस्मादस्मानामपि कथं नित्यचारित्तभङ्गभीक्ष्णं चीरजना
नामिव मरणं प्राप्तमिति । नमो नम कृतात्मस्य । अथवा न नृमनानां उदासीनेषु
इदरेषु वा विशिषीऽस्ति । तथाहि —

(५) मुक्ता आमिषाणि मरणभयेन दृष्येर्जावत ।

व्याधानां मुहहरिणां हन्तुं को नाम निर्वन्ध ? ॥ ३

अनिष्टकर । वध्यस्थानं इदं स्थानं । आनीयमानं उपस्थाप्यमानं । सुपुष्कलम् स्त्रीपुत्र
समन्वितं । मीचीपायं मुक्तिदत्तं । शरणे आगतेषु प्रपन्नेषु वत्सलं स्नेहवान् । आत्म-
स्य, जीवितस्य कारणेन प्राणधारणहेतुना । ईदृश एवमिदं राक्षसकलत्रसमर्पणरूप
अकार्यं अपकर्षं ; अवधारयत निश्चितं न्यिरे जानीतेत्यर्थः । यमगतिः । सदृगतिः । परव
शरणागततायां नृह राक्षसश्रेलनात् सदृगतिं सुनिश्चिता इत्यर्थः ॥

(ग) कुटुम्बिन्या पुत्रादिमन्या गृहिण्या । अनुगम्यमानं अनुस्रियमाणं ।

(घ) चारित्तभङ्गं सत्स्रभावान् स्रज्जलं नित्यं यथा तथा चारित्तमहात् भीक्ष्णं भय
शीलानां । चीरजनानां तक्षरपीकानां । नृमनानां क्रूराणां उदासीनेषु तटम्बेषु
अनसक्तेषु इत्यर्थः । इदरेषु अन्धासक्तेषु साधारणेषु । इत्यर्थः । विषयं इति ।

' मुक्ता इत्यादि । मरणभयनं घृण्यइत्यां आमिषाणि मनुष्यादीनि मुक्ता विहाय

वभ्रण वि मे ण प्पडिवज्जसि त्ति । अधवा, दुल्लहा खु ते पुरिसा,
जे इमस्सिं काले दिट्ठिववे वि विट्ठन्ति । [सवाणम् ।] एदे
अल्लप्पिपवअस्सा अस्सुवाटमेत्तकेण किदप्पदीआरा अस्सरीरेहि
णिवत्तमाणा परिवट्ठमाणसोअदीणवदणा, वाप्फगरुआए दिट्ठीए
(ड) मं अणुगच्छन्दि । (६)

[इति परिक्रामाति] ।

चण्डालो । [परिक्रम्य अस्मिका च] अज्ज चन्दणदास । आगदोसि
वज्जभाट्टाणं, ता विसज्जेहि घरजण । (७)

चन्द । अज्जे । कुटुम्बिणि । णिवत्तस्स तुमं सपुत्ता । वज्ज-
हाण क्खु एद, अदी अवर अभूमि क्खु अणुगच्छिट्ठुम् । (८) (क)

कट्टु । [सवाणम्] परलीअ प्पत्थिदो अज्जो, ण उण देसन्तर,
ता अजोमो दाणी कुल्लजणस्स णिवत्तिट्ठुं । (९)

(६) भाव प्रियवयस्य जिह्वाऽसः । कथं प्रतिवचनमपि मे न प्रतिपद्यसे इति । अथवा
दुलभा खलु ते पुरुषा ये अस्मिन् काले दृष्टिपथेऽपि तिष्ठन्ति । एतेऽस्मत्प्रियवयसा
अयुपातमात्रेण कृतप्रतीकारा स्वयतीरेर्निवृत्तमाना परिवर्तमानशोकदीनवदना वाप्यगुर्व्या
हृष्टा माम् अनुगच्छन्ति ।

(७) आद्य चन्दनदासः । आगताऽसि अज्यस्थानं, तत् विसर्ज्य गृहजनम् ।

(८) आर्ये । कुटुम्बिनि । निवृत्तस्व त्व सपुत्रा । वज्यस्थानं खलु एतत्, अतो
ऽपरम् अभूमि खलु अनुगन्तुम् ।

(९) परलीक प्रस्थित आर्यं, न पुनर्देशान्तर, तदध्याग्वभिदानीं कुक्षजनस्य निवर्तितुम् ।

हथे घासे जीवत प्राणान् धारयत सुग्धहरिणान् सुन्दरमृगान् इन्तु व्यापादयित्वा
व्याधानां मृगानिघा की नाम निर्वन्ध आयेह ॥ ३

(ड) प्रतिवचन प्रत्युत्तर । न प्रतिपद्यसे न अस्मीकरोवि प्रत्युत्तर न हृदासीत्यर्थः ।
अस्मिन् समुद्रस्थिते काले मृशुकाले । दृष्टिपथे चन्द्रशंकरे । एते इमे अणुत्प्रियवयसा
मदीयाभिमतपुत्रद । अयुपातमात्रेण कृतलेन वाप्यविसर्जनैः । स्वयतीरे निजदृष्टे
उपलब्धिताः । निवर्तमाना गृह प्रतिगच्छन्तः । परिवर्तमानेन शोकेन दीनानि लक्ष्मिनि
वदनानि विधा ते परिवर्तमानशोकदीनवदना । वाप्यगुर्व्या अयुपूर्णया हृष्टा ।

(च) निवर्तस्व गृह प्रतिनिवृत्ता भव । अत्र अस्मात् हेतोः । अभूमि अनुप
युक्तस्थानं अनुगन्तुं अनुयातुम् ।

(क) परलीकं लीकान्तर, प्रस्थित प्रस्थानं उच्यत । देशान्तरं विभिन्नं देशः ।
देशान्तरप्रास्यतस्त्रेव अनुगमननिषेधान् लीकान्तरप्रस्थितस्य तत्र अनुगमनं युक्तमेवेत्यर्थः ।

चन्द । अज्जे । सच्चं, मित्तकज्जेण मम विणासो, ए पुरिसदोसेण ।
ता कि हरिसङ्घाणे वि रोइसि त्ति ? (१०) (ज)

उट्ट । अज्ज ! जइ एव्वं ता अणुच्चिद दाणीं कुलजणेण णिच्च-
त्तिदुं । (११)

चन्द । अध इं व्ववसिदं अज्जाए ? (१२) (भा)

उट्ट । [सवाप्यम्] भत्तुणो चलणमणुगच्छन्तोए अज्जाणुमाहो
होदु । (१३) (ज)

चन्द । अज्जे । दुब्बवसिदं एद टे, ता दाणीं अज्जाए अअ
असुण्णिदन्नोअव्ववहारो कुमारो अणुगेच्चिदव्वो त्ति । (१४) (ट)

उट्ट । अणुगेच्चन्तु ण प्पसस्साओ भअवदीओ कुलदेवदाओ ।
जाद । पुच्चथ । प्पणम अपच्चिमिस्स पिटुणो पाएसु । (१५) (ठ)

(१०) आर्यो । सत्यं, मित्तकार्येण मम विनाशः, न पुरुषदोषेण । तन्न [किं इव
स्थानेऽपि रोदिति इति ?

(११) आर्यो । यद्येव, तदनुचितम् इदानीं कुलजनैश्च निवर्तितम् ।

(१२) अथ किं व्यवसितम् आर्यया ?

(१३) भर्तृशरणात्पुत्राणां आर्यानुग्रहो भवतु ।

(१४) आर्यो । दुर्व्यवसितमिदं ते, यदिदानीम् आर्यया अप्यम् अस्तुलोकव्यवहार-
कुमारोऽनुग्रहीतव्य इति ।

(१५) अनुग्रहस्तु एनं प्रसन्ना भगवत्य कुलदेवताः । जातः पुत्रकः प्रथम-
अपश्येपु पितु पादेषु ।

(ज) मत्तं त्वया यदुक्तं तन्महाच्छने इत्यर्थः । पुरुषदोषेण पुरुषानुहितदुष्कृत-
फलं इत्यर्थः । तन्न तद्धं । किमर्थः । इत्येवमिति आनन्दभूमौ, आनन्दसमये वा ।

(भा) किं किमाख्यां कथोत्यर्थः । व्यवसितं कर्तुमितिम् ।

(ज) भक्तुः स्तमित्तम् । शरणं पादपथम् । अनुगच्छन्त्या अनुसरन्त्या मम इति
इव । आर्यानुग्रहः अद्यादिप्रवेशेन अनुसरणात् आदिप्रथमं प्रसादं भवतु इत्यर्थः ।

(ट) दुर्व्यवसितं दुष्टेष्टितं असदाशरणात्मिकं । न तुल्यं आकटितं आकट-
यित्ति इत्यर्थः लोकव्यवहारः लोकचारी इति न अस्तुलोकव्यवहारः अपरिप्राप्तगता-
चारः अतिशयित्तिव्यर्थः ।

(ठ) अनुग्रहस्तु । दण्डनाः । जातः भूमिः । अर्चयेपु अर्चयेतुं अरमहयेतु
इत्यर्थः, अथ परमेश्वरदर्शनलादिति भावः ।

५५। [पादयोर्निष्पत्त्ये] ताद ! मया तादविरहिदेण किं अणु-
चिह्नद्वयं ? (१६) (ड)

अन् । पुत्र ! चाणक्यविरहिदे देसे वसिद्वयं । (१७)

अथासी । अज्ज ! चन्दणदास ! पिखादे शूले, ता दाणो सज्जो
होदि । (१८)

इतु । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । (१९)

अन् । भद्रमुह ! मुहुत्तये चिह्न । अद् जीविदवच्छले । कि
एत्थ आहंदासि ? सग्गं गदा क्खु ते देवा अन्दा, जे दुक्खिदं
इत्थीजणं प्पइदिणं अणुकम्पन्ति । (२०) (ढ)

प्रथमशृङ्खला । अले वेणुवेतका ! गेह्ण इमं चन्दणदासं । घन-
जणो स्सअं ज्जेव गमिस्सटि । (२१)

द्वितीयशृङ्खला । अले वज्जलोमथा । एसे गेह्णासि । (२२)

अन् । भद्रमुह ! चिह्न मुहुत्तये, जाव पुत्तअं परिस्सअसि ।
[इति पुत्रं परिष्णय्य मूर्ध्नि समाप्राप ।] जाद ! पुत्तअ ! अवस्सं भविद्व्ये
वि विणासे सि तक्कं. समुव्वइमानी विणासमणुभवामि । (२३) (ण)

(१६) तात । मया तातविरहितेन किमतुष्टातव्यम् ?

(१७) पुत्र । चाणक्यविरहिते देशे वसिद्वयम् ।

(१८) आर्यः । चन्दनदास । निखात शूल, तद् इदानीं सज्जो भव ।

(१९) आर्याः । परिदावध परिदावधम् ।

(२०) भद्रमुह । मुह्यसे तिष्ठ । अयि जीवितवच्छले । किमत्र आहंदासि, सर्वं
मया खलु ते देवा, नन्दा, ये तु खितं सोजन प्रतिदिनम् अनुकम्पन्ते ।

(२१) अरे वेणुवेतक ! गृह्णाथ इमं चन्दनदासम् । गृह्णजन, स्वयमेव वसिष्ठाति ।

(२२) अरे वज्जलोमक ! एव गृह्णासि ।

(२३) भद्रमुह ! तिष्ठ मुह्यसे, यावत् पुत्रकं परिष्णय । जात । पुत्रक ! अवश्यं
वितव्येऽपि विनासे मित्रकाव्यं समावृहमानी विनाशमनुभवामि ।

(ड) तातविरहितेन कर्नक विद्युक्तेन । अनुष्टातव्यं विषातव्यं ।

(ढ) वधाश्रमस्यापि चन्दनदासस्य आर्यपदेन सन्धीधन तस्य महानुभववत्सूचनायै ।
निखात मूर्ध्नि प्रोक्षित सज्जः सद्भ्युक्तो भव । जीवितेऽपि जीवनेऽपि वत्सला खं इवती
जीवितवत्सला यत्सन्धीधने । अनुकम्पन्ते दयन्ते ।

(ण) परिष्णये आश्लिष्यामि । अवश्यं भवितव्यं घटितव्ये । विनाशे मरणे । मित्र

पुन । ताद । एदं क्लु भण्णितव्यं, किं कुलकमो, क्लु एसी (त)
अह्णाण १ (२४) [इति पादो पतति ।]

चण्डा । अले गेह्ण वज्जलोमआ । (२५)

[चण्डाली गृहीत चन्दनदासम् आरोपयितुं श्ले] ।

उदु । [सोरसाडम् ।] अज्जा । पलित्ताअध पलित्ताअध । (२६)

[भविष्य अष्टौचेपेण रावसः ।] भवति । न भेतव्यं न भेतव्य, भो भो

शून्यायतना ! (घ) न खलु व्यापादनीय चन्दनदासः । कुत १—

येन स्वामिकुल रिपोरिव कुल दृष्ट विनश्यत् पुरा,

मिताणा व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

आत्मा यस्य वधाय व परिभवच्छेत्तीकृतोऽपि प्रिय,

तस्येयं मम सृत्युलोकपदवी बध्यसगावध्यताम् ॥ ४

चन्द । [विलीक्य सवाप्तम् ।] अमच्च १ किं एद दे ब्ववसिद १ (२७)

(२४) तात । इदं खलु भणितव्यं, किं कुलकमं खलु एषोऽप्याकम् ?

(२५) अरे गृह्याण वज्जलोमकम् ।

(२६) आर्याः । परिचायध्वं परिचायध्वम् ।

(२७) अमात्य । किमिदं ते व्यवसितम् ?

ज्ञायं सुहृदुपकारः । समुदहमानं अतुतिष्ठन् । “सन्निभिभे वरत्यागो विनाशे निघते सति” इति भावः ।

(त) भणितव्यं वक्तव्यं । कुलकमं वयानुगतम् । एव परार्थं जीवनीकसर्गम् ।

(घ) भेतव्यं शङ्कितव्यं स्वराणां हिरुक्तिः । शूलं चायतनं जीविकायै चाशयी येषां नै शून्यायतना शूलजीविका पुरुषाः । व्यापादनीयं इत्यव्यम् ।

येन स्वामिकुल इत्यादि । येन मंशा रिपोः विपक्षस्य कुलं वश इव विनश्यत् विनश्यत् विनाशे गच्छन् स्वामिकुलं प्रभुवशं पुरा दृष्टं अरन्ध्रकृतं ननु तत्र किमपि प्रतिविहितं निवर्धं । येन नया मिताणां सुहृदां व्यसने महोत्सवे निवर्दि नशीतुषु चानन्दनयानुष्ठाने इव स्वस्थेन अविघ्नतेन स्थिते अवस्थितम् । यस्य मम आत्मा व पुत्रार्थं चन्द्रगुणपद्मभूतानां परिभवच्छेत्तीकृतोऽपि तिरस्कारपादवीकृतोऽपि नितरां दैव्यं भजमानाऽपीत्यर्थः । प्रियं प्रीतिपदम् । तस्य मम वधाय मारणाय सृत्युलोकपदवी यमभवनगगनमार्गद्वेषा इयं बध्यसक एषा रजमाला आवध्यतां ससंश्रितां मनमले इति श्रियः । अतः उपमालङ्कारः उपकीचः ससंश्रिताः । तस्य नैकक्रियायामेककारकत्वादीपकश्च । गार्हस्थ्यमिदं चण्डम् ॥ ४

राच । त्वदीयस्य सुचरितैकदेशस्य अनुकरणं किल । (८)

१८ । अमश ? सख्यं वि मे विष्कलं एदं प्यथासं करन्ते ण
मे पियम अणुचिद्धिदं अमञ्जेण । (२८) (४)

राच । सखे चन्दनदास ? कृतमुपानम्भेन, स्वार्थप्रधानो (न)
हि जीवन्नोक । भद्रमुत्त ! अयमर्थो निवेद्यता तावद् दुरात्मने
चाणक्याय ।

चराणो । अध किं ति ? (२९)

राच ।—

दुष्कालेऽपि कलावसञ्जनरुची प्राणैः परं रक्षता,

नातं येन यशस्विना प्रलघुतामौशीनरीयं यशः ।

बुढानामपि चेष्टित सुचरितैः क्लिष्टं विगुहात्मना.

पूजाहोऽपि स यत्कृते तव गतो बध्यत्वमेपोऽस्मि सः ॥ ५

(१८) अमांश । राचंगपि मे निष्कलम्—इमं प्रयास कुर्वता न मे प्रियमनुष्ठितम्
अमाश्वेन ।

(१९) अध किमिति ?

(८) त्वदीयस्य भवदनुष्ठितस्य सुचरितैकदेशस्य सदनुष्ठानैकभागस्य ननु पूर्णस्य
इत्यर्थः । अनुकरणं सदनुष्ठानम् ।

(४) सख्यं सख्यलानुष्ठानं निष्कलं विकलं जातमिति शेषः । इमं प्रयासं अवावस्थाया
निष्ठागमनरूपं प्रयत्नमित्यर्थः । कुर्वता अमाश्वेन मे न प्रियं अनुष्ठितम् ।

(न) उपानम्भेन तिरस्कारेण । कृतं बलं । स्वार्थे स्वप्रयोजनं प्रधानं यस्य स स्वाद्य
प्रधानं स्वार्थपरं ।

दुष्कालेऽप्यौत्साहिकानां जीवानां ह्यधिरपुराणो यत तस्मिन् असञ्जनरुचौ
दुष्काले असत्समये कलौ कल्पियुगे प्राणैः जीवनेन परं अन्य रक्षता सावमाश्वेन यशस्विना
व्यातिमता येन चन्दनदासीन औशीनरीयं शिविभूपीपार्श्वितं यशः प्रलघुतां हीनतां नीतं ।
विगुहात्मना निमलचरितेन येन इति शेषः । सुचरितैः सदाचारैः बुढानां अतिद्वेषावता
मपि बुढमतावलाम्बिनां चेष्टितं सदयाचरणं क्लिष्टं मलिनोक्तं । पूजाहं सम्मानयोग्यं स
चन्दनदास यतकृते यस्य राचसस्य निमित्तं यत्कलवदरचणाय इत्यर्थः । तव बध्यत्व गत
प्राप्तः । स एव राचसः अस्मि समुपास्थित इति शेषः ॥ ग्राहं लविश्रीकृतं वृत्तम् ॥ ५

प्रथम । अले वेणुवेत्तमा । तुमं दाव सेड्डिचन्दणदासं गेळ्ळिअ,
इमस्स मसानपादपस्स छायाए (प) सुहुत्तअ चिट्ठ, जाव अहं अज्ज-
चाणक्कस्स णिवेदेमि, जघा गहीदी अमच्चलक्खसो त्ति । (३०)

द्वितीय । अले वज्जलीममा । एव्व होदु ! (३१)

[इति सपुत्रदारिण्य चन्दनदासेन सह निष्काल] ।

प्रथम । [राक्षसेन सह परिक्रम्य] के के एत्थ दुआलिआण ? णिवेदंघ
दाव, चन्दकुलसेस्यसञ्चअपुस्यणकुलिसस्स भौत्थिकुलपट्टिआविद-
धम्मसञ्चअस्स अज्जचाणक्कस्स । (३२) (फ) ।

राक्ष : [भ्रगतम् ।] एतदपि नाम राक्षसेन श्रोतव्यम् ।

श्रुत्वा । एसो क्खु अज्जणोदिणिअमसंजमिदवुड्ढिपरिसले गहीदे
अमच्चलक्खसे त्ति । (३३) (व)

[ततः प्रविशति जवनिकारतमरीरी मुखमापद्यन् सद्यं चापक्य] ।

राक्ष । भद्र ! कथय, कथय ।—

(३०) अरे वेणुवेत्तक त्वं तावत् सेड्डिचन्दनदासं गृहीत्वा, अस्य श्मशानपादपस्य
छायायां सुहृत्तं तिष्ठ, यावदहम् आर्यन्वाचकस्य निवेदयामि यथा गृहीतोऽमात्यराक्षस
इति ।

(३१) अरे वज्जलीनक । एव भवतु ।

(३२) क कोऽत्र दीवारिकाणाम् ? निवेदयत तावत्, चन्दकुलसेस्यसञ्चयचूर्णनकृति
शस्य भौत्थिकुलप्रतिष्ठापितधर्मसञ्चयस्य आर्यन्वाचकस्य ।

३३) एष खलु आर्यभौतिनियमसंयमितबुद्धिपरिसरो गृहीतोऽमात्यराक्षस इति ।

(प) श्मशानपादपस्य श्मशानरक्षस । छायायां अनातपस्थाने ।

(फ) दीवारिकाणां द्वारपालानां । चन्दकुलस्य चन्दवंशस्य य सैन्यसञ्चय सेनासम
वाय "समवायययोगण" इत्यमर । तस्य चूर्णेन प्रमथने कुलिशं वज्र इव तस्य चन्द
कुलसेस्यसञ्चयचूर्णेनकृतिशस्य, भौत्थिकुले भौत्थिके प्रतिष्ठापित सुखितैकारित धर्म-
सञ्चय धर्मसमवायो येन तस्य भौत्थिकुलप्रतिष्ठापितधर्मसञ्चयस्य ।

(व) आर्यस्य भौत्या नियमेन च संयमितं कुशीकृतं बुद्धे परिचरी यस्य स आर्य
भौतिनियमसंयमितबुद्धिपरिसर ।

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बह पटान्ते शिखी ?

पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्य समासादिता ? ।

केनानेकपदानवासितसटं सिंहोऽर्पित पञ्चरे ? ।

भीम केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः ? ॥६

षष्ठा । ए णीदिग्धिउणवुद्धिणा अज्जेण ज्जेव । (३४) (भ)

षष्ठा । भद्र ! मा मैवम् । नन्दकुलद्वेषिणा देवेन इति वृद्धि । (म)

षष्ठा । [विनोक्त सङ्घर्षम् ।] अये ॥ अयं स दुरात्मा, अथवा अयं स

महात्मा कौटिल्य । यत, —

आकरं सर्वशाखाणां, रत्नानामिव सागर ।

गुणैर्न धरितुष्यामौ, यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७

षष्ठा । [विनोक्त सङ्घर्षम् ।] अये ! अयम् अमात्यराजस्य, येन

महात्मना—

गुरुभि कल्पनाक्लेशैर्दोर्धजागरहेतुभि ।

चिरमायासिता सेना ह्यलस्य मतिथ मे ॥ ८

(३४) मनु नीतिनिपुणवृद्धिना चायं जैव ।

केनेत्यादि । उत्तुङ्गशिखानी ममुग्रतज्ज्वालानां कलापेन समूहेन कपिल पिङ्गलवर्णे
शिखां वज्रि केन जनेन पटान्ते बसनात् बह निरुद्ध । केन जनेन पाशैः दामभि सद्य
मपत्ति सदागत मातरिद्यन अगतिता गमनाभावा समासादिता विद्धिता । केन जनेन
अनेकपदानां गणानां दानेन मद्गणनेन वासिता गुरभीकृता सटा यस्य स अनेकपदान
वाचनस्य करिष्यां मदशरिदुरभितकेयर मिद्ध पशुराज पञ्चरे अर्पितं करचित । केन
जनेन न एके नैके बहव, अथ मज्जयेत्य न शब्दस्य सुपसुपेति समासः । मत्सा कुम्भीरा
मत्सराय यत स नैकनक्रमकर भीम भीषण दुष्पार इत्यर्थः । अर्णव समुद्र
दोर्भ्यां बाहुभ्यां प्रतीय सन्तीर्णं । राघवसंश्रममतिदुष्कर केन सध्यादितमित्यर्थः ॥
अप्रस्तुतप्रयत्नसालदार । शब्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६

(म) नीत्या जयप्रयोगे निपुणा विचक्षण बुद्धि प्रज्ञा यस्य तेन ।

(म) नन्दकुलहासिणा नन्दवशविषयस्य देवेन ।

आकर इत्यादि । यत यस्मात् अथ चाणक्य सागर समुद्र रत्नानां भाषिक्यादीनां
इव मन्व्याशाखाणां आकर खनि आनरत्नाकर इत्यर्थः । मत्सरिणं अन्वयभवत्कार,
वद्य यस्य चाणक्यस्य गुणैः समादिप्रयोगे स्यादाविख्यादिभिष न परतुष्ठीम न ह्यव्याम ।
जनेन राघवस्य गुण्यदाहितं सूचितम् ॥ ७

गुरुभिरित्यादि । येन महात्मना राघवेन इति गदास्थमान्वयः । दोर्धजागरहेतुभि

[जवनिकाम् अपनीय उपसद्य च ।] भो भो अमात्यराक्षस ! विष्णु-
गुप्तोऽभिवादयते ।

राक्ष ।* [स्मृतम्] अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणपदम् ।
[प्रकाशम्] भो भो विष्णुगुप्त ! न मां खपाकस्पर्शद्रूपितं स्पृष्टुम्
अर्हसि । (य)

चाण । अमात्यराक्षस ? नायं खपाकः अयं खलु दृष्टपूर्वं एव
भवता सिद्धार्यकनामा राजपुरुषः । योऽपि असौ द्वितीयः, सोऽपि
सुसिद्धार्यकनामा राजपुरुष एव । ताभ्यामेव सह सौहार्दम् उत्पाद्य,
शकटदासोऽपि तयस्वी तं तादृगम् अजानन् एव कपटलेखं मया
एव लेखितः । (र)

राक्ष । [आश्चर्यगतम् ।] दिष्ट्या शकटदासं प्रति अपनीतो
विकल्पः । (ल)

चाण । किं बहुना, सङ्घेपतः कथयामि ।—

ये ते भद्रभटादयः, स च तथा लेखः, स सिद्धार्यकः,
तच्चालङ्करणवयं, स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।
जीर्णोद्यानगतः स चार्त्तपुरुषः, क्लेशः स च श्रेष्ठिनः,
सर्व्वं मे—”.....[इत्यर्होस्ते लक्ष्यां नाटयति ।

सर्व्वं मे ह्यपलभ्य वीर । भवता संयोगमिच्छीर्नयः ॥ ८

दीर्घकालं व्याप्य जागरस्य निद्राभावस्य शिष्टमि. कारचभूतैः, गुणमि. महतिः कल्पनाश्रमैः
उपाधीनावनकटैः मे मम मतिवृद्धि. इपलस्य सेना च धिरं दीर्घकालं व्याप्य आयासिता
क्लेशिता । अथ प्रमत्तयोः सेनामन्वीरेकधर्मसम्भवात् तुल्ययोगितालङ्कारः । ॥ ८

(य) लज्जाकरं तपाजनक । अपाकस्पर्शेन अत्यात्यस्पर्शेन दूषितं अपवितं स्वर्ग-
योग्यम् ।

(र) पूर्व्वं दृष्ट. दृष्टपूर्वं । सौहार्दं प्रपद्यं । तपनी वराकः । तं शिष्यं
तादृगं तदाभूतं । अजानन् अविदन् ।

(ल) दिष्ट्या औभाष्येन । अपनीत अपवितः । विकल्पः संशयः ।

.. शि. शि. भद्रभटादय इत्यादि । शि. शि. भद्रभटादयः भद्रभटभिरभ्याः, भद्राः भद्रा, भ. च. भिन्न.
पत्रं, स च सिद्धार्यक. लक्ष्मीपथः. तथ अचालङ्करणवयं, सः भवत. निर्व्वं सुष्ठु भदन्त
अपवक. जीर्णोद्यानगतः सद्यमेव अत्राप्याते सद्युतः चार्त्तपुरुषः, श्रेष्ठिन. अदन्तदाभस्य
अत्र कारणामश्रमं कटं. ई वीर ! इत्येतन्मध्ये भवता तया सह इपलस्य अस्तुदमस्य
संवीरं सुष्ठुमम इच्छेः अनिष्टयत. मे मम मयः नीतिमूलकं । लक्ष्मीपथमावसाया एव
पत्रम् शर्व्वंमनुहितमिदमेः । आर्होस्ते शिष्योऽपि इत्यम् ॥ ८

तदेष हृपलस्त्वा द्रष्टुम आगच्छति । पश्य एनम् ।

राजः । [स्वगतम् ।] का गतिः ? [पकाम्] एष पश्यामि ।

[तत पविशति सेरकैः चतुर्गम्यमानो राजा ।]

राजा । [स्वगतम् ।] विनैव युद्धाद् आर्य्येण पराजितं दुर्जयं रिपु-
कुलमिति, यत् सत्यं लब्धित इव अस्मि (व) । मम हि—

फलयोगमशाय सायकानां विधियोगेन विपक्षतां गतानाम् ।

न शुचेव भवत्वधीमुखाना, निजतूष्णीशयनव्रतं प्रतुष्यै ॥ १०

अथवा,—

विगुणीकृतकार्मुकोऽपि जेतुं, भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।

स्वपतोऽपि ममेव यम्य तन्त्रे, गुरवो जायति कार्य्यजागरूकाः ॥ ११

[चाक्षुशम् उपसृज्य ।] आर्य्य । चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

चाक्षुः । हृपल । सम्पन्नाः ते सर्वाशिपः । तद् अभिवादयस्व तव
भवन्तम् अमात्यराजसम् ; पैटकस्तव अयम् अमात्यमुख्यः । (श)

राजः । [स्वगतम् ।] याजितोऽनेन सम्बन्धः । (प)

(व) युद्धात् विना सधाम चते । पराजित अभिभूतः । दुर्जय अजय । रिपुकुल
शत्रुवर्गः । यत्सत्यं सुनिश्चितः । लब्धित श्रेष्ठः ।

फलयोगमशायव्यादि । विधियोगेन देवानुकुल्येन फलयोग सौख्यफलयोग, इष्टसिद्धिश्च
अत्राप्य प्राप्य, विपक्षता पक्षिपक्षविशिष्टतां प्रतिपक्षताश्च गतानां प्राप्तानां शुभा क्रियाभाव
जनितान् इष्टविशेषजनितान् च दु र्जय अधीमुखानां अवदतायाणां नतवदनानां च सायकानां
वाणानां महायानां च, निजतूष्णीं स्तूष्णीं शयन अवस्थान एव व्रतं, पक्षे निजगृहे शयन
एव व्रतं प्रतुष्यै परितोषाय न भवति ॥ अत विराधाभाषोऽन्वहार । अत मानभारिणी
वृत्तम् । “विरागे ममजा यदा मुह वीत्सभरा यन तु मानभारिणीयै ।” इति लक्षणात् ॥ १०

विगुणीकृत—इत्यादि । स्वपत शदानस्य किञ्चि अकुर्वन्ति निदिनस्य इत्यर्थे यस्य मम
इव राज्ञ गुरव महामान्या अमात्यादय तन्त्रे राज्यचिन्तायां कार्य्येषु जागरूका कर्त्त
व्यायुषु अग्रमत्ता सन्त जायति व्याप्रियन्ते प्रयतन्ते इत्यर्थे । अधो, अविगुण्य विगुण्य कृत
विगुणीकृत गुणहीनकृत कार्मुक धनुषस्य स विगुणीकृतकार्मुक शिञ्जिनौश्याशरासन
अपि भुवि श्रुधियां जेतव्यं अयत्राप्य वस्तु जेतुं वशीकृतुं लक्ष्मिन्ध्वं सप्तधं अत भवतीति
शेषः । उपमानुश्राणित लक्ष्मिन्द्रान्द्रात् ॥ मानभारिणीवृत्तम् ॥ ११

(श) सम्पन्नां मफला । तवभवन्त पूज्य । पैटक पितुरागत । अमात्यमुख्य
अन्विष्टे ।

(प) अनेन चन्द्रगुप्तेन मुह । सम्बन्ध सम्पर्कः । योजित संघटित ।

राजा । [राक्षसम् उपसृत्य] आर्य्ये । चन्द्रगुप्तोऽहम् अभिवाद्ये ।

राक्ष । विलोक्य स्वगतम् ।] अये । अयं चन्द्रगुप्तः । य एष,—
बाल एव हि लोकेन सम्भावितमहोदय' ।

क्रमेणारुढवान् राज्यं, द्यूयैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२

[प्रकाशम् ।] राजन् । विजयस्व ।

राजा । आर्य्ये ।—

जगत किं न विजितं मयेति प्रविचिन्वताम् ।

गुरौ पाङ्गुस्यचिन्तायामार्य्ये च जायति ॥ १३

राक्ष । [स्वगतम्] सृशति मा कौटिल्यशिष्यो भृत्यभावेन अथवा
विनय एवैष । चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति । (स
सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः ?—

द्रव्यं जिगीषुमेधिगस्य जडात्मनोऽपि,

नेतुर्यशस्विनि पदे नियता प्रतिष्ठा ।

अद्रव्यमित्य तु विविक्तनयोऽपि मन्त्री,

शीर्षाय पतति फूलजहच्चहृद्या ॥ १४

बाल एवेत्यादि । अयं चन्द्रगुप्त इति गद्येन सह सम्बन्धः । बालः सिद्धरेव लोकेन सम्भा-
वितः एव भविष्यतीति अनुमितं महान् प्रशस्तः उदयः लक्षितिर्यस्य स सम्भावितमहोदयः
क्रमेण कालक्रमेण द्विपः हस्तीयुषेय्ये इतिगुणोपरिक्रमैश्च इव राज्यं नरपतित्वं कारुण्येण
अवाप्तवान् ॥ १२

जगत इत्यादि । गुरौ गुरुगुण्ये आर्य्ये मानभोये आचक्षते आर्य्ये मान्ये स्वयि वैशि-
ष्ट्ये पाङ्गुस्यचिन्तायां सन्धिविद्ययादिभाषनायां जायति व्याधिभाषणे नितरां यतमानं
इत्यर्थः । मया जगतं भुवनस्य किं न विजितं मया इति प्रविचिन्वतां विभाषणं
अवधार्यतामित्यर्थः ॥ १३

(स) कौटिल्यशिष्यः आचक्षते इति । अयं चन्द्रगुप्त इति । मे मम मनुष्यः एव
इव चन्द्रगुप्तस्य वाक्यं विपरीतः विपरीतार्थं कल्पयति बोधयति ।

द्रव्यं जिगीषुमेधादि । जिगीषुः कदाभिधाषिषु मनुष्यैकानां द्रव्यं मनुष्यान् वातादि-
वपिनन्दः । अधिभ्यः प्राप्य लङ्कार्थः मृदुवृत्तेरपि किमुततोऽप्युक्ते इत्यधिकारात् ।
मनुष्यावकस्य परिचायकस्य असाद्यादिदपरोऽर्थः । दशस्विनि कौर्त्तमिति यशसि इत्यर्थः
पदे इत्यर्थे प्रतिष्ठा अस्त्विति नियता अस्त्विति । अद्रव्यं अनुपपन्नं पार्थं अनुपपत्ता
विनासादिशेषोऽप्युक्तमित्यर्थः । एव प्राप्य विविक्तनयोऽपि श्रीलक्ष्मीश्वरिण्युक्त
इत्यर्थः । मन्त्री असाद्य शीर्षाय इति असाद्यमन्त्रं मन्त्रं कृत्वा असाद्य मन्त्रीति इत्यर्थः ।

चाण । अमात्यराक्षस । अपि दृश्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ?
राव । भो विष्णुगुप्त ! कुतः सन्देहः ?

चाण । अमात्यराक्षस । अगृहीतशस्त्रेण भवता अनुगृह्यते
दृपन् इत्यतः सन्देहः । (ह) तद् यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य
जीवितमिष्यते, ततो गृह्यताम् इदं शस्त्रम् ।

राव । भो विष्णुगुप्त ! मा ममैवम् । अयोग्या वयम् एतस्य ग्रहणे,
विशेषतः स्वया गृहीतस्य शस्त्रस्य । (क) ।

चाण । अमात्यराक्षस । योग्योऽहम् अयोग्यो भवान् ! इति
कथमेतत् ? पश्य, -

अश्वे, सार्वभजसदत्तकविकैः चामैरशून्चासने,
स्नानाहारविहारपानशयनस्त्रेच्छासुखैर्वर्जितान् ।
माहात्म्यादतिपीरुपस्य भवतो दृष्टारिदर्पच्छिदः,
पश्येतान् परिक्ल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवशान् गजान् ॥ १५

अथवा किमनेन ? न खलु भवतः शस्त्रग्रहणम् अन्तरेण (ख)
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

राव । [स्मृतम्] -

या इति तथा कूलजठचहृद्या नदीतटस्थवच इव पतति अवनमति यमी न खमते इत्यर्थः ।
सन्तुपाचक्ष चन्दनदास आश्रयेण चाणक्यस्य यमीलाभ, असतुपाचक्ष मलयकेतीराश्रयेण
ममेयं दुर्दशा इत्यर्थः । असन्तुलितक इत्यम् ॥ १४

(ह) न गृहीतशस्त्रेण येन तेन अगृहीतशस्त्रेण अस्वीकृतास्त्रेण । अतः शस्त्रा
ग्रहणात् । सन्देहः सश्रेयः । अस्त्रग्रहण मन्त्रिणा कर्तव्यं अननुष्ठिते च तस्मिन् कथं विश्वास
समुत्पद्यते इत्यर्थः ।

(क) अयोग्या अपावभूता । विशेषतः विशेषण । मनीषिणि ते धीभ्यतरत्वादिति भावः ।
अर्थे साहचर्यादि । दृष्टानां मदीकृतानां अरीणां दर्पं किञ्चिन्नीति तस्य दृष्टारिदर्पं
च्छिद सङ्गतशत्रुगोष्ठीपहारिण्य अतिपीरुपस्य अत्यर्थं विक्रमवत भवतस्तव भाशात्म्यान् प्रभा
वान्, अत्रसदत्तकविकै सततसदप्रखलीनै चामै क्रमै अशून्चासने सततमध्यासितसादिभि
अर्थं घोटकै सार्द्धं सद्, स्नान आहार विहार पान शयनश्च तेषु यानि स्त्रेच्छासुखानि ते
वर्जितान् विरहितान्, परिक्ल्पनाया युक्तशब्दाविशेषस्य व्यतिकरस्य सम्पत्केषु प्रोच्छून
स्वीता यथा दृष्टास्त्रिभागा येषां तान् तथीकृतान् एतान् इमान् गजान् हस्तिन पश्य अत्र
लोक्य । अत्र तुल्ययोगितालङ्कारः । पदार्थानां पस्तुतानामन्येषा वा यदा भवति । एक
धर्म्याभिसम्बन्ध स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥ इति लक्षणात् ॥ शार्ङ्गलविकीर्तित इत्यम् ॥ १५

(ख) अन्तरेण विना, अज्ञाने अस्त्रग्रहण इत्यर्थः ।

नन्दस्त्रेहगुणाः सृशन्ति हृदये, भृत्योऽस्मि तद्विहितां,
ये सिक्ताः स्वयमेव वृद्धिमगर्भंश्चित्रास्त एव द्रुमाः ? ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया,

कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्र्यालोचनागोचरम् ॥ १६

[प्रकाशम्] भो विष्णुगुप्त ! उपानय खड्गम् । नमः सर्वकार्य-
प्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्त्रेहाय । का गतिः ? (ग) एष सज्जोऽस्मि ।

चाण । [सहर्षे शस्त्रम् अर्पयित्वा] वृषल ! वृषल ! अमात्यराक्षसेन
इदानीं गृहीतशस्त्रेण अनुगृहीतः, दिव्या वर्द्धते भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेन अनुभूयते । (घ)

[प्रविश्य पुरुषः] जेदु जेदु अज्जो । अज्ज ! एसो क्व भद्दभट-
भाउराअणप्पमुहेहिं संजमिअकलचलेणो मलअकेदू प्पडिहार-
भूमिए अब्ब्यापिटो, ता एब्बं सुणिअ, एत्थ अज्जो प्पमाणं
त्ति । (३२) (ङ)

चाण । आं श्रुतम् । भद्र ! निवेद्यताम् अमात्यराक्षसाय, अयम्
इदानीं राजकार्यं करिष्यति ।

राज । [स्वगतम्] कथं दासीकृत्य इदानीं विज्ञापनाय मां
सुसंपरीकरोति कीटिल्यः ! का गतिः ? [प्रकाशम्] राजन् चन्द्र-

(३५) जयति जयति आर्यः । आर्यः । एव खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः संय-
मितकरचरणी मलयकेतु प्रतिहारभूसी अब्ब्यापित, तदिदं श्रुत्वा अब्ब्यापित प्रमाणमिति ।

नन्दस्त्रेहगुणा इत्यादि । नन्दस्त्रेहगुणाः 'नन्द्यानां प्रेमोत्कृष्टां हृदये सृशन्ति ।
किन्तु तद्विहितां नन्दशत्रूणां भृत्यः दास' अस्मि । ये द्रुमाः, तत्र स्वयं आत्मना सिक्ता' हन-
जलसेवा, सक्तः वृद्धि उपपन्नं अयसन् विभिरि । त एव द्रुमा नन्दवंशा इत्यर्थः क्षिप्रा
निष्पत्ताः विनष्टा इत्यर्थः । मया मित्रस्य सुहृदः चन्दनदासस्य शरीररक्षणकृते स्वदेहरक्षणाय
शस्त्रं उचितव्यवहार्यमस्त्रं व्यापारणीयं यदुच्यते, तदाहि कार्याणां कर्मणा गतयः परि-
णामाः विधेरपि आलोचनागोचरं विचारणीयतां न यान्ति, कर्मफलैः सम्भवेतत्
गुणसम्बन्धं, कर्मफलैः विधेरपि वीतदृष्टता इति भावः । अर्थात्तरस्यासीद्गुणाः 'यादृक्' -
विकीर्णं वृत्तम् ॥ १६

गुप्तः । विदितमेव यथाऽऽवयः मनयकेतौ । किञ्चित् । कालान्तरम्
उपिताः (च) तत् परिरक्षन्त्याम् अस्य प्राणाः । । । ।

राजा । [वाचकमुखम् अवलीकयति] । । । ।

चाण । ह्यपह । प्रतिमानयितव्योऽयम् अमात्यराक्षसस्योऽप्रथमः
प्रणय [पुण्यम् अवलीक्य] भद्रः । अस्मद्वचनात् । उच्यन्ता भद्रभट-
प्रभृतयः, अमात्यराक्षसविज्ञापितो देव चन्द्रगुप्तः, प्रयच्छति मलय-
केतवे पितृमेव विषयम् ; अतो गच्छन्तु भवन्तु सह अनेन, प्रति-
ष्ठिते च अग्निं पुन आगन्तव्यम् । (छ) । । । ।

पुह । ज अज्जो आणवेदि त्ति । (३६)

चाण । तिष्ठ तावत्, भद्र । भद्र । एवमे अपरम् उच्यतां विजय
यान्ते दुर्गपालय, अमात्यराक्षसस्य गृहो न शक्यस्य मोत्या देवचन्द्र-
गुप्तः समाज्ञापयति, एष तावत् श्रेष्ठो चन्दनदासः । श्रेष्ठ्यां सर्वेषु
नगरेषु श्रेष्ठपदम् आरोप्यताम् इति । (ज) । । । ।

पुह । जं अज्जो आणवेदि । (३७) । । । ।

[इति निष्क्रान्तः] ।

चाण । भो राजन् चन्द्रगुप्तः । किं ते भूय प्रिय करोमि ?

राजा । किमत परं प्रियमस्ति ? । । । ।

। । । । । । । । । । । । । ।

(३६) यदायं आज्ञापयति इति । । । । । । । । । ।

(३७) यदायं आज्ञापयति । । । । । । । । । ।

संयमित करचरत्वं यस्य स संयमितकरचरणं सनदृष्टलंवादे । शार्थं मान्यं महा-
शय । प्रमाणं प्रमाता कर्तव्याविधारकता इत्यर्थः ।

(च) अदास दासं कृत्वा दासौक्यं अयुनाभ्यर्थे विधाय । विज्ञापनाय राज्ञे निवे-
दनाय । अमुखरं मुखरं कराति मुखरीकराति वाचालयतीत्यर्थः । मूलपकेतो इत्येकं
विषयं सप्तमोः । मलयकेतु श्रेष्ठित्यर्थः । उचिता वासं कृतवन् ।

(छ) प्रतिमानयितव्यं प्रतिपाल्यं रचितव्यं इत्यर्थः । प्रथमं चादिम् । प्रणय
प्रादना । अस्मद्वचनात् महाकथानुसारेण । अमात्यराक्षसेन विज्ञापितः । प्रयच्छति
ददाति । पितृ पितृकः । विषयं दीर्गः । अग्निं मलयकेतो ।

(ज) श्रेष्ठपदं अधिकपदं आरोप्यतां प्राप्यताः । एनेन चन्दनदासाय अवाप्यतां श्रेष्ठ्या
धिकारादस्येति ।

राक्षसेन समं मैत्री; राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दायोन्मूलिताः सर्वे, किं कर्त्तव्यमतः परम् ? ॥ १७

षाण । विजये ! उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, अमात्य-
राक्षसपरिग्रहेण प्रीतो देवचन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति, विना हस्त्यश्वं
क्रियता सर्वबन्धमोक्ष इति । अथवा, अमात्यराक्षसे नेतरि किं
हस्त्यश्वेने प्रयोजनम् ? (भ) तदिदानीम्,—

सहं वाहनहस्तिभ्यां सुच्यते सर्वबन्धनम् ।

मया पूर्णप्रतिज्ञेन केवलं बध्यते शिखा ॥ १८

[इति शिखां बधति] ।

प्रसी । राज्ञो अणवेदि । (३८)

[इति निष्काण] ।

षाण । अमात्यराक्षस ! तदुच्यतां, किं ते भूय. प्रियम् उप-
करोमि ?

एष । किमतं परमपि प्रियमस्ति ? यदि न परितोष, तदिद-
मस्तु ।—

भरतवाक्यम् ।

वाराहोमात्मयोनेस्तनुमतगुवनामास्थितस्यानुरूपां,
यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिथिले भूतधात्री ।
स्नेच्छैरुद्देज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्त्ते,
स श्रीमहन्सुभृत्यधिरमवतु.महो पार्थिवचन्द्रगुप्त ॥ १९

[इति निष्काना सर्वे] ।

(३८) यदार्थं आज्ञापयति ।

राक्षसेनेत्यादि । राक्षसेन नन्दामात्मभूतान् वीरपुरुषेषु सप्त साहसं मैत्रीं सत्यं, सर्वं
राष्ट्रं सावाग्ने चारोपितां प्रतिष्ठापिता । सर्वं नन्दा उन्मूलिता अत पर इतोऽप्यत्र
किं किमाद्यं कर्त्तव्यं चरखोयमसोतिमेष ॥ १७

(भ) अमात्यराक्षसश्च परिग्रहेण प्रीतः समुत् । नेतरि मायके परिष्कारके ।
सह इत्यादि । वाहनहस्तिभ्यां चतुर्गजाभ्यां सह, हस्तिभ्यो वाहनहस्त्यपि प्राधान्ये
भोद्देवः । सर्वेषां बन्धनं सर्वेषाम्भन सुच्यते । पूर्णप्रतिज्ञेन मन्त्रपुत्रद्वयेण मया किय
शिखा बधने कथ्यते ॥ १८

वाराहोमित्यादि । प्रलय परिगता प्रलयपरिगता प्रलयकालीनजननमद्रा इत्ये ।

BHAVAN'S LIBRARY

NB—This is issued only For one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
24 APR 1963			
24 APR 1963			
10 MAR 1955			
5 JUN 1970			
11 2 JUN 1970			
3 JAN 2011			